

Nogometna publika i raspad Jugoslavije

Žagar, Ivan

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:678601>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-27**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivan Žagar

**Nogometna publika i raspad Jugoslavije –
od nacionalističkih parola do
međunacionalnih sukoba (1980.-1991.)**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2022.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivan Žagar

**Nogometna publika i raspad Jugoslavije –
od nacionalističkih parola do
međunacionalnih sukoba (1980.-1991.)**

DOKTORSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Hrvoje Klasić

Zagreb, 2022.

University of Zagreb

The Faculty of Humanities and Social Sciences

Ivan Žagar

**Football fans and the fall of Yugoslavia.
From nationalistic slogans to interethnic
conflicts (1980-1991)**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Assoc. Prof. Hrvoje Klasić, Ph. D.

Zagreb, 2022

Informacija o mentoru

Hrvoje Klasić rođen je 6.12.1972. u Sisku gdje završava osnovnu i srednju školu. Godine 1997. diplomirao je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Na istom fakultetu obranio je magistarski rad pod naslovom „Društveno – političke promjene u Sisku 1970-1972.“ i disertaciju pod naslovom „1968. u Jugoslaviji. Društveno-političke promjene u Jugoslaviji u kontekstu svjetskih zbivanja“. Od 1995. zaposlen je kao profesor povijesti na sisačkoj gimnaziji, a od 2003. na Filozofskom fakultetu, Odsjeku za povijest. Predaje predmete vezane uz svjetsku povijest 20.stoljeća.

Hrvoje Klasić dobitnik je Godišnje nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu (2006.), Godišnje nagrade grada Siska za knjigu „Hrvatsko proljeće u Sisku“ (2006.), Nagrade „Svetozar Pribičević“ za unapređenje hrvatsko-srpskih odnosa (2017.), te Priznanja za promicanje mirotvorstva, nenasilja i ljudskih prava "Krunoslav Sukić" (2019.). Suautor je dokumentarnih serija „Hrvatsko proljeće“ (2010.) i „Nezavisna Država Hrvatska“ (2020.), nastalih u produkciji Hrvatske radiotelevizije. Autor je knjiga: „Hrvatsko proljeće u Sisku“ (2006.), „Jugoslavija i svijet 1968.“ (2012.), „Bijelo na crno. Lekcije iz prošlosti za budućnost“ (2019.), „Mika Špiljak – revolucionar i državnik“ (2019.) i „Crveno na crno“ (2021.).

Sažetak

Sprega sporta i politike je, pored drugih društvenih čimbenika, bila jedna od značajnih simboličkih obilježja raspada Jugoslavije. Nogomet je više od 30 godina služio za izgradnju, a onda u zadnjem desetljeću za razgradnju jugoslavenskoga socijalizma, pri čemu glavnu ulogu nisu imali sami sportaši već sportska publika. Stoga, glavni je cilj ove disertacije, promatrajući prilike u socijalističkoj Jugoslaviji, a prvenstveno u Hrvatskoj i Srbiji, od 1980., kada umire Josip Broz Tito te nastupaju ekonomska, društvena i politička kriza, do raspada federacije 1991. godine, rekonstrukcijom zbivanja tijekom pojedinih nogometnih utakmica te dekonstrukcijom medijskih narativa istražiti utjecaj dnevno-političkih i društvenih događaja na učestalost međunacionalnih i nasilničkih incidenata na nogometnim stadionima. S druge strane, pokazat će jesu li, u kojoj mjeri i na koji način navijački slogani i pjesme te nasilnički ispadi, zajedno s drugim društvenim čimbenicima, utjecali na stvaranje društvenih praksi usmjerenih na širenje popularnosti nacionalnih ideologija te različitih političkih stranaka i njihovih čelnika na prijelomu iz osamdesetih u devedesete godine 20. stoljeća. Drugim riječima, odgovorit će se na pitanje je li ponašanje nogometne publike u Jugoslaviji bilo samo refleksija aktualne politike i društvenih gibanja kao objekt jednosmjernoga utjecaja nametnutoga odozgo ili je publika bila i aktivnim (do)nositeljem nacionalizma kao subjekt turbulentnih društvenih i političkih gibanja koja u tom razdoblju zahvaćaju jugoslavensku federaciju.

Iz ovoga se istraživanja može zaključiti da su rituali nogometnih navijača, prvenstveno kroz nasilničko ponašanje i verbalnu ekspresiju nacionalističkoga sadržaja, u prvoj polovici i sredinom osamdesetih godina bili odraz popuštanja ideološke "stege" te ekonomskih i društvenih tenzija u javnom životu. Kao objektima, njihovo je ponašanje bilo direktno posljedica dnevne politike i društvenih refleksija. No, krajem osamdesetih, uz sve to, oni postaju i aktivnim (su)kreatorima javnoga mnijenja, obraćajući se uživo te posredstvom radija i televizije višemilijunskom auditoriju najpopularnijega sporta u državi, što bi značilo da su se vremenom transformirali, pored drugih čimbenika, u subjekt širenja nacionalizma u Jugoslaviji.

Ključne riječi: politika, nogomet, navijači, nacionalizam, Jugoslavija

Abstract

Along with other social aspects, the connection of sports and politics was one of the seminal features of the breakup of Yugoslavia. For more than 30 years, football served as a means for the development of Yugoslav socialism, whereas in the last decade of the country's existence, it contributed to its dissolution. Socialism was primarily not broken down by sportsmen themselves, but the process of dissolution was carried out by the spectators, that is in the second half of the Eighties by groups of fans of determined football clubs. Partial chauvinist incidents on the tribunes had happened earlier as well. It had all begun with a "marginally" complicated political context when Torcida was born during the Hajduk vs. Crvena zvezda match in 1950, followed by minor chauvinist outbursts during the Sixties, happening at matches where Croatian clubs would play against Serbian clubs. A follow up of these incidents were the disturbing national slogans after the match Hajduk vs. OFK Beograd in 1970, which took place within the context of a tense political stage during the Croatian spring (Hrvatsko proljeće, MASPOK). During the Seventies of the XX century, when the first "louder" supporters' choirs originated, socialist Yugoslavia did not register an increase of chauvinist manifestations on its stadiums, which can possibly be justified with the political purges of the leaders of the Croatian spring in Croatia and with that of the "liberals" in Serbia; moreover, the exceptionally stable economy of the country in those years accounts for the lack of discontent among people. The authorities of those times, under the strong control of Josip Broz Tito, tried to preserve the balance within the country; any potentially dangerous situation would be solved with repression measures (here we mean the crisis with Informbiro in 1948, the 1966 Ranković affair, the Croatian spring / MASPOK 1971): hence, disorders on the sport fields could not gain ground. The beginning of the Eighties means a major change for the above mentioned context: repression measures diminish and this paves the way to a series of changes both on the political scene as well as in sports and among sport supporters.

Taking into consideration what has been said above and considering the conditions in socialist Yugoslavia, above all in Croatia and Serbia, in the period from 1980, that is after the death of Josip Broz Tito, which triggered an economic, social and political crisis, until the breakup of the federation in 1991, the main aim of this dissertation is to explore the influence of daily social and political events on the frequency of inter-national (inter-ethnic) and violent incidents on football stadiums. This will be done by a reconstruction of events during particular football matches and by a deconstruction of the media narrative of those times. On the other hand, the dissertation intends to show to what extent and how the supporters' slogans and songs

as well as their violent outbursts, along with other social factors, influenced the creation of social patterns aiming at spreading the popularity of national ideologies and of diverse political parties and their leaders at the turn of the decade from the Eighties into the Nineties. In other words, the following question will be answered: Was the behaviour of football spectators in Yugoslavia a mere reflection of the actual political and social context as the object of a one-way influence that was imposed from above, or were spectators rather an active carrier of nationalism as the subject of social and political turbulence that was affecting the Yugoslav federation in those years?

In the Eighties, national tensions were felt within the field of economy, culture, literature as well as science and the arts, but it seems they were much more evident and massive on the tribunes of stadiums, where riots were started by football supporters, first and foremost by those coming from Croatia and Serbia. Back at the beginning of the Eighties, the national antagonism did not originate directly on the basis of ethnicity, but of religion (Isus, Marija, Hajdukova armija / Neka splitska riva čuje da je peder sv. Duje). This can be explained if we consider that religion and religious symbols were not very “popular” among communist structures: football fans had thus found an acceptable frame within which they could attack their opponents and express their own national opinion without major consequences. In the city of Vinkovci, which could be called the “Stalingrad” of Serbian football fans, both the supporters of Crvena zvezda and those of Partizan experienced many physical fights with locals, due to club and national reasons. Incidents would take place only when the local first league club was playing against a Serbian club, whereas no problems were noticed when the Vinkovci club was playing against another Croatian club. All these incidents prove that Yugoslav society was pervaded by national intolerance and in the Eighties they were mainly noticeable on a scene that was predominantly unpolitical: the world of sport.

The year 1984 marked a widening of the “nationalistic” repertoire from religious vocabulary to patriotic songs (“Marjane, Marjane” / “Igrale se Delije na sred zemlje Srbije”), which one could hear only during matches between Serbian and Croatian clubs. This was also when the trend of bringing along republican flags started: in the football supporters’ hands, these flags represented a “threat” for the country, above all during matches between clubs from the two major Yugoslav republics. Political forums, security services and the wide public began to worry about those facts. Official party meetings and the media address more and more often the topic of nationalism at sporting events. Except for sporadic moments of punishment of the riotous supporters (slapping, striking with nightsticks, insulting), a more thorough reaction of government and the police did not happen: this can be explained by the fact that after Tito’s

death the party's strictness was flagging and the young fans, as pioneers of big changes, recognised the dissolution of the country's institutions and as an instinctive result they started using provoking slogans for which they would not be punished adequately. A small peak of nationalistic riots on Yugoslav stadiums, just before the beginning of a serious political crisis that would eventually break up the Yugoslav integrity, took place in 1985 and 1986. That was the period when, along with a pervasive economic and social crisis, Belgrade intellectuals discussed the "Serbian question" regarding Kosovo, which contaminated the discourse of idyllic national relations in the country. In such an atmosphere, military cadets of Serbian ethnicity were assaulted in Split after the match Hajduk vs. Crvena zvezda in October 1985; likewise, in August 1986 in Belgrade, Albanian sellers of corn and seeds were attacked by Crvena zvezda supporters after the match of an Albanian football club and OFK Beograd. The participants in both incidents were arrested due to national and religious intolerance and were sentenced to a couple of months' imprisonment: this was the first and only time when the country decided to settle accounts with nationalism outbursts on sport fields. That action had a strong, but relatively short impact: as for stadium riots, the year 1987 can be called with reason a year of "calm before the storm", when there was not a single incident due to nationalistic intolerance, but there was an increase in the number of violent riots in which supporters of opponent clubs were involved.

To conclude, it can be said that in the period that goes from Tito's death in 1980 until 1987, football fields and their surroundings started to host moderate national feelings that appeared combined with rare chauvinist outbursts. Even though it can be claimed that national slogans and physical fights on the tribunes can be seen as a consequence of a several-decade-long repression of national feelings, but also as a counterpart of the political, social and economic situation in the country, they were not linked to particular events occurring in the everyday life of the socialist federation: they rather supported the general conscience of the people. This was the basis onto which football fans would shout slogans originating from the social background and back in those times this makes them objects of political moves: a process that fits into the penetration of nationalism into mainstream Yugoslav society. These facts prove that what could not be said on the official political scene and in everyday life, would be heard in the domain of sport.

Information on problematic incidents happening on the tribunes in the first half of the Eighties would be mentioned implicitly in the public media. As catalysers of the social reality, in the years from 1980 to 1987, in the entire country the media were ideologically homogeneous when accusing the aggressive nationalistic riots of crowds of young supporters, but the media

would also reduce the number of “problematic” cases and that of participants involved; moreover, newspapers avoided reporting the contents of verbal slogans, hiding thus such details from the public. In that period, most probably, many more slogans could be heard, but they were not recorded by the media reports and the official documents and thus remain unknown to us. This was the way the Yugoslav communist system survived for years: a combination of repression, operated by the police with the aim of eliminating national and religious intolerance, and censorship, so that only limited amounts of news regarding “undesirable” incidents would be shared with the public. By preventing explicit details from becoming public, authorities believed that they could hide their own weakness and thus avoid the spreading of unpleasant topics and ideas in other social spheres. Because of fear, incompetence, lack of firmness and political willingness, mainstream politics ended up in a kind of paralysis: it did not approve of repression, but was not willing to grant total freedom either. Already during the second half of the Eighties, such politics had lost any perspective and sense, and eventually turned out to be a complete failure.

A process that ran parallel to the increase of nationalism on the tribunes of major Yugoslav stadiums was the birth of fan groups. At the beginning of the Eighties, the first groups of supporters gathered around Hajduk and Partizan; in the mid-Eighties, Crvena zvezda and Dinamo also had their own groups of fans, whereas in 1987/1988 almost every first league football club had its own group of organised supporters. As time went by, the nationalistic repertoire was becoming more and more frequent in the rooting of Serbian and Croatian supporters. Spectators of matches in the Sixties and Seventies would not come up with such provoking and nationalistic slogans as those that one could come across in the stadiums during the Eighties. Backed up by a firm hierarchy, they had all predispositions necessary for organised actions: own leaders, songs, banners and flags, scarves, and each group of supporters had its unique name. When their repertoire, beyond consisting of standard club songs, started featuring national slogans, insults towards members of other fan groups and republic flags, such social formations became a prime example of a small social resistance, due to the fact that similar mass organisations putting forward such explicit controversial contents did neither exist nor were they allowed. Thus, a platform was created and now it lacked its “contents”: the list of its contents started to fill up with the eruption of aggressive outbursts in 1988, which was merely the first step towards the escalation of furious verbal attacks due to ethnic reasons in the period that followed.

As I have already mentioned, nationalism was most common among Croatian and Serbian football fans. While in 1986 Crvena zvezda fans did not only sing Serbian national

songs, but even Chetnik songs, it was not a problem for them to carry the Yugoslav flag and to sing the Yugoslav national anthem at international matches of their club. These facts prove that to the Serbs, who undoubtedly had a strong national sense of belonging, the idea of Yugoslavia was not unacceptable. They had adopted the Yugoslav perspective also within the Kingdom of Yugoslavia, and then in socialist Yugoslavia too, and interpreted it as the frame that held together all the diverse nations it consisted of; from a symbolic point of view, it was a way to control them all too. On the other hand, the performed research did not come across similar Yugoslav feelings and symbols among Croatian football fan groups. As early as in spring 1987, besides club flags, the newly formed Bad Blue Boys had a few dozens of Croatian republican flags and it was common to hear them sing the national anthem of the Socialist Republic of Croatia, "Lijepa naša domovino". A similar trend was recorded among Hajduk fans, who likewise used neither verbal nor visual symbols of Yugoslavia. Part of the answer is due to the fact that both in the Kingdom of Yugoslavia as well as in the socialist federation Croats had always been striving for a higher degree of independence or even dreaming of complete independence. This is how two opponent nationalistic ideas came into conflict on football tribunes: the (great) Serbian idea that wanted to impose itself on the other states of the federation, and the Croats longing for an own independent country, very precisely enacted within clear sport frames, which reflected the actual political trends at the end of the Eighties and the beginning of the Nineties. This was, roughly, the premise that led the fan groups into the final period of the dissolution of Yugoslavia.

In 1988, Slobodan Milošević started a series of meetings to spread nationalism among the broad masses in Serbia. In the same year, despite the turbulent situation on the daily political scene, violence between fan groups became more and more frequent on the stadiums. Except for exposing republican flags, shouting the names of the republics and a few chauvinist slogans, politically coloured riots were still rather moderate in that year. Nationalism exploded at the beginning of the spring session of season 1988/89, that is in February 1989, after which no match of a Croatian club against a Serbian club was to be held without severe insults based on national and religious differences. Back in the first half of the Eighties, stadium events had taken place according to a proper rhythm as a reflection of the actual social situation; similar incidents were now to be understood as a direct consequence of happenings in politics. Here, we can primarily refer to the "antibureaucratic" revolution, that is the subjugation of Kosovo, Vojvodina and Montenegro under the direct control of Belgrade authorities, and other turbulent political situations, which soon escalated into a deep political crisis and lack of security. The rest of the country homogenised, and Slovenia took over the role of the main opponent of the

Serbian leader; however, there were no brisk reactions in other parts of the country, which were to expect first and foremost in Croatia. Due to the lack of a firm answer by the Croatian republican leadership to the increasing Serbian nationalism, Croatian football fans slowly started taking over the role of opponents and thus became themselves the heralds of the galloping Croatian nationalism.

In such a context, at the beginning of 1989, crowds on the tribunes started shouting slogans to communist politicians: in Serbia, Slobodan Milošević was seen as the “protector” of Serbian national interests, whereas Croatian fans worship Stipe Šušteršič, who had been the only politician to oppose Milošević’s politics, which he did not do on a national basis, but on an ideological basis. Even though Šušteršič was an orthodox communist, that move was sufficient for Croatian people to tag him as “their” representative. Apart from the support to politicians, the year 1989 also means some other extremes: new insulting songs full of national hatred were composed and ardently exchanged between Croatian and Serbian fans. Such songs became more and more frequent in the stadium repertoires. Politics had pervaded all pores of society, and tension had moved to the stadiums, making these venues become a mirror of social circumstances and a real indicator of changes going on in the relations and the way of thinking. Changes can also be noticed in the media and the news they reported. As of 1989, the media ended their overall and superficial reporting on violent and chauvinist outbursts of the fans and started bringing up accusations on account of the “other”: this marks the beginning of a “war” between Belgrade and Zagreb media companies, which persisted until the breakup of the country.

The escalation of nationalism on Yugoslav stadiums can be tracked with the continuing support offered to politicians; the support, however, was now in favour of politicians outside the communist milieu. In the spring of 1990, the Serbian tribunes stopped cheering for Milošević and start supporting the leader of the opposition, Vuk Drašković, a declared nationalist; likewise, in Croatia, after the dawn of Šušteršič, the foreground is taken by Franjo Tuđman, the HDZ leader, with an explicit national programme. Later that same year, Serbian people started showing their support to the extremist Vojislav Šešelj, whereas in Croatia popularity is gained by Šime Đodan, a right-wing extremist within the HDZ party: this was a clear sign that football fans preferred radical supporters of their own national option. Similar aspects were not recorded in the other republics of the federation, with an exception for Bosnia and Herzegovina, where football fans did sporadically turn to national parties, but as late as in spring 1991; this trend, however, had no repercussions on the social circumstances and their intensity cannot be compared with the strength of nationalism in Croatia and Serbia.

In 1989 and later, all matches between Croatian and Serbian clubs turned out to be loud outdoor demonstrations spreading controversial messages, with millions of viewers in front of their home screens. Similar slogans and a huge amount of people could only be seen during Milošević's meetings from 1988 on and Tuđman's election rallies in 1990. Political leaders of the Serbian opposition, Vuk Drašković and Vojislav Šešelj, would hire the most prominent fans for their personal bodyguards and they would coquet with them so as to get their sympathy and support and in order to reach a broad electorate at the upcoming first multi-party elections. In Croatia, politics pursued the same target when it motivated the members of fan groups to support the "most national" Croatian political party, by expressing their option on banners (BBB for HDZ, Torcida for HDZ).

All things considered, at the end of the Eighties and at the beginning of the Nineties, football fans, besides being the objects, also became the subjects of the spread of nationalism in Yugoslavia. Starting in February 1989, during football matches, they endorsed their own right-wing politicians, called out the names of the republics, from spring 1990 also exposed the republican flags with national symbols, sang patriotic and chauvinist songs and shouted slogans in front of tens of thousands of spectators on the stadiums, which was then broadcast by TV channels and thus such messages reached millions of followers of the most popular sport. This confirms the supposition that football fans were active creators of the public opinion and an important factor in the creation of social patterns with the aim of spreading the popularity of national ideologies and of political parties as well as of their leaders in the transition period from the Eighties to the Nineties, and not merely an object of daily politics.

Keywords: politics, football, fans/supporters, nationalism, Yugoslavia

Sadržaj

1) UVOD.....	1
Tema, cilj, istraživačka pitanja.....	2
Pregled dosadašnjih istraživanja	5
2) NACIONALIZAM, NOGOMET I NAVIJAČI	9
NACIONALIZAM, SPORT I MEDIJI	10
Nacionalizam - teorije i pristupi	10
Nacionalno pitanje u Jugoslaviji	12
Sport, mediji i nacionalni identitet	14
NOGOMET I POLITIKA U JUGOSLAVENSKOM DRUŠTVU	16
Od prve nogometne lopte do Drugoga svjetskog rata	16
Nogomet u funkciji „novog socijalističkog čovjeka“	17
Identiteti klubova „velike četvorke“	20
NAVIJAČI I ŠOVINIZAM DO KONCA 70-ih GODINA 20. STOLJEĆA	26
Simpatizeri između dva svjetska rata	26
Torcida i političke implikacije	27
Povremeni šovinistički ispadi 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća.....	30
„Slučaj šišmiš“	32
Počeci samoorganiziranja navijača 70-ih godina 20. stoljeća.....	35
3) BUĐENJE NACIONALIZMA NA TRIBINAMA (1980. – 1987.)	38
POČETAK KRAJA 1980. – 1984.	39
„Umro je drug Tito“	39
„Kamenjem na ugled“	41
Vinkovci kao „Staljingrad“ za navijače iz Srbije.....	46
Bauk nacionalizma kruži Jugoslavijom?	50
NAZNAKE VELIKIH TURBULENCIJA 1985. – 1987.	54
Bacanje vojnika u more	54
Srbi i Albanci u navijačkim okvirima	59
Zatišje pred buru?	65
Stvaranje organiziranih navijačkih skupina	68

4) ESKALACIJA STADIONSKOGA NACIONALIZMA (1988. – 1991.)	72
HVATANJE ZAMAHA 1988. – 1989.	73
Miloševićev uspon i hrvatska šutnja	73
„Ne“ Jugoslaviji	77
„Ustaše s pasošem“	81
Zviždanje mrtvim rudarima.....	85
NAVIJAČI POČINJU RAT 1990. – 1991.?	90
Uoči Maksimira.....	90
Rat na Maksimiru	95
Nakon Maksimira – Arkan.....	107
Paljenje jugoslavenske zastave.....	112
Knin kao „Staljingrad“ hrvatskim navijačima	116
Konačni slom.....	120
5) ZAKLJUČAK	125

1) UVOD

Tema, cilj, istraživačka pitanja

Povezanost sporta i politike s ishodištem u nacionalizmu središnji je dio ove doktorske disertacije. Taj međuodnos posebno dolazi do izražaja tijekom održavanja velikih manifestacija, poput Olimpijskih igara te svjetskih i europskih prvenstava. Na globalnoj razini možda najekstremniji primjer mješanja visoke politike u sport predstavlja tzv. „nogometni rat“ 1969. godine, kada su u jeku kvalifikacija za Svjetsko prvenstvo u Meksiku, formalno zbog ishoda utakmice, zaratile dvije srednjoameričke države: Honduras i Salvador. Susret je iskorišten samo kao povod, dok se uzroci ovoga četverodnevno sukoba, koji je rezultirao s oko pet tisuća smrtno stradalih, mogu tražiti u ozbiljnim političkim, ekonomskim i socijalnim problemima između dvije države.¹ Nogomet u tom smislu, kao najpopularniji sport u svijetu, ima izniman društveni značaj te je sveprisutan u kulturi ljudi ovoga dijela Europe.² Preko nogometa su se prelamali veliki geopolitički procesi: uspon fašizma i nacizma, hladnoratovski „obračuni“ te pad komunizma, pri čemu je „najpopularniji sport na svijetu“ upotrebljavan kao sredstvo za promoviranje različitih ideologija i političkih grupacija.³ Pomoću ekstremnih izljeva nacionalizma na tribinama nogometnih stadiona, pored drugih čimbenika, tijekom 80-ih i na početku 90-ih godina 20. stoljeća rušeni su temelji Jugoslavije, a neodigrana utakmica između Dinama i Crvene zvezde u svibnju 1990. godine jedna je od vidljivijih javnih manifestacija međunacionalnih trzavica.

Uzimajući sve to u obzir, glavni je cilj ove disertacije, promatrajući prilike u socijalističkoj Jugoslaviji, a prvenstveno u Hrvatskoj i Srbiji, u razdoblju od 1980., kada umire Josip Broz Tito te nastupaju ekonomska, društvena i politička kriza, do raspada federacije 1991. godine, rekonstrukcijom zbivanja tijekom pojedinih nogometnih utakmica te dekonstrukcijom medijskih narativa istražiti utjecaj dnevno političkih i društvenih događaja na učestalost međunacionalnih i nasilničkih incidenata na nogometnim stadionima. S druge strane pokazat će se jesu li, u kojoj mjeri i na koji način navijački slogani i pjesme te nasilnički ispadi, zajedno s drugim društvenim čimbenicima, utjecali na stvaranje društvenih praksi usmjerenih na širenje popularnosti nacionalnih ideologija te različitih političkih stranaka i njihovih čelnika na prijelomu 1980-ih u 1990-e. Drugim riječima, odgovorit će se na pitanje je li ponašanje nogometne publike u Jugoslaviji bilo samo refleksija aktualne politike i društvenih gibanja kao objekt jednosmjernoga utjecaja nametnutoga odozgo ili je publika bila i aktivnim

¹ KOKOVIĆ 1986, 96.; ĐORĐEVIĆ 2015, 26.; LUKETIĆ, RIBIČIĆ 2015, 117.

² RADIN 1991, 74.

³ ĐORĐEVIĆ 2015, 10.

(do)nositeljem nacionalizma kao subjekt turbulentnih društvenih i političkih gibanja koja u tom razdoblju zahvaćaju jugoslavensku federaciju.

U javnosti se često može čuti kako su građani Jugoslavije bili ideološki instrumentalizirani i manipulirani od strane političara čijem su utjecaju vremenom podlegli i priklonili mu se. Složio bih se s mišljenjem britanskog antropologa Stefa Jansena koje dopušta mogućnost da tzv. obični ljudi nisu uvijek bili objekti nacionalizma koji im je od strane političkih elita jednosmjerno nametan već su bili i njegovim nositeljem – subjektom. Svjesno su sudjelovali na javnim okupljanjima uzvikujući šovinističke i uvredljive parole postajući aktivnim praktikantima i nositeljima nacionalizma.⁴ U skladu s time postavljena je hipoteza ovoga doktorata koja polazi od stajališta da su rituali nogometnih navijača, prvenstveno kroz nasilničko ponašanje i verbalnu ekspresiju nacionalističkoga sadržaja, u prvoj polovici i sredinom 80-ih godina 20. stoljeća bili odraz popuštanja ideološke “stege” te ekonomskih i društvenih tenzija u javnome životu. Kao objektima, njihovo je ponašanje bilo direktno posljedica dnevne politike i društvenih refleksija. No, krajem 80-ih, uz sve to, oni postaju i aktivnim (su)kreatorima javnoga mnijenja, obraćajući se uživo te posredstvom radija i televizije višemilijunskom auditoriju najpopularnijega sporta u državi, što bi značilo da su se vremenom transformirali, pored drugih čimbenika, u subjekt širenja nacionalizma u Jugoslaviji.

Međutim, kako objasniti vezu nacionalizma i šovinističkih ispada nogometnih navijača? Etnički je nacionalizam u Jugoslaviji temeljen na svijesti pojedinih nacija o njihovu podrijetlu, prilikom čega je svaka imala svoj „program“ i viđenje što bi u teritorijalnom smislu, na račun drugih, zadovoljilo njezine zahtjeve istovremeno pokazujući „obrambeni“ i karakter „žrtve“, što je sve skupa razgrađivalo jugoslavensko društvo. Tako će ova disertacija biti naslonjena na teoriju „vrućeg“ nacionalizma britanskoga teoretičara društvenih znanosti Michaela Billiga.⁵ Ona se odnosi na nacije s malom ili nikakvom tradicijom demokracije, među kojima prevladavaju društvena isključivost, otvorena netrpeljivost, sukobi i proganjanje pripadnika „neprijateljskih“ naroda, što je primjenjivo na nacionalno pitanje u Jugoslaviji posebno na prijelomu 1980-ih u 1990-e. Nastavno na to, pojedini građani Hrvatske i Srbije su prilikom javnih okupljanja: na svadbama, ispraćajima u vojsku, proslavama Božića itd. iskazivali nacionalne osjećaje pjevanjem domoljubnih pjesama, neprimjerenom uporabom nacionalnih simbola te na druge načine, zbog čega su od strane vlasti bili etiketirani nacionalistima. Sve se to prelijevalo i na stadione koji su, za razliku od šatora, restorana ili crkava, mjesta s nebrojeno

⁴ JANSEN 2016, 174-175.

⁵ BILLIG 2009.

većim auditorijem koji se brojio u desecima tisuća, uključimo li i posredstvo radija i televizije u milijunima ljudi, prilikom čega su šovinističke parole remetile društvene odnose te izrazito negativno percipirane od javnosti. U tom smislu, direktno upotrebljiva teorija je i ona povjesničara i politologa Benedicta Andersona o nacijama kao „zamišljenim zajednicama“.⁶ Njezini su pripadnici na prostoru Srbije i Hrvatske provodili zajedničke rituale: čitali „nacionalne“ novine, navijali za svoje „nacionalne“ nogometne klubove, velika većina gledatelja okupljenih na tribinama se međusobno nije poznavala, no jedni su druge prepoznavali mahanjem zastavama i šalovima jednakih boja.

Odgovori na prethodno postavljena istraživačka pitanja bit će pruženi kroz rekonstrukciju zbivanja tijekom nogometnih utakmica i oko njih, što će se analizirati kroz sadržaj verbalnih, pisanih i simboličkih poruka koje su navijači iz Hrvatske upućivali onima u Srbiji i obratno. Promatrat će se ritam njihovih promjena u verbalnom izričaju kroz pjesme, pokliče i slogane te nacionalno znakovlje na transparentima, zastavama i parolama (porukama) na temelju konzultiranja arhivskih dokumenata Saveza komunista Jugoslavije, Socijalističkoga saveza radnog naroda Hrvatske i Srbije, Saveza socijalističke omladine Srbije, RSUP-a SR Hrvatske, Nogometnoga saveza Jugoslavije i drugih dostupnih fondova te iskaza sudionika: navijača, nogometaša i drugih sportskih djelatnika.⁷

Nakon rekonstrukcije i stvaranja okvira ovoga istraživanja, dekonstruirat će se medijski narativi, pri čemu će biti pružena analiza senzibiliteta tiskanih i elektroničkih medija (televizije) u Hrvatskoj i Srbiji na primjeru izvješćivanja o pojavama nacionalizma na tribinama jugoslavenskih stadiona, ali i onoga huliganskoga rušilačkog ponašanja, koji su najčešće išli u paru. Pokazat će se i kako se mijenjala ideološka potka ondašnjih medija, od izrazito jugoslavenske, kada se promovirala slika zajedništva i „bratstva i jedinstva“, do pristajanja uz nacionalne politike ondašnjih republika prema kraju 80-ih godina 20. stoljeća, čime će se ujedno dati prinos proučavanju njihova utjecaja i uloge u procesu raspada Jugoslavije. Iz tiskovina će se posljedično iščitati jesu li i na koji način određene pojave devijantnoga ponašanja, a u okvirima promatrane problematike, bile u široj ili užoj vezi s pojedinačnim događajima na dnevno-političkoj razini, ili su se stadionska događanja odvijala prema nekoj

⁶ ANDERSON 1990.

⁷ Korištena je arhivska dokumentacija širokoga spektra: Zapisnici sjednica sekcije Republičkog komiteta Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije, Stenografske bilješke sjednica konferencije Nogometnog saveza Jugoslavije, Sjednice koordinacionih odbora za međunacionalne odnose, Analize društvenih akcija na sređivanju prilika u suvremenom sportu, dokumenti Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Komisije za međunacionalne odnose, dokumenti Službe državne sigurnosti koja je 1989. pokrenula akciju kodnog naziva Stadion, gdje se nalaze stenografske bilješke prisluškivanja ondašnjih vođa hrvatskih navijačkih skupina te informativni razgovori s njima i drugo.

svojoj dinamici kao odraz aktualne društvene situacije općenito.⁸ U tom smislu, za analizu i davanje odgovora na ova pitanja bit će korišteni *Vjesnik*, *Večernji list*, *Sportske novosti* i *Sprint* s hrvatske, *Politika*, *Večernje novosti*, *Sport* i *Tempo* sa srpske strane. Pored navedenoga, koristit će se i navijački fanzini te videomaterijali pojedinih sportskih emisija u produkciji zagrebačke i beogradske radiotelevizije.⁹

Ova će doktorska radnja pored uvoda i zaključka imati tri glavna poglavlja. U prvom će biti pojašnjen teorijski pristup nacionalizmu te će se dati kratki pregled povijesti nogometa i navijaštva u kontekstu doticaja s politikom i šovinizmom. U drugom poglavlju će biti napravljen pregled nacionalističkih ispada na nogometnim stadionima socijalističke Jugoslavije od 1980. do 1987. godine, koji su bili značajno učestaliji u odnosu na razdoblje od 50-ih do 70-ih godina 20. stoljeća. U središtu će trećega poglavlja biti analiza fizičkoga nasilja uzrokovanoga etničkom mržnjom koje se zbivalo paralelno s eskalacijom društvenih i političkih napetosti u Jugoslaviji od 1988. do 1991. godine.

Pregled dosadašnjih istraživanja

Iako izrazito popularan nakon Drugog svjetskoga rata, nogomet je u desetljećima koja su uslijedila postao jedan od najraširenijih fenomena popularne kulture kojega posredno ili neposredno promatraju milijuni.¹⁰ Kao i drugi sportovi, dugo je stajao na marginama društvenih i humanističkih znanosti, a nerijetko je percipiran kao nedovoljno „ozbiljna“ znanstveno-istraživačka tema čiju je relevantnost pred stručnom javnošću trebalo detaljno obrazlagati.¹¹ Na svjetskoj razini bavljenje ovim fenomenom započinje 60-ih godina 20. stoljeća, i to poglavito u domenama sociologije, filozofije, etnologije i kulturne antropologije te kulturnih studija.¹² Prema etnologima Ivanu Kovačeviću i Bojanu Žikiću „antropologija fudbalske igre sačinjava tek jedan manji deo antropologije fudbala. Posmatrano predmetno, ali i u realizaciji, antropologija fudbala bavi se daleko više fenomenom fudbalskog navijanja. Ponašanje

⁸ Primjerice je li u užoj vezi kriza na Kosovu 1981. te iseljavanje Srba i Crnogoraca iz te pokrajine sa skandiranjem na stadionu Prištine E-HO (Enver Hodža) od stane domaćih simpatizera ili s razbijanjem objekata brze hrane u vlasništvu Albanaca u Beogradu od strane navijača Crvene zvezde 1986. godine i slično.

⁹ Fanzini su specijalizirani časopisi koje se uglavnom nisu mogli naći na kioscima ili u knjižnicama: *Daj Gol* (fanzin navijača Partizana), *Pune tribine ludih navijača* (fanzin navijača Crvene zvezde), *Dinamov sjever* (fanzin navijača Dinama), *Torcida magazin* (fanzin navijača Hajduka), *Armada* (bilten povodom 10 godina od osnivanja Armade – navijača Rijeke). U ovom pregledu treba pribrojiti *Čao Tifo* – jugoslavenski navijački časopis, *Navijačku tribinu* i *Tifo magazin* – hrvatske navijačke časopise te *Kop* i *Srpsku tribinu* – srpske navijačke časopise.

¹⁰ ĐORĐEVIĆ 2015, 37.

¹¹ ARCHETTI 1999; SKEMBLER 2007; GIULIANOTTI 2005; DELANEY, MADIGAN 2009, 22.; preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2016 a, 211.

¹² ĐORĐEVIĆ 2015, 7.

fudbalskih navijača postalo je jedna od dominantnih tema u antropologiji fudbala, (...) od porasta nasilja na fudbalskim utakmicama i povodom njih¹³. Slično razmišlja i hrvatski stručnjak Dražen Lalić tvrnjom da se „po ocjeni mnogih, društvena relevantnost suvremenoga sporta poglavito odnosi na sportsku publiku, i to kako zbog njezine masovnosti, tako i zbog specifičnih oblika njezina ponašanja, koja nerijetko ima izraziti društveni značaj“¹⁴. Nastavno na to, od strane hrvatskih i srpskih sociologa i kulturnih antropologa 80-ih godina 20. stoljeća dolazi i poticaj za istraživanje tada nadolazećega trenda navijačkoga huliganstva, kao sastavnoga dijela sporta, pri čemu su se oslanjali na dosege britanskih sociologa Petera Marsha, Patricka Murphyja, Johna Williamsa, Erica Dunninga, Johna Clarka i drugih, pionira u istraživanju ovoga područja.¹⁵ Na temeljima njihovih spoznaja, domaći su stručnjaci nizom članaka i knjiga obradili pojedine aspekte sporta, nogometnu publiku te u drugoj polovici 80-ih navijačke skupine.¹⁶ Tu bi valjalo izdvojiti djelo sociologa Dražena Lalića *Torcida: pogled iznutra*, kapitalno u polju istraživanja sportske publike na jugoslavenskom prostoru.¹⁷

Novi val istraživanja nogometa i nogometnih navijača slijedi tijekom 2000-ih.¹⁸ Svakako je nezaobilazno štivo Srđana Vrcana *Nogomet, politika, nasilje. Oglеди iz sociologije nogometa*, u kojemu je navijačke incidente iz 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća smjestio u kompleksniju teorijsku paradigmu otvarajući ovaj problem prema širem razumijevanju u javnosti.¹⁹ Povezanošću politike, nogometnih navijača i nacionalizma temeljito se pozabavio i beogradski etnolog i kulturni antropolog Ivan Đorđević, koji je svoja istraživanja uokvirio knjigom *Antropolog među navijačima*.²⁰ Ova se studija bavi analizom nacionalističkoga diskursa u navijačkim sloganima i pjesmama te pisanjima medija, promatrajući srpsko-hrvatske odnose od neodigranoga dvoboja između zagrebačkog Dinama i beogradske Crvene zvezde na Maksimiru 13. svibnja 1990. do druge kvalifikacijske utakmice za svjetsko prvenstvo u Brazilu u proljeće 2013. između reprezentacija Hrvatske i Srbije. Autor implicira da je simbolički „rat“

¹³ KOVAČEVIĆ, ŽIKIĆ 2014, 785.

¹⁴ LALIĆ 1993, 29.

¹⁵ Pregled važnijih teorija o uzrocima nasilja među sportskom publikom: LALIĆ 1993, 32-42.; vidi: MARSH, ROSSER, HARRE 1980; MARSH 1982; CLARKE 1978; TAYLOR 1982; DUNNING, MURPHY, WILLIAMS 1989; MURPHY, WILLIAMS, DUNNING 1990; WILLIAMS, DUNNING, MURPHY 1985.

¹⁶ KOKOVIĆ 1986; KOVAČEVIĆ 1987; MARKOVIĆ 1988; BUZOV i dr. 1989; FANUKO i dr. 1991; VRCAN 1990; ČOLOVIĆ 1996; MIHAILOVIĆ 1997.

¹⁷ LALIĆ 1993.

¹⁸ Vidi: ŽUGIĆ 1996; ŽUGIĆ 2000; PERASOVIĆ 2001; PERASOVIĆ, BARTOLUCI 2007; ĐORĐEVIĆ 2016 a, b; SIMIĆ 2004; GAČANOVIĆ 2013; ĐORIĆ 2012; ŽIKIĆ 2004; KOVAČEVIĆ, ŽIKIĆ 2014; *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 64/2016, sv. 2.; BITI 2016; BITI 2005; LALIĆ, BITI 2008; BITI 2014; BITI 2012; LALIĆ 2018.

¹⁹ VRCAN 2003.

²⁰ ĐORĐEVIĆ 2015; Pogledati i njegove članke o toj temi: ĐORĐEVIĆ 2006; ĐORĐEVIĆ 2016 a; ĐORĐEVIĆ 2016 b; ĐORĐEVIĆ 2012; ĐORĐEVIĆ 2009.

Srba i Hrvata počeo teškim incidentima na maksimirskom stadionu 1990. te završio na istom mjestu 23 godine poslije u relativno miroljubivoj atmosferi lišenoj (pre)velikih međunacionalnih napetosti, što može poslužiti kao metafora u postupnom procesu „pomirenja“ suprotstavljenih nacija.

Unatoč snažnoj društvenoj povezanosti sporta i politike, povjesničari su spomenute teme ignorirali puno duže od srodnih humanističkih znanosti. Proučavanje nogometa, kao i drugih sportova, u istraživanjima velikih ličnosti i političke povijesti u užem smislu riječi, imalo je marginalno značenje. Čak su i prilikom brojnih preobrazbi historiografije, pri čemu se prvenstveno misli na ideje francuske škole Annala i teorije i metode socijalne historije, sport i nogomet ostali „nepovijesne“ teme. Promjene nastaju stasanjem novih generacija stručnjaka na valu „postmodernističkih“ ili „poststrukturalističkih“ ideja u humanistici. Tako su sport i nogomet pomalo počeli dobivati autore koji ih proučavaju i na području postjugoslavenske historiografije.²¹ Valjalo bi izdvojiti srpskoga povjesničara Dejana Zeca koji se pozabavio počecima nogometa u Srbiji, fenomenom pojave nogometnih navijača u ligi Kraljevine Jugoslavije, funkcioniranjem nogometne igre u okupiranoj Srbiji tijekom Drugoga svjetskog rata te okolnostima podrške jugoslavenskoj nogometnoj reprezentaciji na Svjetskom prvenstvu u Italiji 1990. godine.²² U taj red spadaju i dvojica hrvatskih povjesničara: Hrvoje Klasić, koji je analizirao pojedine sportske aspekte u procesima izgradnje jugoslavenskoga socijalističkog društva u drugoj polovici 40-ih i tijekom 50-ih godina 20. stoljeća te Davor Kovačić, koji je svoja istraživanja zaokružio knjigom *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*.²³

Inozemna literatura iz polja društvenih i humanističkih znanosti o sportu, nogometu i fenomenima koji ga okružuju je na svjetskoj razini gotovo nepregledna te predstavlja uobičajenu akademsku praksu. No, kada je u pitanju prostor (post)socijalističke Jugoslavije popis radova se radikalno sužava.²⁴ Valjalo bi izdvojiti Darija Brentina, hrvatskoga

²¹ Vidi: DIMIĆ 1996; ŽUTIĆ 1991; KRAGUJEVIĆ 2008; ZEKIĆ 2007; ZEKIĆ 2016; BAČMAGA 2015; KERŽE, VLADOVIĆ 2016; STANIĆ 2017; MILJAN 2014; PEDROTTY 2013; U porastu je i broj diplomskih radova i doktorskih disertacija koje s historiografskog aspekta pristupaju sportu, nogometu te nogometnoj publici, vidi: ŠAFARIĆ 2008; BUHIN 2011; KAJTEZOVIC 2015; MUDRAŽIJA 2016.

²² ZEC 2010; ZEC 2012; ZEC 2013; ZEC 2015; ZEC 2016 a, b.

²³ KLASIĆ 2016; KLASIĆ 2017 a, b; KOVAČIĆ 2019; KOVAČIĆ 2016; KOVAČIĆ 2017.

²⁴ Pored brojnih knjiga, zbornika radova i članaka pozornost bi trebalo usmjeriti na specijalizirane znanstvene časopise: *Sport in History*; *Sports in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*; *Soccer & Society*; *Journal of Sport & Social Issues*; *The International Journal of the History of Sports*; Vidi i tematski broj uglednoga njemačkog časopisa posvećen društvenoj ulozi sporta u socijalističkoj Jugoslaviji: *Sudosteuropa*, 62/2014. vol. 2; Pogledati i zbornik radova *Football in Southeastern Europe: From Ethnic Homogenization to Reconciliation*, HUGHSON, SKILLEN 2014 te knjigu *Behind the Curtain. Football in Eastern Europe: Travels in Eastern European Football*, WILSON 2006.

povjesničara s adresom u Grazu, koji se povezanošću nogometa i politike bavi uglavnom vezano za razdoblje postsocijalističke Hrvatske i svoje priloge objavljuje na engleskom jeziku isključivo u međunarodnim časopisima.²⁵ Njemački povjesničar Martin Blasius se bavi raznim aspektima istraživanja nogometa u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu, o čemu priprema doktorsku disertaciju, a dosad je objavio niz zapaženih članaka u kojima se bavi „socijalističkim“ identitetom nogometnoga kluba Crvena zvezda iz Beograda te reprezentacijom Jugoslavije u njezinom zadnjem desetljeću postojanja.²⁶

Ovome bi pregledu mogli pridodati prilog Allena Sacka i Željana Šustera o nogometu i nacionalizmu kao „uvodu“ u rat na hrvatskom prostoru te rad Nevena Andjelića o političkim i nogometnim kontroverzama u završnoj fazi raspada jugoslavenske federacije.²⁷ Britanski povjesničar Richard Mills je napisao čitav niz zanimljivih članaka o jugoslavenskoj nogometnoj ligi i političkim i društvenim implikacijama koje su je pratile, a svoje je studije zaključio knjigom *Nogomet i politika u Jugoslaviji: sport, nacionalizam i država*, koja sadržajno obuhvaća razdoblje od osnutka Kraljevine Jugoslavije do završetka ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1995. godine.²⁸ Izuzetno je važna za ovu doktorsku disertaciju jer se u jednome segmentu dotiče problematike nogometnih navijača i nacionalizma 80-ih i na početku 90-ih godina 20. stoljeća, te uz spomenuta djela Dražena Lalića (Lalić 1993.) i Ivana Đorđevića (Đorđević 2015.) predstavlja kapitalno djelo o sprezi nogometa i politike u Jugoslaviji.

Kao što je vidljivo iz pregleda literature, istraživanja vezana uz sport, nogomet i publiku na prostoru socijalističke Jugoslavije nisu u potpunosti zanemarena, štoviše, ima izuzetno vrijednih studija.²⁹ Primjetno je da se veliki broj radova bavi uzrocima devijantnoga ponašanja na stadionskim tribinama i oko njih, što je zadaća sociologije sporta, ili pojedine fenomene vezano za to dotiču samo teorijski, fragmentarno, periferno ili usputno, što uglavnom vrijedi i za historiografiju. U tom se smislu otvara prazan prostor za temu ove doktorske disertacije, koja će se baviti sveobuhvatnim proučavanjem rituala nogometnih navijača u odnosu na složene procese društvene i političke krize u Jugoslaviji 80-ih i na početku 90-ih godina 20. stoljeća, odnosno njihova složenog međudnosa u duljem vremenskom kontinuitetu.

²⁵ BRENTIN 2013; BRENTIN 2014 a, b; BRENTIN 2018 a, b.

²⁶ BLASIUS 2015; BLASIUS 2017.

²⁷ SACK, SUSTER 2000; ANDJELIĆ 2014.

²⁸ MILLS 2019; Vidi članke: MILLS 2009; MILLS 2010.; MILLS 2012; MILLS 2016 a, b; MILLS 2017.

²⁹ Detaljniji pregled domaće i strane literature o sportu i posebice nogometu vidi u: ŽAGAR 2022.

2) NACIONALIZAM, NOGOMET I NAVIJAČI

NACIONALIZAM, SPORT I MEDIJI

Nacionalizam - teorije i pristupi

Nacionalizam je ideologija i pokret nastao u zapadnoj Europi početkom 19. stoljeća, potaknut francuskom i drugim građanskim revolucijama toga razdoblja.³⁰ Njegov se nastanak može vezati uz velike promjene u društvu tijekom prelaska iz feudalizma u modernu industrijsku epohu tražeći odgovarajuću strukturu u vidu stvaranja nacionalnih država.³¹ Naciju, koja je usko vezana uz nacionalizam, možemo definirati kao zajednicu ljudi koju povezuje zajednička povijest, kultura, jezik i zajedničko podrijetlo.³² U procesu izgradnje modernih nacija u posljednjih dvjesto godina su stvarane njihove kulturne, ekonomske i političke posebnosti za što su političke elite u Europi upotrebljavale demokratske i nedemokratske metode.³³

U modernoj humanistici prevladava nekoliko pristupa nacionalizmu. Nizozemac Teun Van Dijk ideologiju definira kao kolektivni pogled na određena znanja, promišljanja i uvjerenja određene grupe ljudi o nekoj temi ili stvari.³⁴ Njemački povjesničar Hans-Ulrich Wehler nacionalizam predstavlja kao „idejni sustav, doktrinu, predodžbu o svijetu koja služi stvaranju, mobilizaciji i integraciji većega solidarnog saveza (nazvanog nacija)“.³⁵ U tom smislu nacionalnu državu, s narodom koji u nju čvrsto vjeruje, možemo promatrati važnim faktorom stvaranja nacionalizma.³⁶ Filozof i društveni antropolog Ernest Gellner pak smatra kako je nacionalizam ideološki konstrukt koji političke granice neke državne tvorevine poistovjećuje s onom nacionalnom komponentom koja je u njoj većinski prisutna.³⁷ Slično njemu, britanski povjesničar Eric Hobsbawm tvrdi da su nacije direktni produkt nacionalizma s glavnim ciljem stvaranja nacionalne države.³⁸

Osim tradicionalnih teoretičara posljednjih je tri desetljeća naširoko prihvaćeno i mišljenje u uvodu spomenutoga Benedikta Andersona o naciji kao zamišljenoj – imaginarnoj zajednici. On tvrdi da se većina pripadnika nekoga naroda nikada neće fizički susresti i upoznati pa čak ni

³⁰ KEDOURIE 2000, 33.

³¹ ERIKSEN 2010, 125-126., preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2015, 28.

³² MIŠČEVIĆ 2001, 14.

³³ PERIĆ 2005, 25.; KATUNARIĆ 2003, 89.

³⁴ VAN DIJK 2006, preuzeto iz: DOTA 2010, 2.

³⁵ WEHLER 2005, 15.

³⁶ WEHLER 2005, 15.

³⁷ GELLNER 1998, 21.

³⁸ SMITH 2003, 124., vidi: HOBSBAWM 1993.

znati da postoje, ali će postojati spoznaja o njihovu zajedničkom podrijetlu.³⁹ Nije Anderson pritom mislio kako su suvremene nacionalne zajednice „lažne“ ili da ne postoje u stvarnosti, naprotiv, one su po njemu vrlo žive i predstavljaju upečatljiv izraz društvenih formi u suvremenom svijetu. Da bi se „zamišljene“ zajednice održale, one slijede rituale koji ih podsjećaju na njihovu međusobnu povezanost, poput nogometa, na što ćemo se osvrnuti u dijelovima ovoga rada koji slijede.⁴⁰ Slično Gelneru i Hobsbawmu, i Anderson se slaže da „vrhunac nacionalističkih stremljenja jest suverena država“.⁴¹

S druge strane Michael Billig, također spomenut u tekstu, nacionalizam smatra etapom ili razvojnom fazom u tranziciji nekoga naroda prema zreloom društvu.⁴² Dijeli ga na „banalni“ i „vrući“, pri čemu prvi podrazumijeva širenje političkoga i ekonomskoga utjecaja velikih svjetskih sila u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća na manje razvijene države u kojima je, s druge strane, rastao otpor stvarajući lokalne nacionalizme, što je nakon Drugoga svjetskog rata rezultiralo raspadom kolonijalnoga sustava.⁴³ Danas ga možemo primijeniti na stajalište vodećih svjetskih država, na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama, o provođenju uskih političkih i vojnih interesa pod krinkom „viših“ ciljeva.⁴⁴ S druge strane, „vrući“ nacionalizam je, kao što je konstatirano u uvodu, karakteristika manje razvijenih društava sa slabijom tradicijom demokracije gdje prevladavaju društvena isključivost, otvorena netrpeljivost, sukobi i direktno proganjanje protivnika i nacionalnih manjina.⁴⁵

Vrijedi spomenuti i kako dio teoretičara razlikuje „civilni“ od „etničkoga“ nacionalnog identiteta, pri čemu se prvonavedeni njeguje u nekim razvijenim zapadnim demokracijama, a podrazumijeva vezanost uz određenu državu ili teritorij u čija se vrijednosna načela, poput poštivanja zakona i institucija – vjeruje. Etnički nacionalni identitet, s druge strane, temeljen je na zajedničkom podrijetlu određenih skupina koje se između sebe vode „spoznajom“ o krvnoj povezanosti, što uz Billigov „vrući“ nacionalizam umnogome odgovara problematici složenih međunacionalnih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji.⁴⁶

³⁹ ANDERSON 1990, 17.

⁴⁰ KING 2006, 4.

⁴¹ ANDERSON 1990, 18.

⁴² BILLIG 2009, 84

⁴³ JONES, MERRIMAN 2009, 165.; PERIĆ 2005, 25.

⁴⁴ „Nacionalizam“, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=42695>, pristup ostvaren 28. 2. 2020.

⁴⁵ PETROVIĆ 2006, 223.

⁴⁶ DOUPONA TOPIČ, COAKLEY 2010, 373.

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji

Stav vodećih teoretičara komunizma o pitanju nacije i nacionalizma prilično je nejasan, nehomogen i nekonzistentan. Smatra ga se od drugorazrednoga značaja za promatranje problematike razvoja radničke klase u svijetu, a jednako je nepoznato kako proučavati sam odnos komunizma i nacionalizma, što je za ovu radnju jedno od ključnih pitanja.⁴⁷ Unatoč tome što ideja komunizma odbacuje nacionalizam, ali ne i ideju nacije, kao prvenstveno građansku ideologiju, on je bio prisutan i u državama socijalističkoga uređenja posebno uoči i nakon njihova raspada.⁴⁸ Primjerice u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji su vlasti nametale službenu doktrinu promičući etničku ravnopravnost potiskujući partikularne izraze domoljublja, no pokazalo se da su nacionalni osjećaji njihovih građana bili samo privremeno prigušeni, ali ne i iskorijenjeni.⁴⁹

Gotovo čitavu drugu polovicu 20. stoljeća se smatralo kako je jugoslavenski komunistički režim tijekom svoga višedesetljetnog postojanja uspio riješiti međunacionalne probleme. Spoznaja o djelovanju države u kojoj se toleriraju različite vjeroispovijesti radi na jačanju građanske kulture te generira velik broj mješovitih brakova na prvi pogled upućuje da su etnički sukobi stvar prošlosti, što se pokazalo u potpunosti pogrešnim.⁵⁰ Otvaranje nacionalnoga pitanja počinje mijenjati odnose u državi. S obzirom na to da su nacionalizmi svih jugoslavenskih naroda imali „obrambeni“ karakter i nastupali iz perspektive „potlačenih“, želeći za svoju stranu ishodovati ispravak svih nepravdi nanesenih tijekom prošlosti, premisa o vlastitoj naciji kao „žrtvi“ drugih pokazala se kao jedinstveni obrazac u federaciji.⁵¹ Tako se nacionalistička retorika 80-ih godina 20. stoljeća postupno vratila s periferije u *mainstream* političke i društvene dinamike uništavajući sustav i državu. U njezinoj dezintegraciji sudjelovali su nacionalizmi gotovo svih njezinih naroda, ali ponajviše srpski, hrvatski i slovenski – najbitniji čimbenici stvaranja Jugoslavije 1918. godine.⁵²

Srpski je nacionalizam bio nošen uspjesima tijekom Balkanskih ratova, kada su Kraljevini Srbiji pripojeni Kosovo i Makedonija, i Prvom svjetskom ratu, nakon kojega su priključene Crna Gora i Vojvodina. Frustracija nastaje uspostavljanjem socijalističke Jugoslavije kada Crna Gora i Makedonija postaju zasebnim federalnim jedinicama – republikama, a

⁴⁷ LEE, BAIRNER 2009, 390-392.

⁴⁸ PERIĆ 2005, 25.

⁴⁹ MUNCK 1986, preuzeto od: LEE, BAIRNER 2009, 391.

⁵⁰ ERIKSEN 2004, 5.

⁵¹ VRCAN 2003, 110.

⁵² PERIĆ 2005, 282.

Vojvodina i Kosovo, doduše unutar Srbije – autonomnim pokrajinama.⁵³ Ovome treba pridodati i osjetljivo srpsko pitanje u Hrvatskoj koje se pokazalo okidačem početka ratnoga sukoba početkom 90-ih godina 20. stoljeća, dok je među pripadnicima srpske nacionalne elite i Bosna i Hercegovina, zbog velikoga broja Srba na tom prostoru, također zanimljiva kao predmet posezanja. U javni prostor su 80-ih godina 20. stoljeća često odašiljane poruke o političko-ekonomskoj diskriminaciji Srbije u Jugoslaviji, ugroženosti Srba, posebno na Kosovu, ali i u Hrvatskoj gdje su navodno neravnopravni u odnosu na većinske Hrvate i podvrgnuti asimilaciji, zbog čega se inzistiralo na njihovoj autonomiji na području Like, Korduna i Banije. Vlast je posebno zabrinjavala uspostava veza s četničkom emigracijom, revanšistički ispadi prema Albancima te često kritiziranje partijskoga vodstva zbog nesprječavanja iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova.⁵⁴

Hrvatski nacionalisti su donekle bili zadovoljeni ujedinjenjem hrvatskih zemalja u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, no mnoga su područja ostala izvan njezinih granica.⁵⁵ Svoje su ideje privremeno realizirali formiranjem Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugoga svjetskog rata, koja se raspala 1945. godine. Jačanje hrvatskoga nacionalizma se ponovo aktiviralo na prijelomu iz 60-ih u 70-e godine 20. stoljeća tijekom hrvatskoga proljeća, kada su vodeći intelektualci i studenti ukazivali na navodni nepravedni položaj i ekonomsko iskorištavanje Hrvatske u korist drugih republika u Jugoslaviji. Nakon sloma masovnoga pokreta zavlada je „hrvatska šutnja“ koja se na političkom nivou razvukla do pojave HDZ-a 1989. godine. No, među dijelom inteligencije su, prema dokumentima, početkom 80-ih godina 20. stoljeća kolale ideje o formiranju „intelektualne oporbe“, koja je bila zamišljena kao ravnopravni partner u odnosima sa Savezom komunista.⁵⁶ Posebno su od strane vlasti skandaloznim smatrani pokušaji ponovnoga okupljanja članova Matice hrvatske u raznim dijelovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine te primjeri „svakodnevnoga“

⁵³ Isto, 287.

⁵⁴ AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 450, Zapisnik sa sjednice Komisije za razvoj međunacionalnih odnosa, 2-4.; AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 347, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 11. 11. 1981., 2-4.

⁵⁵ PERIĆ 2005, 287.

⁵⁶ AJ – 507, Savez komunista Jugoslavije, Stenografske beleške sa zajedničke sjednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ, održane 12. novembra 1985. godine, u Beogradu, Informacija o preduzetim merama za realizaciju ocena i stavova Predsedništva SFRJ o političko-bezbedonosnoj situaciji u zemlji, 14.; Intelektualna oporba je zamišljena kao stvaranje oporbenog bloka u SR Hrvatskoj koji bi s vladajućim Savezom komunista mogao debatirati o aktualnim političkim pitanjima, što je bila čista utopija.

nacionalizma, u što se ubraja pjevanje domoljubnih, šovinističkih i „kleronacionalističkih“ pjesama te pisanje uvredljivih poruka na račun partije i države.⁵⁷

Albanski su nacionalisti iskazivali latentno nezadovoljstvo statusom autonomne pokrajine Kosovo unutar Srbije želeći viši stupanj samostalnosti. U maksimalističkom smislu su postojala stremljenja k izdvajanju iz sastava Jugoslavije i priključenju Albaniji, što je donosilo stalna trvenja i prijepore od uspostave jugoslavenske države 1918. sve do konca 90-ih godina 20. stoljeća.

Sport, mediji i nacionalni identitet

Važnost sporta u kreiranju društvene, kulturne i političke stvarnosti ogleda se i u izgradnji kolektivnih identiteta na lokalnoj, nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini, što je posebno vidljivo na velikim manifestacijama na međunarodnoj sceni.⁵⁸ Sport nije samo puka refleksija društva već njezin sastavni dio te, iako on bazično nema direktne političke implikacije, služi kao sredstvo za širenje određenih ideologija.⁵⁹ Proizlazi da su sport i nacionalizam dva fenomena koji, svaki za sebe ili u kombinaciji, vode u nasilje te stvaraju interaktivnu vezu u procesu kreiranja nacionalnih zajednica koje se na sportskom polju i tribinama bore za pobjedu.⁶⁰ Nogomet kao najpopularniji sport u svijetu ima izraženi natjecateljski karakter u kojem nije važno sudjelovati već pobijediti, zbog čega predstavlja idealno mjesto za širenje nacionalističke ideologije.⁶¹ Eric Hobsbawm je u tom smislu dobro primijetio da nacija koju čine milijuni djeluje puno jasnije kada je predstavlja jedanaest ljudi s imenom i prezimenom.⁶²

S time je blisko povezano uplitanje države u sport, odnosno vjerovanje da ta veza olakšava društvene integracije i procese izgradnje nacije.⁶³ To se, s ciljem premošćivanja lokalnih nacionalizama, pored drugih, može primijeniti i na sve komunističke sustave koji su imali zadaću integracije više nacionalnih zajednica u jednu zajedničku državu.⁶⁴ Pritom su najzorniji slučajevi Sovjetskoga Saveza i socijalističke Jugoslavije, koji su naposljetku doživjeli

⁵⁷ AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 450, Zapisnik sa sjednice Komisije za razvoj međunacionalnih odnosa, 2-4.; AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 347, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komuista Srbije za međunacionalne odnose održane 11. 11. 1981., 2-4.

⁵⁸ BRENTIN, COOLEY 2015, 1-2.

⁵⁹ MACCLANCY 1996, 4., preuzeto iz: BRENTIN, COOLEY 2015, 3.

⁶⁰ KING 2006, 5.; BAIRNER 2001.

⁶¹ ĐORĐEVIĆ 2015, 31.

⁶² HOBBSAWM 1989, 143., preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2015, 36.

⁶³ HOULIHAN 2000, 215-216.

⁶⁴ RIORDAN 1999, 111.

neuspjeh.⁶⁵ Povrh svega, nogomet je poslužio kao poluga za sabotiranje i nagrizanje jugoslavenskoga sustava, a neriješeno pitanje nacionalnih odnosa imalo je snažnih implikacija i na tribinama njezinih stadiona, što će biti predmetom narednih poglavlja.

Mediji su prateća sastavnica veze sporta i društva, sporta i politike – sporta i nacionalizma.⁶⁶ Njihova je bazna uloga informiranje javnosti, no ima i nadzorni i zabavljajući karakter. Kao „masovni proizvođači interpretacija“ svojim pisanjem stvaraju sliku koja se o zbivanjima na sportskim terenima i oko njih pojavljuje u javnosti.⁶⁷ Utječu i na jačanje nacionalnih osjećaja: građani svakodnevno čitaju zajedničke novine dobivajući informacije koje tijekom dana dijele i raspravljaju sa svojim prijateljima i poznanicima čineći „interaktivne rituale“, koji su osnova zamišljenih zajednica – nacija.⁶⁸ U svim tiskovinama postoji odjeljak o sportu koji je na dnevnoj bazi čitan od strane velikoga broja ljudi. Ondje se pažljivo informiraju o pobjedama i porazima svojih momčadi pa njihovi omiljeni „tekstovi za uživanje“ ponekad svojom retorikom podsjećaju na ratovanje, a sportsko novinarstvo bez direktne namjere počinje služiti za uspostavu metaforičke veze između sporta i rata.⁶⁹ Iz svega proizlazi da sport ima izrazit društveni i politički značaj jer se preko novinskih natpisa, radija i televizije prenosi širokim masama kreirajući njihova uvjerenja i stavove.⁷⁰ U ovome će radu mediji poslužiti za analizu gotovo unificiranih poruka koje su jugoslavenskoj javnosti slali sve do kraja 80-ih godina 20. stoljeća, kada se počinju priklanjati „novim“ politikama republičkih elita, postajući vjesnicima nacionalizma.

⁶⁵ ALLISON 2000, 352.; HOULIHAN 2000, 216.

⁶⁶ KOKOVIĆ 2004, 7., preuzeto iz: LALIĆ 2018, 289.

⁶⁷ MIHAILOVIĆ 1997, 86.

⁶⁸ WHANNEL 2000, 300.; GELLNER 1983, preuzeto iz: GIULIANOTTI 1999, 23.; KING 2006, 5.

⁶⁹ BILLIG 2009, 220, 221, 224.; ĐORĐEVIĆ 2015, 93. Primjeri novinskih naslova: „Zagreb u opsadnom stanju“, „U boj krenite junaci svi“, „Rat, mir – Maksimir“, „hrabri vojskovođa Petković“ (u pitanju je izbornik nogometne reprezentacije), „pakao Marakane“, „U boj, hladne glave“.

⁷⁰ BILLIG 2009, 216.

NOGOMET I POLITIKA U JUGOSLAVENSKOM DRUŠTVU

Od prve nogometne lopte do Drugoga svjetskog rata

Kao najpopularniji sport u Europi i svijetu nogomet je jedan od važnijih društvenih i kulturnih fenomena našega doba, a njegova međuovisnost s političkim čimbenicima ima dugu tradiciju.⁷¹ Prema dostupnim podacima, prva se lopta među Južnim Slavenima zakotrljala u Rijeci 1873., kada su na inicijativu Roberta Whiteheada, vlasnika riječkoga Torpeda, radnici pridošli iz Engleske odigrali nogometnu utakmicu sa službenicima mađarske željeznice.⁷² Slično se dogodilo i 1880. godine u Županji, gdje su boravili radnici s britanskoga otočja zaposleni u tamošnjoj drvno-prerađivačkoj industriji. Budući da ih nije bilo dovoljno, uključili su i lokalne mladiće, od kojih se vijest o novoj igri počinje širiti dalje. Nogomet se na ovim prostorima postupno etablirao i na valovima šire privlačene ideje (fizičkoga) osnaživanja mladih nacija, što se podudaralo s težnjama panslavenskoga pokreta i možebitnih integracija (Južnih) Slavena te promovirano prvenstveno kroz sokolski pokret.⁷³

Prvi je nogometni klub u južnoslavenskim zemljama, FK Bačka iz Subotice, osnovan 1896. godine. Uslijedilo je stvaranje drugih klubova: Građanskog, Concordije i HAŠK-a u Zagrebu; Sokola, Srpskog mača i Velike Srbije (nakon rata SK Jugoslavija) u Beogradu; Šumadije u Kragujevcu; Ilirije u Ljubljani; SAŠK-a u Sarajevu te mnogih drugih.⁷⁴ Osnivanje Hajduka se održalo 1911. godine u praškoj pivnici Flek od strane skupine splitskih studenata, zanesenih panslavenskom (neoslavenskom) idejom te istovremeno nezadovoljnih razdvojenošću hrvatskih zemalja, napose Dalmacije, u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Osnovali su klub s odmetničkim nazivom koji je trebao predstavljati simbol otpora državnoj politici.⁷⁵ Iste je godine osnovan i beogradski BSK, koji je sa zagrebačkim Građanskim predstavljao najuspješniji nogometni dvojac u državi između dva svjetska rata.

U Zagrebu je 1919. godine osnovan Jugoslavenski nogometni savez. Prvo državno prvenstvo je održano 1923., a najvažnije utakmice odigravale su se između spomenutih beogradskih i zagrebačkih klubova te splitskoga Hajduka.⁷⁶ Prve razmirice nogometnih struktura uslijedile su 1930. godine, kada dolazi do premještanja krovne nogometne

⁷¹ VRCAN 2003, 7.

⁷² MORANJAK 2006, 27., preuzeto iz: MUDRAŽIJA 2016, 19.

⁷³ ZEC 2010, 139.; O razvoju nogometa vidi: MUDRAŽIJA 2016, 7-18.; ĐORĐEVIĆ 2015, 37-58.

⁷⁴ *Fudbal, nogomet i još ponešto*, 1. epizoda.

⁷⁵ LALIĆ 2018, 113-114.

⁷⁶ *Fudbal, nogomet i još ponešto*, 1. epizoda

organizacije iz Zagreba u Beograd. To je izazvalo ogorčenje u dijelu javnosti te odluku o povlačenju hrvatskih nogometaša iz reprezentacije pred odlazak na Svjetsko prvenstvo u Urugvaj, gdje je Jugoslavija, sastavljena isključivo od srpskih igrača, ušla među četiri najbolje svjetske ekipe.⁷⁷ Otada se nogomet počinje profilirati kao izrazito popularan sport na ovim prostorima.⁷⁸

Formiranjem Banovine Hrvatske koja 1939. godine dobiva poseban status, što je izazvalo velike podjele u ondašnjoj državi, dolazi do razdora i na sportskom polju. Jugoslavenski nogometni savez je rasformiran te nastaju po nacionalnom principu Slovenski nogometni savez, Srpski loptački savez i Hrvatski nogometni savez koji su organizirali vlastite lige.⁷⁹ Naposljetku je utemeljen i Vrhovni nogometni savez Kraljevine Jugoslavije, koji je regulirao samo završnicu jedinstvenoga državnog prvenstva u kojoj su nastupale najbolje plasirane „nacionalne“ ekipe.⁸⁰ No, takav se ustroj nije održao zbog izbivanja Drugoga svjetskog rata, tijekom kojega na području okupirane Srbije nije organizirano nijedno službeno prvenstvo, prvenstveno zbog loših materijalnih uvjeta i devastirane infrastrukture. Upriličeno je tek odigravanje neznatnoga broja prijateljskih utakmica iniciranih od strane nogometnih klubova BSK i Jugoslavija.⁸¹

S druge strane, stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) formirana je nogometna liga u kojoj su nastupali klubovi iz Zagreba, Varaždina, Osijeka, Vukovara, Borova, Sarajeva, Mostara, Zenice, Banja Luke i Zemuna.⁸² Izuzetak je, od poznatijih, predstavljala ekipa splitskoga Hajduka, čija uprava i igrači odbijaju nastupati u talijanskoj ligi (1941. – 1943.) te ligi NDH (1943. – 1944.). Obnavljaju funkcioniranje kluba na slobodnom teritoriju na Visu 1944. godine te su do kraja rata kao selekcija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije odigrali stotinjak utakmica protiv savezničkih ekipa.⁸³

Nogomet u funkciji „novog socijalističkog čovjeka“

Nakon Drugoga svjetskog rata dolazi do promjena na geopolitičkoj karti Europe, od čega nije bio izuzet ni prostor Jugoslavije, u kojoj je pored velikih materijalnih i ljudskih

⁷⁷ LALIĆ 2018, 119.

⁷⁸ Nogomet je poslužio i kao instrument promocije ondašnje države pred međunarodnom javnosti, prvenstveno zahvaljujući zapaženim rezultatima na Olimpijskim igrama u Antwerpenu 1920. godine te brojnim prijateljskim susretima, vidi: BLASIUS 2017, 788.

⁷⁹ SIJIĆ 2009, 23.

⁸⁰ Isto, 26.

⁸¹ ZEC 2012, 49-70.

⁸² LALIĆ 2018, 127.

⁸³ BLASIUS 2017, 785.

gubitaka glavni problem predstavljalo uništeno gospodarstvo te izrazito niski životni standard.⁸⁴ Nova vlast je nastojala obnoviti razorenu zemlju te kroz modernizaciju i forsiranu industrijalizaciju izgraditi novo socijalističko društvo.⁸⁵ Sport je organiziran po sovjetskom uzoru. U svibnju 1945. godine je utemeljen Fiskulturni savez Jugoslavije (FISAJ), krovna državna sportska organizacija.⁸⁶ Slijedeći ideološke ciljeve vladajuće partije, funkcionirao je prema četiri osnovna principa: sport se trebao profilirati kao osnova slobodnih aktivnosti i razvoje mladih generacija, pridonositi pomirenju i daljnjoj izgradnji bratstva i jedinstva među jugoslavenskim narodima, održavati radni elan među građanstvom i poboljšati obrambene mogućnosti nacije te uspješnim sudjelovanjem na međunarodnim manifestacijama potvrđivati dobar smjer kojim je državu vodila nova komunistička vlast.⁸⁷

U svjetlu razlaza Tita sa Staljinom 1948. godine mijenja se i uloga sporta. Na tragu društvenih reformi 50-ih godina 20. stoljeća i u taj su se segment, kao odgovor na sovjetski etatizam, nastojali implementirati elementi samoupravljanja.⁸⁸ U uvjetima neposredne ugroženosti imao je obrambenu ulogu te predstavljao faktor privlačenja međunarodne pozornosti.⁸⁹ Tako je pobjeda nogometne reprezentacije Jugoslavije protiv SSSR-a tijekom Olimpijskih igara u Helsinkiju 1952. godine trebala pokazati kako je jugoslavenski put u socijalizam ispravniji od sovjetskoga.⁹⁰

Kao najpopularniji, nogomet je bio jedan od prvih sustavno oživljenih sportova nakon Drugoga svjetskog rata, prvenstveno zbog propagandnoga potencijala kojeg je nova jugoslavenska vlast bila itekako svjesna.⁹¹ Smatrao se važnim projektom koji je izdašno financiran od pojedinih državnih tijela i velikih poduzeća.⁹² U procesu izgradnje „novog socijalističkog čovjeka“ namijenjena mu je uloga integrirajućega faktora „posvađanih“ nacija, zbog čega je u rujnu 1948. godine obnovljen rad Nogometnog saveza Jugoslavije.⁹³

⁸⁴ DUDA 2005, 43.

⁸⁵ Što je vidljivo iz prvoga Petogodišnjeg plana za razdoblje do 1947. do 1951., na prvom je mjestu bio razvoj infrastrukture: elektrifikacija, vodoopskrba, promet i dr., i teške industrije: metalurgije, rudarstva, petrokemije i brodogradnje, što je model koji je Jugoslavija preuzela od Sovjetskoga Saveza, vidi: DOBRIVOJEVIĆ 2013, 21.; TAYLOR, GRANDITS 2013, 30.

⁸⁶ KOVAČIĆ 2019, 165.; JAŠANICA 1985, 514–516., preuzeto iz: BRENTIN, ZEC 2018, 718.

⁸⁷ BRENTIN, ZEC 2017, 6.

⁸⁸ Isto, 6.; KOVAČIĆ 2016, 67-95.

⁸⁹ BRENTIN, ZEC 2017, 8.

⁹⁰ KLASIĆ 2016, 387-404.

⁹¹ BLASIUS 2017, 785.

⁹² BRENTIN, ZEC 2017, 7.

⁹³ KOVAČIĆ 2017, 142, 146.

Nakon početnih poratnih godina kada se nastojalo konsolidirati državu, ukloniti ruševine i izgraditi čvrst komunistički poredak, pedesete su označile proces ubrzanijega naseljavanja gradova u kojima je tempo života nametao nova pravila i obrasce ponašanja kao što su odlasci u kino, kazalište, kavanu i na druga javna mjesta. Pojava tzv. promatračkoga sporta kojim se ispunjavalo slobodno vrijeme je rezultat usvajanja industrijskog obrasca gradskoga života, a čimbenici koji su to omogućili su viši životni standard, skraćivanje radnoga dana i tjedna, razvijena povezanost urbanih područja te povećanje broja sportskih događaja u medijskim sadržajima.⁹⁴ Tako su i odlasci na stadione svrstani u gradski kulturni obrazac.⁹⁵

Država sukladno zadanim ciljevima započinje s gradnjom moderne sportske infrastrukture, a ozbiljnost vladajuće garniture ogledala se u činjenici što je znatan dio sredstava predviđenih za provedbu prvoga Petogodišnjeg plana utrošen na gradnju Stadiona JNA u Beogradu. Bio je zamišljen kao nacionalna arena koju bi osim reprezentacije koristio i nogometni klub Partizan. Izgrađen u svega 18 mjeseci, svečano je otvoren koncem 1949. godine odigravanjem kvalifikacijske utakmice između nacionalnih selekcija Jugoslavije i Francuske. Do konca 40-ih godina 20. stoljeća je izgrađeno i sarajevsko Koševo te renoviran Stari plac u Splitu, dok su ostali klubovi vapili za većim i modernijim terenima, zbog čega 50-ih godina započinje „stadionska revolucija“.⁹⁶ Dinamo je stadion u Maksimiru počeo graditi 1953. godine, koji je u nekoliko faza početkom 70-ih godina dobio zaokruženi izgled s više od 60.000 mjesta, iako su manje intervencije rađene i pred Univerzijadu u Zagrebu 80-ih godina 20. stpljeća. Stadion Crvene zvezde je otvoren 1963. godine s kapacitetom za 100.000 ljudi, dok je splitski Hajduk svoje moderno zdanje – Poljud, na koji je moglo stati 50.000 gledatelja, dobio na korištenje nakon Mediteranskih igara u Splitu 1979. godine.⁹⁷ Paralelno s navedenim su bili građeni i stadioni ostalih nogometnih klubova u Jugoslaviji.

U jugoslavenskom je sportu bio prevelik nesrazmjer između službeno proklamiranog amaterizma i prakse, koja je već od 50-ih godina 20. stoljeća ukazivala na rastuću tendenciju komercijalizacije i posebno – profesionalizacije.⁹⁸ Uprave klubova su, zaobilazeći regularne načine, nastojale privući kvalitetne igrače raznim „poticajima“: pojačanom hranarinom, kupovinom namještaja, skupih satova i odijela, boljim uvjetima stanovanja te smanjenjem obveza na redovnom radnom mjestu.⁹⁹ Vođeni načelom amaterizma, nogometaši su se sportom

⁹⁴ MCPHERSON 1989, 287., preuzeto iz: ŽUGIĆ 1991, 57.

⁹⁵ ŽUGIĆ 1991, 54.

⁹⁶ MILLS 2017, 738, 741, 742.

⁹⁷ Isto, 744, 746.

⁹⁸ LALIĆ 2018, 129.

⁹⁹ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952.*, 583.; LALIĆ 2018, 109.

bavili nakon redovnoga posla, iako je on u velikom broju slučajeva bio samo fiktivan. Najbolji igrači su za pojedine prelaske dobivali i povećane svote novca, što se financiralo iz tzv. crnih fondova, koji su za klubove sa slabijim materijalnim mogućnostima predstavljali nemogućnost poštenoga natjecanja. Najpoznatiji primjeri onodobnih „sumnjivih“ transfera su prelazak Branka Zebeća iz zagrebačkoga Borca (danas NK Zagreb) u Partizan 1951., Vladimira Beare iz Hajduka u Crvenu zvezdu 1955. i Velibora Vasovića iz Partizana u Crvenu zvezdu 1963. godine.¹⁰⁰ Javnosti su ovakvi slučajevi pokazivali da od amaterizma u domaćem nogometu već 50-ih godina 20. stoljeća nije ostalo gotovo ništa.¹⁰¹

Sve je to utjecalo na snažniji proces profesionalizacije u drugoj polovici 60-ih i tijekom 70-ih godina 20. stoljeća. Nogometni savez Jugoslavije 1965. donosi pravilnik po kojem su igrači prve savezne lige mogli biti zaposleni u svojim klubovima, a službeni se profesionalizam uvodi 1975. godine na temelju dokumenata „Društveni dogovor o statusu i stimulaciji vrhunskih sportaša“ i „Društveni dogovor o osnovama samoupravnog organiziranja“.¹⁰²

Podizanjem kvalitete domaćega nogometa te na tragu sveopće modernizacije društva zainteresiranost oko prenošenja utakmica su počeli iskazivati i ondašnji mediji. Sportski tisak i radio su bili dominantni do 60-ih godina 20. stoljeća, kada ih pomalo počinje potiskivati televizija, koja je transformirala sport u cjelini.¹⁰³ Tako su gledatelji i na stadionima i pred malim ekranima mogli pratiti zapažene nastupe jugoslavenskih nogometaša na domaćoj i međunarodnoj sceni.

Reprezentacija Jugoslavije, sastavljena po tzv. republičkom ključu, „utjelovljavala je patriotsku ideju bratstva i jedinstva“ te uz klubove „velike četvorke“ bila najsnažniji integrativni element domaćega nogometa, kao i važan element uporabe sporta za promidžbu države na međunarodnoj sceni.¹⁰⁴

Identiteti klubova „velike četvorke“

Zbog zasluga tijekom Drugoga svjetskog rata, Hajduk je jedan od manjeg broja klubova koji je nakon 1945. nastavio nastupati pod istim imenom u novoformiranoj ligi socijalističke Jugoslavije. Valja napomenuti da su tradiciju nakon pauze tijekom rata nastavili i drugi klubovi povezani s komunističkim pokretom, poput Željezničara iz Sarajeva, Budućnosti iz Podgorice

¹⁰⁰ BLASIUS 2017, 793.; O nepoštenim poslovima u jugoslavenkoj ligi je izdašno pisao riječki novinar Sergej Gerc u knjizi *Crna strana YU nogometa*, vidi: GERC 1982.

¹⁰¹ BUHIN 2011, 22.

¹⁰² Isto, 24-25.; KOVAČIĆ 2016, 72.

¹⁰³ BUHIN 2011, 32-33.; WHANNEL 2000, 291.

¹⁰⁴ PERICA 2002, 94., preuzeto iz: BLASIUS 2017, 788.

i Vojvodine iz Novog Sada.¹⁰⁵ Sličnu je sudbinu dijelio i Velež iz Mostara, kojemu su vlasti Kraljevine Jugoslavije 1940. godine zabranile rad, no nakon rata je čak devet njegovih bivših igrača i djelatnika kluba proglašeno narodnim herojima.¹⁰⁶ Svi drugi klubovi koji su tijekom rata nastupali u kolaboracionističkim režimima bili su 1945. rasformirani, a na njihovim su temeljima stvoreni novi.¹⁰⁷

Po uzoru na sportska društva pod patronatom vojnih struktura, poput CSKA iz Moskve ili CSKA iz Sofije, u Jugoslaviji je formiran beogradski Partizan, a po modelu klubova iz policijskih i obavještajnih struktura, poput Dinama iz Moskve i Dinama iz Bukurešta, osnovani su Dinamo u Zagrebu i Crvena zvezda u Beogradu.¹⁰⁸ Uz splitski Hajduk su kao „velika četvorka“ do raspada države imali status najuspješnijih i najpopularnijih klubova u Jugoslaviji, a vladajuća partija je za svaki od njih nastojala stvoriti „socijalistički identitet“.¹⁰⁹ To se prvenstveno vidi po odabiru imena najboljih klubova: Crvena zvezda kao simbol komunizma i socijalizma, Dinamo kao generator napretka koji se u komunističkom bloku često upotrebljavao kao ime vodećih nogometnih klubova te Partizan kao pučki naziv oružanih snaga na prostoru Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. Također, na njihovim je službenim grbovima dominirao simbol komunizma – crvena petokraka. No, kako su ti nogometni klubovi percipirani od strane građana, tko je za njih navijao te jesu li oni bili integrirajući ili dezintegrirajući faktor međusobno narušenih odnosa među jugoslavenskim nacijama u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata?

Crvena zvezda je osnovana u ožujku 1945. godine, na inicijativu beogradske sekcije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije.¹¹⁰ Kontrolirale su ga vladajuće strukture u Srbiji putem političkih i obavještajnih kadrova u njezinoj upravi, zbog čega joj se često pridavao epitet policijskoga kluba. No, u suprotnosti s time, u naknadnim je interpretacijama i prisjećanjima sudionika dobivao posve drukčije karakteristike i osobine. Na prvome mjestu će biti ukazano na percepciju suvremenika o njezinoj povezanosti s tradicijom predratnih beogradskih građanskih klubova. Crvena zvezda je nastupala na igralištu nekadašnje SK Jugoslavije, gdje je kasnije izgrađen njezin suvremeni stadion. Zbog postupaka novih komunističkih vlasti: političko nasilje, nacionalizacija, ukidanje privatnoga vlasništva, kao i zbog posvemašnje gospodarske krize, dio gradskoga stanovništva je na predratno vrijeme

¹⁰⁵ Vojvodina je od 1946. do 1949. nastupala pod nazivom Sloga.

¹⁰⁶ MILLS 2010, 1112.

¹⁰⁷ LALIĆ 2018, 127.

¹⁰⁸ ĐORĐEVIĆ 2015, 45.

¹⁰⁹ BLASIUS 2017, 786.

¹¹⁰ Isto, 786.

gledalo s nostalgijom. Prema sjećanjima starih simpatizera se „navijalo za Zvezdu jer smo uvek bili reakcija na komunizam - na Tita, na sistem, na unitarizam. Zvezda je bila tim đaka, studenata, beogradske gospode. Nama je čak smetalo što se zove Crvena zvezda, to je već političko obeležje bilo, ali mi smo ipak navijali za tu Zvezdu, jer je ona bila liberalnija od svih ovih partijskih sranja u društvu. Za Partizan je navijala vojska, oficiri, milicija, udbaši, Titovi banditi. Eto ko je navijao za Partizan. Kako su bili vojni klub, oni su svakog mladog igrača koji je bio perspektivan nabili u vojsku, i samim tim je postao igrač Partizana. Oni su ga uhapsili praktično“.¹¹¹ Jedan od živućih sudionika tvrdi da je „malo u zbilji, malo u šali, bila je stvar domaćeg vaspitanja navijati za Zvezdu. U to vreme, za Partizan su se opredeljivali samo oni koji su za fudbal čuli posle rata“.¹¹² Kao što je vidljivo, navijati za dva najpopularnija beogradska kluba nakon rata je nosilo političke i kulturološke preferencije.¹¹³ Crvena zvezda je doživljavana kao „pravi beogradski klub“,¹¹⁴ odnosno „klub beogradske čaršije“.¹¹⁵

Druga osobina koju možemo vezati uz Crvenu zvezdu je status izrazito srpskoga kluba, čemu u prilog govori citat iz knjige novinara i publicista Bogdana Tirnanića: „ako ne možeš da slaviš krsnu slavu navijaj bar za 'Crvenu zvezdu““.¹¹⁶ U prilog tome, književni kritičar Petar Džadžić tvrdi kako je još od 70-ih godina 20. stoljeća moguće izdvojiti četiri stupa srpstva: Srpsku akademiju nauka i umetnosti (SANU), dnevni list Politiku, izdavačko poduzeće Prosvjetu i nogometni klub Crvenu zvezdu.¹¹⁷ Ideja o klubu kao srpskom nacionalnom ponosu je, razumljivo, posebno potencirana nakon raspada Jugoslavije. Generalni sekretar kluba Vladimir Cvetković je u intervjuu beogradskom sportskom tjedniku *Tempo* 1992. nespretno pokušao poreći bilo kakvu vezu s komunističkim režimom, zaboravivši da je kroz klupsku upravu prošlo 15 političkih i vojnih operativaca koji su kao predsjednici toga sportskog društva prodefilirali od 1945. godine. Sve je to napisano u *Monografiji Crvena zvezda* publiciranoj 1986. godine, u vrijeme Cvetkovićeve mandata, za koju je predgovor napisao jedan od najmoćnijih ljudi u srpskom Savezu komunista Dragoslav Draža Marković.¹¹⁸

¹¹¹ Izjavu dao Petar Petri.

¹¹² „Trag beogradskog šarma“, *Pune tribine ludih navijača* (Beograd), 1/1997., 18.

¹¹³ ĐORĐEVIĆ 2015, 46

¹¹⁴ ŽIKIĆ 2012, 109., preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2015, 46.

¹¹⁵ LALIĆ 2018, 130.; Poznati novinar i publicist Bogdan Tirnanić u svojoj knjizi *Beograd za početnike* navijače Crvene zvezde u neposrednom poraću opisuje kao mnoštvo „finog“ sveta, bivših trgovaca brašnom i bankarskih službenika, malih Mikica iz propalih rentijerskih porodica, bledunjavih senjačkih gospođica, kojima je trošno igralište sa drvenim tribinama u Ljutice Bogdana, nekad vlasništvo FK 'Jugoslavije', odjednom postalo poslednji simbol predratne elegancije, jedini trag šarma prohujalih vremena, onoga što je bilo pre nego što je podignut kameni, sivi stadion 'Partizana“; vidi: “TIRNANIĆ 1983, 18., preuzeto iz: KOVAČEVIĆ 1987, 79.

¹¹⁶ TIRNANIĆ 1983, 18., preuzeto iz: KOVAČEVIĆ 1987, 79.

¹¹⁷ ČOLOVIĆ 1996, 428., preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2015, 110.

¹¹⁸ ČOLOVIĆ 1996, 428.

Bilo kako bilo, beogradski je tim doista okupljao navijače iz čitave Jugoslavije uglavnom srpske nacionalnosti, koji su na taj način identificirali svoju nacionalnu pripadnost: „U Cetini kod Knina, deca i mladići, svi odreda znaju himnu Crvene zvezde, ali pravoslavni 'Oče naš' malo koji“.¹¹⁹ Dodatno na sve valja iznijeti i tumačenje njemačkoga povjesničara Martina Blasiusa da je „srpski“ karakter Crvene zvezde proizišao iz odnosa s najbližim beogradskim suparnikom, „vojnim“, „sistemskim“ i „jugoslavenskim“ Partizanom, te s najpoznatija dva hrvatska kluba Dinamom i Hajdukom. U domeni anegdote, pojedinci su oznaku iz grba SD (Sportsko društvo) tumačili kao „Srpsko društvo“.

Zagrebački Dinamo je utemeljen u lipnju 1945. inicijativom istoimenoga Fiskulturnog društva, a u upravi su, slično kao i Crvenoj zvezdi, pored političkih bili prisutni visoki operativci policijskih i obavještajnih struktura.¹²⁰ Prvobitno je bio zamišljen kao klub zagrebačkih radnika, ubrzo se profilirao kao predstavnik Zagreba, drugoga grada po veličini i važnosti ondašnje federacije, a onda i na puno šire – republičke okvire.¹²¹ S tradicijom predratnoga Građanskoga povezivala ga je navijačka baza, modro plava boja, dio igračkoga i stručnoga kadra te stari stadion u Koturaškoj ulici. Popisu bi trebalo pridodati i Dinamov grb iz 1969. godine sa šahovnicom, koji je bio vrlo sličan onome predratnoga Građanskoga, a koji uz sitnije izmjene predstavlja klupski amblem danas.¹²² Često se u naknadnim prisjećanjima ističe činjenica da je Dinamo tijekom razdoblja socijalizma imao etiketu izrazito hrvatskoga kluba. Prema izjavi zagrebačkoga navijača aktivnoga 80-ih godina „za Hajduk se navija zbog toga odakle si, a za Dinamo tko si“, dok je prema tvrdnji sociologa Dražena Lalića upravo zbog spomenutoga grba sa šahovnicom i izraženoga nacionalnog identiteta, osim iz Hrvatske klub imao veliki broj navijača iz Hercegovine, Vojvodine i drugih dijelova Jugoslavije nastanjenih Hrvatima.¹²³ Postoje i spekulacije kako je politika kluba 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća nalagala da su treneri mogli biti isključivo Hrvati, između ostaloga i zbog straha od publike, pa su tako, svojevremeno „otпали“iskusni Miljan Miljanić i Branko Zec.¹²⁴ Godine 1987. mladi je igrač NK Borovo Siniša Mihajlović, na inicijativu direktora kluba Pere Zlatara, trebao prijeći u Dinamo, no tadašnji trener Ćiro Blažević je već kaparirao igrača sarajevskoga Željezničara

¹¹⁹ Isto, 427.

¹²⁰ HR HDA 1220, CK Saveza komunista Hrvatske, Agitprop, kut. 14, Izvještaj o fiskulturnom savezu Hrvatske i stanju u sportskim organizacijama 1950-1952.; Primjerice u NK Borac Zagreb od 15 članova uprave kluba 9 rade u Narodnoj miliciji, a sam predsjednik Branko Berić je i načelnik MUP-a NR Hrvatske.

¹²¹ ĐORĐEVIĆ 2015, 49., BLASIUS 2017, 786.

¹²² Današnja je verzija Dinamova grba zapravo rješenje iz 1969. godine uz izbacivanje male crvene petokrake iz jednoga od šahovskih polja.

¹²³ LALIĆ 2018, 132-133.

¹²⁴ ALBORGHETTI 2019, 49.

Radmila Mihajlovića za sljedeću sezonu, rekavši Zlataru da su „dva Mihajlovića previše za Dinamo“.¹²⁵

Drugi beogradski klub, Partizan, osnovan je u listopadu 1945. godine od strane jugoslavenske vojske. Njega su nakon rata simpatizirali pripadnici oružanih snaga, policije i ostalih državnih službi, koji su u velikom broju činili novopridošlo stanovništvo u Beograd. Zbog toga je na prvim gradskim derbijima nakon rata omjer navijača bio višestruko povoljniji u korist pristalica Crvene zvezde. Na službenom je grbu Partizana stajalo pet, odnosno kasnije šest baklji, s natpisima „Jugoslovenska armija“ i „Sportsko društvo“, da bi se od 1959. nadalje učvrstio natpis „Jugoslovensko sportsko društvo“, što je upućivalo na njegov „svejugoslavenski“ karakter. Simpatiziranje ovoga kluba je, u neku ruku, bilo izraz „ispravnih ideoloških opredjeljenja“, iako se vremenom pokazalo da nije imao veći broj poklonika izvan Srbije.¹²⁶ Tijekom 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća je predstavljao „simbol državnosti, nedodirljivi klub crno-belih boja koji je okupio u to vreme oko sebe sve one koji su se na razne načine osetili potisnuti i odgurnuti, decu došljaka sa periferije i iz otuđenih novih naselja“.¹²⁷ No, ovakva se identifikacijska osobina vremenom mijenjala, Partizan je poprimio status beogradskoga i ništa manje srpskoga kluba od svojega gradskog rivala pa već 70-ih i 80-ih godina „mnogi ne bi ni znali da je ikada bio vojni klub da ih na to ponekad ne podseti naziv stadiona na kome igra svoje utakmice (Stadion JNA)“.¹²⁸

Hajduk iz Splita je imao najdužu tradiciju od klubova „velike četvorke“. Iako osnovan 1911., restrukturiran je u studenom 1945. godine, a zbog sudjelovanja u antifašističkom pokretu, nakon rata je uživao ugled neformalne „partizanske reprezentacije“. Spekulira se kako je njegovoj upravi bio ponuđen prelazak u Beograd i predstavljanje Jugoslavenske narodne armije, što je kao mogućnost otklonjeno pa je nastavio djelovati kao lokalni splitski, dalmatinski i hrvatski klub. Uz novoosnovani Partizan više je od ostalih promicao „jugoslavenstvo“, obilježje koje mu je, bar u neposrednom poraću, bilo i najdominantnije.¹²⁹ Jak regionalni karakter ogledao se u činjenici što je najveći broj simpatizera bio iz Dalmacije, no dobrim je igrama vremenom pridobio navijače iz svih dijelova Jugoslavije neovisno o etničkoj

¹²⁵ KOVAČIĆ 2019, 320.

¹²⁶ KOVAČEVIĆ 1987, 79.

¹²⁷ TIRNANIĆ 1983, 18., preuzeto iz: KOVAČEVIĆ 1987, 79.

¹²⁸ KOVAČEVIĆ 1987, 79.

¹²⁹ LALIĆ 2018, 130, 133.; BLASIUS 2017, 786. Jugoslavenstvo je promovano na način da su utjecajni pojedinci iz JNA u drugoj polovici 40-ih i tijekom 50-ih godina 20. stoljeća vrbovali talentirane igrače iz čitave države te ih nakon odsluživanja vojnoga roka redovito „upućivali“ na igranje u beogradski Partizan. Najpoznatiji primjer je onaj zagrepčanina Stjepana Bobeka, tada jednoga od najboljih nogometaša Jugoslavije. Hajduk je s druge strane takav status imao zbog svog sudjelovanja kao neformalne partizanske reprezentacije tijekom rata, što je već spomenuto na nekoliko mjesta u tekstu, a spekuliralo se da je i sam Tito bio njegov potajni navijač.

pripadnosti. U praksi nije bio ništa manje hrvatski klub od Dinama, što se pored drugih čimbenika ogleda u činjenici da su mnogi Hajdukovi navijači 60-ih godina 20. stoljeća i kasnije na zastave radije stavljali inačicu grba sa šahovnicom, uz manju petokraku povrhu nje, nego službeni Hajdukov grb sa zvijezdom, zbog čega su imali brojne probleme s redarima i policijom s njihovim unošenjem na stadione.¹³⁰

Premda samo narativne konstrukcije, primjeri izgradnje identiteta klubova „velike četvorke“ daju višeznačne zaključke. Sjećanja suvremenika i naknadne interpretacije svakako ne bi trebalo zanemariti, no, s druge strane valja uvažiti i službene činjenice. Svi klubovi velike četvorke, izuzev Hajduka, stvoreni su od strane komunističkih vlasti 1945. godine. Sa snažnim socijalističkim obilježjima, bili su, uz reprezentaciju, najvažniji predstavnici Jugoslavije u međunarodnim klupskim natjecanjima, pokazujući „snagu nacije“ i legitimnost režima na međunarodnoj pozornici. S druge strane, Dinamo i Crvena zvezda, kao režimski klubovi s policijskim i obavještajnim zaledem, u jednom su trenutku postali između ostaloga i okupljalištem građana s jače izraženim nacionalnim osjećajima. Partizan i Hajduk su, bar u početnim desetljećima, važili za klubove „svejugoslavenskog“ karaktera, što ne znači da su njihovi simpatizeri bili manje Srbi, odnosno Hrvati, od prvospomenute dvojke. Ostaje dojam da vlasti svojim djelovanjem nisu uspjele kontrolirati kakvi će se identiteti klubova velike četvorke kreirati među građanstvom tijekom nekoliko desetljeća postojanja jugoslavenske federacije. U tom smislu, mogu dopustiti da su klubovi imali simboličko značenje ljudima jače izraženih nacionalnih osjećaja, koje nisu imali mogućnosti javno pokazati, no mogli su navijati za svoj hrvatski, srpski, slovenski ili makedonski klub, što im je pružalo satisfakciju. Iako do potkraj 80-ih godina 20. stoljeća na čvrstoj ideološkoj liniji, stvari su se polako počele mijenjati kada su nogometni klubovi, u velikoj mjeri preko svojih navijača pali pod utjecaj dnevne politike te pomalo bili pretvoreni u svojevrjne utvrde nacionalističkih stremljenja u republikama iz kojih potječu. To je vezano uz razdoblje na prijelomu iz 80-ih u 90-e godine 20. stoljeća, kada i šire mase na stadionima počinju usvajati nacionalistički *modus operandi*.

¹³⁰ LALIĆ 2018, 133.

NAVIJAČI I ŠOVINIZAM DO KONCA 70-ih GODINA 20. STOLJEĆA

Pored gledatelja na stadionima navijače mogu činiti i osobe koje utakmice prate iz vlastitoga doma putem radija, televizije i sportskoga tiska.¹³¹ Oni su „bitan, neuklonjiv i nezaobilazan sastojak suvremenih sportskih praksi. Suvremeni sport nije igra koja se igra ponajprije poradi igrača ili natjecatelja, odnosno neposrednih sudionika. Njihovo međusobno natjecanje ili nadmetanje nije ponajviše i nije jedino u znaku postizanja određenog rezultata. Ta se igra ne odvija samo slučajno i eventualno pred publikom. Suvremeni sport je ponajprije i ponajviše radi publike, te se sistemski i proizvodi da bi bio masovno konzumiran“.¹³² No, onaj njezin dio koji izgledom: obilježjima pripadnosti klubu i navijačkim rekvizitima, ili ponašanjem: glasno navijanje, zviždanje, ustajanje i skakanje, jasno stavlja do znanja svoju klupsku pripadnost, jesu „vatreni“ navijači.¹³³ Iz ove stadionske kategorije tijekom 70-ih u pojedinim europskim državama, a 80-ih godina u Jugoslaviji, nastaju navijačke skupine. Karakterizira ih se i kao organizirane, neformalne grupe, koje imaju dodirnih točaka s društvenim pokretima ili im u dobroj mjeri nalikuju. Takve organizacije mladih ljudi najčešće imaju veliko članstvo te su u stanju okupiti veliki broj svojih vršnjaka. Oni pod određenim uvjetima na stadione, ulice ili trgove mogu izvesti veliki broj mladih ljudi te ih usmjeriti u određenom sportskom, no ako situacija to zahtijeva, i društvenom i političkom smjeru.¹³⁴ To je ciljano skupina koja će biti predmetom analize ove doktorske disertacije.

Simpatizeri između dva svjetska rata

Pojava masovne publike, koja simpatizira određeno sportsko društvo, datira iz razdoblja između dva svjetska rata. Prema povjesničaru Dejanu Zecu, u nogometnoj ligi Kraljevine Jugoslavije temperamentniji su se navijači okupljali na tribinama najvećih klubova u Zagrebu, Beogradu, Splitu, Sarajevu i drugim gradovima, dijeleći se po regionalnom, nacionalnom, vjerskom i socijalnom porijeklu.¹³⁵ Bio je običaj družiti se s igračima prije i nakon utakmica po lokalnim gostionicama, s obzirom na to da je broj gledatelja u ono vrijeme bio puno manji nego što će biti slučaj u drugoj polovici 20. stoljeća. Postojale su izvjesne razlike među ondašnjim

¹³¹ MARKOVIĆ 1988, 9.

¹³² VRCAN 1990, 87.

¹³³ MARKOVIĆ 1988, 9.

¹³⁴ VRCAN 1990, 37.

¹³⁵ ZEC 2016 a, 223.; Država se od 1918. do 1929. zvala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a nakon toga do njezina raspada 1941. Kraljevina Jugoslavija.

simpatizerima: zagrebački su bili fanatici koji su teško podnosili poraze, Hajdukovci su bili najžešći u pogledu frenetičnoga navijanja, koje je često završavalo fizičkim obračunima, dok su beogradski navijači 20-ih godina 20. stoljeća važili za pristojne, što se kasnije, pod dojmom konkurencije, vjerojatno promijenilo.¹³⁶ Nasilje nije bilo neuobičajena pojava te je najčešće eskaliralo nakon lošijih rezultata pojedinih klubova. Milorad Sijić u knjizi o nogometu u Kraljevini Jugoslaviji piše da su tučnjave igrača i simpatizera bile učestale. U ono vrijeme su u slučaju nepovoljnoga rezultata razjareni gledatelji utrčavali u teren i fizički se obračunavali s igračima koji su nerijetko izvlačili deblji kraj te imali posljedice po fizičko zdravlje. Možda najekstremniji primjer predstavlja gostovanje beogradskoga BASK-a kod sarajevske Slavije 1935. godine kada su zbog nepovoljnoga rezultata domaći simpatizeri gostujuće igrače „isprebijali na mrtvo“.¹³⁷

Torcida i političke implikacije

U novouspostavljenoj socijalističkoj Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata, vjerojatno prvi zabilježeni incident na nogometnim terenima dogodio se 1947. godine na igralištu zagrebačke Lokomotive koja je igrala protiv Dinama. S obzirom na to da je susret završio rezultatom 3 : 2 u korist domaćina, gostujući su navijači nakon završetka susreta zasuli travnjak raznim predmetima te provalili na njega radi obračuna s glavnim sucem Miljanom za kojega su smatrali da ih je oštetio, nakon čega je intervenirala policija te uhitila izgreznike.¹³⁸

Nešto ozbiljniji incident dogodio se u Splitu u listopadu 1950. godine. Na zadnjoj, odlučujućoj utakmici prvenstva, Hajduk je svladao Crvenu zvezdu rezultatom 2 : 1, što je domaćinu priskrbilo prvu titulu prvaka države. Nekoliko dana prije toga su u Zagrebu dalmatinski studenti po uzoru na brazilske navijače osnovali Torcidu, skupinu kojoj je cilj bio organizirano bodrenje Hajduka. U noći prije utakmice su njezini članovi u nekoliko željezničkih kompozicija doputovali u Split, a mnoštvo iz ranojutarnjega vlaka, koje je dočekala limena glazba Jugoslavenske ratne mornarice, pred hotelom Bellevue je pravilo buku brodskim sirenama, čegrtaljka i bubnjevima, remeteći gostujućim igračima uobičajenu rutinu i unoseći nemir pred nastup godine.¹³⁹ Sama utakmica je protekla u izrazito gruboj igri te je došlo do fizičkog obračuna između kapetana Hajduka Frane Matošića i gostujućeg igrača Branka Stankovića. Nakon susreta, na splitskoj je Pjaci pročitana šaljiva osmrtnica Crvenoj zvezdi,

¹³⁶ ZEC 2016 a, 226-227.

¹³⁷ SIJIĆ 2009, 2.

¹³⁸ GERC 1982, 13.

¹³⁹ LALIĆ 2018, 142.

masa je ulicama nosila karikature njezinih igrača te se grubo ponijela na kolodvoru prilikom njihova odlaska iz grada.¹⁴⁰ No, nije sve završilo na tome, ovi su događaji imali i svoje šire političke implikacije.

Zagrebački se *Vjesnik* sutradan na utakmicu osvrnuo komentaram da je i pored oštre igre pobjeda pošteno pripala Hajduku te kako bi se dobru i organiziranu potporu s tribina trebalo kanalizirati u pozitivnom smjeru. Ukoren je dio publike koji se nedostojno ponio prema igračima Crvene zvezde, posebno zbog spomenutih događaja prije i nakon utakmice, no ostalo je zapisano i to da su „ti gledaoci, bučniji od ogromnog dijela ostalih koji su prisustvovali utakmici, zaista podizali elan igračima Hajduka i onda, kada su ovi bili u slabijem položaju. Takva ljubav prema svom klubu i tako organizirani nastup, jedinstven su primjer kod nas“.¹⁴¹

S druge strane je *Borba*, glasilo Komunističke partije Jugoslavije, suptilno pokušala osporiti pobjedu domaćih, izvješćujući kako je publika napravila preveliki pritisak na suca koji je bio pristran u korist Splitsana. Članak o ovom susretu je započeo naslovom „Tako ne treba navijati“, a pored ostaloga je zapisano da se „nijedna utakmica dosad nije odvijala u takvoj atmosferi kao utakmica Crvene zvezde i Hajduka u Splitu. To se prije svega odnosi na navijače Hajduka, pripadnike nekakve organizacije sa egzotičnim imenom 'Torcida' (tako se zovu najbučniji navijači u Braziliji) (...). Ta grupa je (...) odigrala na utakmici u Splitu ulogu koja može samo nanijeti štetu našim klubovima i pomutiti njihove prijateljske odnose. Pripadnici ove grupe unosili su u navijanje toliko razularenosti, da se ono na momente pretvaralo u nekulturne i nepristojne ispade koji bi mogli, ako se odmah u začetku ne spriječe, raspiriti mržnju između klubova (...). Svojim suviše bučnim navijanjem na utakmici ovi navijači su pokušavali da uliju strah i sucu, zbog čega je ovaj, bar tako je izgledalo, bio u izvjesnoj mjeri popustljiv prema nekim grubostima igrača Hajduka (...). Oni su bili nosioci nereda koji je nastao na terenu nakon pobjedničkog Hajdukovog gola“.¹⁴²

Za razliku od novina koje su imale ponešto oprečne stavove, republički partijski forumi iznijeli su jednoglasnu osudu splitskih događaja. Predsjednik splitskoga gradskog komiteta KP-a Jure Bilić te Ante Jurjević Baja, predsjednik Hajduka, kažnjeni su partijskim ukorom i opomenom jer su bili upućeni u spomenute aktivnosti Torcide, a nisu spriječili njihovo

¹⁴⁰ LALIĆ 1993, 86.; „Još nešto o utakmici u Splitu“, *Vjesnik* (Zagreb), 3. 11. 1950., 4.

¹⁴¹ „Još nešto o utakmici u Splitu“, *Vjesnik* (Zagreb), 3. 11. 1950., 4.

¹⁴² „Tako ne treba navijati“, *Borba* (Beograd), 1. 11. 1950., 4.

djelovanje. Smatrani su odgovornima i zbog loše organizacije utakmice te ih se optuživalo za „klubastvo“, odnosno stavljanje nogometa ispred interesa partije.¹⁴³

Kapetan Hajduka Matošić je, zbog međusobnoga provociranja i udaranja s beogradskim igračem Stankovićem najprije isključen iz Komunističke partije pa naknadno vraćen, navodno osobnim zalaganjem predsjednika države Josipa Broza Tita.¹⁴⁴ Dio je pripadnika Torcide sankcioniran partijskim ukorima i kaznenim progonima.¹⁴⁵ Neformalni lider ove skupine navijača, Vjenceslav Žuvela, pored isključenja iz partije dobio i tri godine zatvora, koja je presudom Višega suda smanjena na tri mjeseca. Bio je proglašen odgovornim za „nered“ koji je skupina izvela na dan utakmice, kao i za nošenje značke Torcide, koja je pored slova T imala i H, što je bilo protumačeno kao „hrvatska Torcida“, a prema riječima protagoniste ovoga događaja, bila su to početna slova navijačke skupine i kluba za koji navija: Torcida – Hajduk.¹⁴⁶ Na takvu je strogu presudu moguće utjecala i činjenica što je povratkom prijespomenute grupe navijača u Zagreb „torcidaše“ dočekao i manji broj navijača Dinama, koji su u izvješću partije bili označeni kao „frajeri“ i „proustaški tipovi“, nakon čega su se svi zajedno uputili prema Trgu republike (danas Trg bana Jelačića) te uzvikivali parole „Hajduk-Dinamo“ i „Zagreb-Split“.¹⁴⁷ Nakon ove utakmice ime Torcida je zabranjeno te za duže razdoblje i zaboravljeno, iako je splitski klub imao gromoglasnu podršku s tribina i u narednim desetljećima.

„Problematicni“ se incident dogodio nedugo nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju obnove države, konsolidacije komunističke vlasti, koja se 1948. u svjetlu donošenja Rezolucije Informbiroa nosila s vjerojatno najvećim poratnim političkim izazovom koji je Jugoslavija imala tijekom svojega postojanja. Tako se i utakmica u Splitu odigrala u ozračju relativne političke nesigurnosti, a vlast je bila osjetljiva na sve što je imalo odskakalo od svakodnevne rutine. Iako partijski i kazneno sankcionirani, čak i s optužbama za širenje šovinizma, valja uzeti u obzir da je veći broj kažnjenih i članova uprave kluba i pripadnika Torcide sudjelovao u Drugom svjetskom ratu u dalmatinskim partizanskim brigadama te su, dakako, bili članovi partije, uključujući i prvookrivljenoga Žuvelu. Spomenuti je navijač u starijoj dobi izjavio da je Torcida pokrenuta „navijačkim, a ne nekim političkim motivima: Bili smo oslobođeni od nacionalnih predrasuda. Bili smo pravi navijači“.¹⁴⁸ Situacija je tim zanimljivija što je

¹⁴³ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952.*, 604.; LALIĆ 1993, 86.-87.

¹⁴⁴ LALIĆ 2018, 146.

¹⁴⁵ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952.*, 603.

¹⁴⁶ LALIĆ 1993, 86-87.

¹⁴⁷ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952.*, 598.

¹⁴⁸ LALIĆ 1993, 85.

predsjednik Hajduka Jurjević Baja prije utakmice intervenirao da policija navijačima vrati „rekvizite“ koje im je prije utakmice oduzela: čegrtaljke, trube i druga sredstva, na što su navijači odgovorili skandiranjem „Baja - Baja“, Vicko - Baja“ te „Torcida će sva glasati do 8 sati“ i „Svi na izbore“.¹⁴⁹ U ovome je primjeru vidljivo da su i uprava i navijači jedinstveni u podršci jedinoj političkoj opciji u državi, s obzirom na to da je Torcida predsjedniku Hajduka i aktivnom sudioniku Drugoga svjetskog rata obećala izići na izbore i za nju glasovati, te sumirajući sve navedeno u ovome slučaju, ne može biti govora o šovinizmu.

Povremeni šovinistički ispadi 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća

Prema zapisniku Politburoa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu su se već koncem 40-ih godina 20. stoljeća prilikom odigravanja utakmica domaćih klubova s onima iz Srbije mogle čuti parole nepristojnoga i šovinističkoga sadržaja. Primjerice na utakmici između Lokomotive (Zagreb) i Partizana je domaća publika gostujućim igračima vikala „koljači“ i „udri koljača“, Dinamovci su ekipi BSK (Beograd) vikali „četnici“, dok su na trening-utakmici B reprezentacije Jugoslavije protiv selekcije Zagreba domaći navijači reprezentativcu iz Srbije Aleksandru Tomaševiću vikali „četnički bandit“, srpski koljač“ i drugo.¹⁵⁰

Nakon finalne utakmice Kupa Maršala Tita između domaćega Dinama i Crvene zvezde u prosincu 1952. je uhićeno 46 Zagrepčana, od kojih je protiv devet podignuta optužnica zbog pjevanja ultranacionalnih pjesama i izvikivanja šovinističkih i ustaških parola. Teretilo ih se za kazneno djelo propagiranja fašističkih ideja, izazivanja nacionalne mržnje i razdora među narodima Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ). Prema zapisima njihova odvjetnika Ive Politea sporno je bilo pjevanje budnica: *Marjane Marjane, Još Hrvatska ni propala, Oj ti vilo Velebita, U boj u boj, Junak sam iz Like, Lijepa naša domovino* te skandiranje: Zagreb-Split-Sarajevo-Zemun.¹⁵¹ Tijekom utakmice i nakon nje se, kako odvjetnik piše, nije moglo čuti neprijateljska, destruktivna i negativna izvikivanja protiv pripadnika srpske nacionalnosti, dok bi se o ranijim beogradskim utakmicama moglo svašta reći, „tako da je sasvim pogriješno govoriti ovdje o demonstracijama, kako bi se to pravilno moglo reći o supertorcidi u Beogradu“.¹⁵² Aludirao je na činjenicu da su puno gore uvrede upućivane

¹⁴⁹ Vicko Krstulović je bio najpoznatiji pripadnik antifašističkoga partizanskog pokreta iz Splita, nakon rata na visokim položajima, a Ante Jurjević Baja, kao što je već zapisano, predsjednik Hajduka i također poznati pripadnik partizanskoga pokreta te narodni heroj.

¹⁵⁰ *Zapisnici Politburoa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952.*, 586.

¹⁵¹ KISIĆ KOLANOVIĆ 2015, 465-468.

¹⁵² Isto, 471.

igračima Dinama i Hajduka ranije te godine, od strane beogradskih navijača, navodeći kako su ovi događaji iz Zagreba bili prilično naivni u odnosu na incidente koji se događaju na gostovanjima hrvatskih klubova u Srbiji. Na slična je međunacionalna vrijeđanja ukazao i predsjednik Crvene zvezde Iso Jovanović na godišnjoj skupštini kluba 1952. godine, ne precizirajući o kakvim se ispadima radilo.¹⁵³

Uvredljive parole na nacionalnoj osnovi su se mogle čuti i u kasnijim razdobljima kada je klima u društvu, u odnosu na 40-e i 50-e godina 20. stoljeća, ipak bila ponešto liberalnija. Prema svjedočenju Hajdukovca Vedrana Smokvine iz Dubrovnika incidentna se situacija dogodila 24. rujna 1966. tijekom utakmice Crvena zvezda – Hajduk. Prema njegovim riječima on je tada prvi puta doživio da su navijače Hajduka gađali klipovima kukuruza te im vikali „Ustaše, ustaše“. Tada je skočila vojska, Dalmatinci, koji su služili u Beogradu vojni rok, „skinuli su opasače, te krenuli prema njima“.¹⁵⁴

Godinu dana poslije, u lipnju 1967. godine, tijekom utakmice između Hajduka i Partizana domaći su navijači upali na teren te se sukobili s gostujućim simpatizerima, uglavnom vojnicima na odsluženju vojnoga roka u Splitu, dok je naredne 1968. na gostovanju Dinama kod beogradskoga Partizana dio prisutne publike, nezadovoljne rezultatom, gostima skandirao „Ustaše, ustaše“.¹⁵⁵

S obzirom na to da strogi komunistički režim koji je represivnim metodama nastojao kontrolirati između ostaloga i međunacionalne odnose, navedene događaje od druge polovice 40-ih do konca 60-ih godina 20. stoljeća bi prvenstveno mogli pripisati snažnim rivalstvima klubova „velike četvorke“. Međutim, ovi primjeri pokazuju da je između Srba i Hrvata, bar na nogometnim stadionima, tijekom razdoblja ranoga socijalizma tinjala međunacionalna netrpeljivost, vjerojatno kao posljedica složenih odnosa iz prošlosti. Gruba vrijeđanja igrača srpske nacionalnosti u Zagrebu teriminima „četnički banditi“ i „srpski koljači“ s jedne te ophođenje beogradskih navijača – „supertoricide“, prema klubovima iz Hrvatske, nazivajući ih „ustašama“, pokazuje vrlo problematičnu društvenu sliku. Povrh svega, skandiranje zagrebačkih navijača „Zagreb-Split-Sarajevo-Zemun“ evocira nastojanja za veličanjem Hrvatske u granicama NDH tijekom Drugoga svjetskog rata, što je sve skupa snažno odskakalo

¹⁵³ RŠUMOVIĆ, STANOJEVIĆ, TOMIĆ 1986, 104., preuzeto iz: ČOLOVIĆ 1996, 420.

¹⁵⁴ „Umjesto na naturalnu, ja u Split na utakmicu!“, <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/sport/nogomet/clanak/id/468539/umjesto-na-maturalnu-ja-u-split-na-utakmicu>, pristup ostvaren 5.7.2018.

¹⁵⁵ „Da li je Partizan zla kob Hajduka?“, *Tempo* (Beograd), 1284/1990., 8-9.; KLASIĆ 2012, 319., vidi: „Proizvodnja šovinizma“, *Vjesnik u srijedu* (Zagreb), 20.11.1968., 1.

od slike o „bratstvu i jedinstvu“. Bez obzira na sve, ovakvi su incidenti bili prilično rijetki, a po intenzitetu nemjerljivi s onima koji će uslijediti u narednim razdobljima.

„Slučaj šišmiš“

Za razliku od spomenutih, događaji sa sportskih terena na prijelomu iz 60-ih u 70-e godine 20. stoljeća imali su snažnijih političkih implikacija.¹⁵⁶ To je razdoblje zamaha hrvatskoga proljeća (MASPOK), kada na političku scenu u Hrvatskoj stupaju mlađi, liberalniji i, po mišljenju brojnih suvremenika nacionalno osvješteniji političari. Bili su predvođeni Savkom Dabčević Kučar, predsjednicom Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) i Mikom Tripalom, članom Izvršnoga biroa Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), koji su stremili traženju „sasvim novih, često nepoznatih i neistraženih putova“.¹⁵⁷ Suptilno su se zalagali za povećanje stupnja demokratizacije države i postupnu decentralizaciju, što su podržale pojedine institucije, dio studentske populacije te naposljetku i šire narodne mase u Hrvatskoj, a ogledalo se kroz prizmu kulturnih, socijalnih, ideoloških i nacionalnih težnji.¹⁵⁸ Društvena su se gibanja tako vremenom radikalizirala te poprimila oblik pravoga nacionalnog pokreta, koje hrvatsko političko vodstvo nije moglo kontrolirati, zbog čega je na sjednici u Karađorđevu početkom prosinca 1971. godine došlo do intervencije državnoga vrha.¹⁵⁹

S obzirom na to da je bio dijelom jugoslavenskoga socijalističkog društva, ni nogomet nisu zaobišle političke i socijalne implikacije toga vremena, što se pokazalo na sportskim terenima i oko njih. U svjetlu proljećarskih gibanja zagrebački je Dinamo 1969. promijenio grb: štit na kojemu je dominiralo malo latinično slovo „d“, uz crvenu zvjezdicu, zamijenio je okrugli amblem preko čije je polovice dominirala šahovnica, uz malenu zvjezdicu u jednom od polja, što je bio preinačen grb Građanskoga, najpopularnijega predratnoga zagrebačkoga nogometnog kluba.

No, događaji s ozbiljnijim političkim zaledem odigrali su se tijekom utakmice između Hajduka i OFK Beograda 23. rujna 1970. u Splitu te nakon nje. Naime, pri rezultatu 2 : 2 u 52.

¹⁵⁶ MASPOK – Masovni pokret. To je bio „pogrđni“ i „kritički intoniran“ naziv gibanja u Hrvatskoj 1970. i 1971., plasiran od strane Saveza komunista Jugoslavije 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća. Termin hrvatsko proljeće je nešto novijega datuma, a službeno prihvaćen osamostaljenjem Republike Hrvatske. Za analizu semantičkoga značenja vidi: IVANČIĆ 2019.

¹⁵⁷ TRIPALO 2001, 19.

¹⁵⁸ Još se 1967. postavilo pitanje ravnopravnosti slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i makedonskoga jezika u državnoj administraciji te dosljedne primjene hrvatskoga književnog jezika u matičnoj republici. Vidi: ZIDIĆ 2017., 31.

¹⁵⁹ GOLDSTEIN 2003, 336-342.

minuti glavni sudac Pavle Ristić se nakon kraće gužve među igračima srušio na travnjak, pod nikad razjašnjenim okolnostima, dok su mediji u narednim danima „nagađali“ o uzrocima nesvjestice. Tako je zagrebački *Vjesnik* prenio izvještaj liječničkoga konzilija po kojem se sucu nije mogao ustanoviti potres mozga već se radilo o padu šećera u krvi, što je njegovom organizmu uzrokovalo stanje iscrpljenosti.¹⁶⁰ S druge strane stoji iskaz novinara beogradskih lutrijskih novina *Eho* Miroslava Orlića koji je također prisustvovao utakmici, koji je neposredno nakon utakmice u razgovoru s novinarima *Borbe* i beogradskoga *Sporta* iznio ocjenu da je suca pogodio kamen iz publike u glavu. Na te su izjave burno reagirali prisutni fotoreporteri iz Splita i uprava Hajduka, tvrdeći da Orlić laže jer se postavilo pitanje kako je dotični novinar mogao bolje vidjeti što se dogodilo od pomoćnoga suca Tauzesa, koji se nalazio na svega nekoliko metara od događaja.¹⁶¹ Isti je novinar *Eha* beogradskom tjedniku *Tempo* 1990. godine, dakle 20 godina nakon, iznio ponešto izmijenjenu tvrdnju iznijevši sljedeće: „Kada je izbila gužva, i kada je Pavle Ristić pao opkoljen igračima, pritrčao sam i počeo da 'škljocam' (...). Kasnije se (...) ispostavilo da imam dosta 'inkriminiranih' snimaka. Čak i detalj kada Holcer 'sređuje' sudiju Ristića. (...) Mene su danima pozivali telefonom i pretili da će ubiti i mene i ženu... Bilo je to vreme snažnog zamaha maspokreta (Hrvatsko proljeće, op. a).“¹⁶² Službeno je tumačenje predstavnika splitskoga kluba glasilo da je suca „možda“ udario šišmiš, po čemu je čitava afera dobila neformalni naziv.¹⁶³

Slučaj je razmatrala Natjecateljska komisija Nogometnoga saveza Jugoslavije 5. listopada, dva tjedna nakon utakmice, koja ga je registrirala u korist gostiju iz Beograda rezultatom 0 : 3. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo u Splitu, gdje se nekoliko tisuća građana okupilo pred Hajdukovim stadionom te po gradu u dvodnevnom prosvjedu.¹⁶⁴ Došlo je do nasilja, prilikom čega su prosvjednici razbijali i bacali osobne automobile beogradskih tablica, u vlasništvu agencija Putnik i Ineks-turist, u more, kamenovali autobuse Jugoslavenskog aerotransporta (JAT) te razbijali stakla na restoranu Dubrovnik na rivi i na gimnaziji Ćiro Gamulin.¹⁶⁵ Uhićeno je pet osoba, kojima su izrečene kazne od 15 do 30 dana zatvora.¹⁶⁶ Tiskani su mediji korektno prenijeli što se događalo na utakmici i oko nje, no ono što su

¹⁶⁰ „U Splitu se ne znaju uzroci nesvjestice suca Ristića“, *Vjesnik* (Zagreb), 25. 9. 1970., 11.

¹⁶¹ „NK 'Hajduk': Izjava Miroslava Orlića puna laži i izmišljotina“, *Vjesnik* (Zagreb), 26. 9. 1970., 15.

¹⁶² „Farsa s šišmišom“, *Tempo* (Beograd), 1214/1990., 9.

¹⁶³ „U Splitu se ne znaju uzroci nesvjestice suca Ristića“, *Vjesnik* (Zagreb), 25. 9. 1970., 11.

¹⁶⁴ „Protesti u Splitu“, *Borba* (Beograd), 6. 10. 1970., 8.

¹⁶⁵ „Neredi i dalje traju“, *Borba* (Beograd), 8. 10. 1970., 8.; „U Splitu - mirno“, *Borba* (Beograd), 9. 10. 1970., 8.; Gimnazija Ćiro Gamulin je danas Treća splitska gimnazija.

¹⁶⁶ „Uhapšeni vinovnici nereda“, *Borba* (Beograd), 7. 10. 1970., 8.; „Kažnjeni izgrednici“, *Borba* (Beograd), 9. 10. 1970., 8.

izostavili su problematične (političke) poruke na transparentima prosvjednika na ulicama Splita: „Ne damo reprezentativce“ i „Istupimo iz lige“, što je bilo popraćeno uz glasne povike: „Hajduk, Dinamo - Savka, Tripalo“.¹⁶⁷

Epilog ovoga slučaja se dogodio nakon gotovo mjesec dana od sporne utakmice, kada je predsjedništvo Udruženja klubova Prve savezne lige ukinulo prethodnu odluku Natjecateljske komisije i registriralo je rezultatom koji je bio u trenutku prekida (2 : 2), čime je uprava Hajduka bila zadovoljna,¹⁶⁸ dok je, interesantno, bilo kakva značajnija reakcija beogradskoga kluba izostala.¹⁶⁹ U ovome se slučaju otvaraju brojna pitanja. Zbog čega je nogometna federacija promijenila odluku u korist za incident odgovornoga Hajduka te je li donijeta pod pritiskom? Jesu li građani Splita prosvjedovali isključivo zbog, po njima, nepravedne odluke komisije Nogometnoga saveza ili i zbog dodatno opterećujuće činjenice što je njegovo središte u Beogradu te mogućega pogodovanja srpskim, odnosno beogradskim klubovima?

S obzirom na politički trenutak, parole i skandiranja simpatizera Hajduka prilikom velikih dvodnevni prosvjeda, kada su se dva najveća hrvatska kluba poistovjećivala s najpopularnijim političkim dvojcem (Hajduk, Dinamo – Savka, Tripalo), tražilo se istupanje Hajduka iz prve savezne nogometne lige i predlagalo bojkot reprezentacije, bilo je prilično problematično i zabrinjavajuće. Ovaj je događaj, čini se, u pozadini vukao slične koncepcije kakve je imalo proljećarsko vodstvo na političkoj razini: nepovjerenje u centralnu vlast, nepravedan položaj Hrvatske i njezinih institucija (i klubova) u državi, podrška liberalnom krilu SK Hrvatske te preko svega, umjereno koketiranje s nacionalizmom. Savezne su vlasti, na čelu s predsjednikom Josipom Brozom, prije konačnoga rješenja hrvatskoga pitanja u Karađorđevu u prosincu 1971. na više načina suptilno pokušale neutralizirati dosege proljećarskih gibanja, u što se uklapa „povoljno“ rješenje za Hajduk u „slučaju šišmiš“. U ovome je slučaju nepobitna krivnja Hajduka za lošu organizaciju utakmice, neovisno o tome je li suca pogodio kamen s tribina ili ga udarcem u glavu srušio igrač domaće momčadi Holcer. Činjenica je da su nogometni čelnici odlukom o registriranju utakmice rezultatom u vrijeme prekida, koji se dogodio početkom drugoga poluvremena, nepravedno išli u prilog splitskome klubu.¹⁷⁰ Tako

¹⁶⁷ LALIĆ 1993, 96.

¹⁶⁸ „Hajduk zadovoljan“, *Borba* (Beograd), 20. 10. 1970., 11.

¹⁶⁹ „Hajduk - OFK Beograd ipak 2:2“, *Borba* (Beograd), 20. 10. 1970., 11.

¹⁷⁰ Prilikom proslave titule Hajdukovi su navijači, prema novinskim izvještajima, nakon posljednje utakmice prvenstva protiv Sarajeva srušili ogradu koja odvaja tribine od igrališta, porazbijali stolice uz aut-liniju, uništili razglas, spalili mrežu na jednom od golova te uništili šmrkove za zalijevanje terena, vidi: BUHIN 2011., 70. Nevezano za ovaj događaj, ali važno za kontekst, u svibnju 1971. je na glavnom trgu u Zagrebu uhićena skupina

ostaje utisak kako su jugoslavenske savezne vlasti i preko nogometa crpile sve legalne načine i u tišini pokušavale prigušiti sve jača proljećarska gibanja među širim narodnim masama u Hrvatskoj, što im naposljetku nije uspjelo te su morali pribjeći smjeni vodećih hrvatskih političara u prosincu 1971. i uhićenjima studenata i članova brojnih organizacija koje su sudjelovale u hrvatskom masovnom pokretu.

Počeci samoorganiziranja navijača 70-ih godina 20. stoljeća

U Jugoslaviji unatoč dobroj posjećenosti stadiona 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća organiziranije podrške sa tribina nije bilo. Možda bi se udruživanje navijača Hajduka u Torcidu 1950. godine moglo smatrati pionirskim pokušajem, no postoji velika vremenska distanca do razdoblja stvaranja aktivnijih navijačkih tribina 70-ih i posebno formiranja navijačkih skupina 80-ih godina 20. stoljeća. U međuvremenu su ekscesni ispadi engleskih navijača počeli zabrinjavati međunarodnu javnost. Prema britanskom sociologu nogometa Richardu Giulianottiju događaji na utakmici između Tottenhama i Sunderlanda 1961., koja je obilovala nasilničkim ispadima, uzimaju se za početak modernoga huliganizma.¹⁷¹ Na globalnu pozornicu je prenesen tijekom Svjetskoga prvenstva u Engleskoj 1966. godine, kada se počinje bilježiti porast nasilja na nogometnim stadionima i oko njih.¹⁷² Trend stvaranja navijačkih tribina prelio se i na prostor jugoslavenske federacije 70-ih godina, gdje su navijači, iako ni izbliza organizirani kao u drugoj polovici 80-ih, zastavama na štapovima, trubama i glasnim pjevanjem i skandiranjem davali snažnu podršku svojim klubovima. Pojedinci počinju s praksom praćenja svojih timova po drugim gradovima gdje dolazi do izbijanja fizičkih sukoba većinom zbog međusobnih klupskih i regionalnih animoziteta, iako pojedini navijači starije generacije tvrde da je i tada bilo elemenata neslaganja po nacionalnoj osnovi.¹⁷³ Tako se pored već spomenutoga iz 1967., grubi incident u Splitu dogodio i 1974. godine na utakmici između Hajduka i Crvene zvezde, kada se domaća publika ponovo sukobila s vojnicima – uglavnom navijačima gostujućega kluba. Prema nekim navodima nemiri su zaustavljeni tek pucnjevima u zrak časnika JNA, koji je razdvojio masu te evakuirao vojnike sa stadiona.¹⁷⁴ U tom kontekstu, tijekom brojnih susreta Vojvodine i Dinama u Novom Sadu se mahalo srpskim i hrvatskim republičkim zastavama, a veći je skandal nastao 1977. godine kada je novosadska publika

mladića koji su nosili parole s natpisom NDH, koji su tvrdili da se radi o krilatici „Naprijed Dinamo Hajduk“, vidi: JAKOVINA 2012, 392.

¹⁷¹ GIULIANOTTI 1999, 40., preuzeto iz: ĐORIĆ 2012, 65.

¹⁷² LALIĆ 1993, 91-92., 213.; BODIN, ROBENE, HEAS 2007, 25.

¹⁷³ LALIĆ 1990, 118.; „Biću uvek uz vas“, *Daj gol* (Beograd), 3/1996., 6.

¹⁷⁴ LALIĆ 1993, 96.

otpjevala pjesmu o Vojvodi Sindeliću, što je izazvalo zgražanje javnosti, a sličnih je sitnijih međunacionalnih incidenata bilo zasiguno još.¹⁷⁵

Na stadionima diljem države se 70-ih odina 20. stoljeća oblikuju prvi oblici navijačkih „kopova“. To su dijelovi stajaćih tribina s najjeftinijim ulaznicama, gdje se pjevanjem, skandiranjem, mahanjem zastavama i šalovima te drugim oblicima navijačkoga rituala pruža aktivna podrška sportskim klubovima. Zvezdini simpatizeri su se okupljali na sjevernoj strani svojega stadiona, od sredine prema istoku, da bi se u drugoj polovici 80-ih godina premjestili na središnji dio tribine i ostali ondje do danas. Partizanovci su bili i ostali na jugoistoku vlastitoga stadiona, dok su se najvatreniji navijači Hajduka na Starom placu okupljali na sredini istoka stajanje (donja etaža istočne tribine), što su prelaskom na Poljud 1979. zamijenili sjeveroistokom, s povremenim fazama i na sjeverozapadnom dijelu stadiona. U Zagrebu je navijački trend ponešto kasnio, no „najžešći“ Dinamovci su se najprije okupljali na istoku stajanje (donja etaža istočne tribine), koncem 80-ih su se prebacili na sjever, dok sezonu 1990./1991. dočekuju na južnoj tribini stadiona u Maksimiru.

Tijekom 70-ih se godina pojavljuju i prvi, vrlo jednostavni transparenti po ogradama stadiona u bojama klubova, s imenima gradova, kvartova i sela ili jednostavnim sloganima. Karakteristika tog vremena su i povorke kroz gradove uoči ili nakon utakmica kojima se uz gromoglasnu pjesmu i galamu slavilo uspjehe svojih klubova, što predstavlja preteču današnjih kortea. Na pojedinim fotografijama sa staroga Hajdukova stadiona iz prve polovice 70-ih godina pored brojnih zastava na štapovima vidljive su upaljene baklje, dimne kutije i rakete. Navijači se počinju međusobno družiti i sastajati izvan utakmica: Hajdukovci na Rivi i u kavani Dubrovnik, Zvezdaši u kavani Beli grad na Zelenom vencu, Partizanovci kod Terazijske česme itd. U Splitu i Beogradu se profiliraju navijački lideri te počinju zauzimati pozicije na tzv. štangama, šipkama i kapijama svojih tribina i odonud predvoditi navijanje, a zaživjeli su i prvi, u početku posprdni, nazivi pojedinih skupina navijača. Tako su, primjerice, simpatizeri Crvene zvezde pristalicama Partizana, zbog crne boje na dresovima, nadjenuli ime „Grobari“, dok, obrnuto, Zvezdaši vremenom od njih dobivaju naziv „Cigani“.¹⁷⁶ Navijači Dinama su tradicionalno nazivani „Purgerima“, Sarajeva „Pitarima“, Hajduka „Tovarima“, iako valja naglasiti da se među potonjima na istoku Staroga placa koncem 70-ih godina 20. stoljeća počela isticati skupina s nazivom Nesvrstani, čiji su članovi, prema navodima nekih sudionika, na

¹⁷⁵ „Problem nacionalizma, od Titove smrti do polovine osamdesetih“, *Srpski navijač* (Beograd), 12/2007., 11.

¹⁷⁶ TODOROVIĆ 2010.

rukavima svojih traper jakni pored velikoga slova „N“ nosili tanke crveno-bijelo-plave trake s prišivenim slovima *Patria Nostra*, u prijevodu s latinskoga *Naša domovina*.¹⁷⁷

Kao što je vidljivo iz prethodnih primjera, do konca 70-ih godina 20. stoljeća su i fizički obračuni i nacionalistički ispadi na jugoslavenskim tribinama bili prilično rijetki. Ulaskom u 80-e su se intenzivirali, da bi u drugoj polovici i posebno na prijelomu u devedesete, paralelno s formiranjem organiziranih navijačkih skupina, oblici vandalskoga ponašanja koji uključuju i najgrublje uvrede po nacionalnoj i vjerskoj osnovi postali sve snažniji i prisutniji, o čemu detaljnije u narednim poglavljima.

¹⁷⁷ LALIĆ 1993, 98.

3) BUĐENJE NACIONALIZMA NA TRIBINAMA (1980. – 1987.)

POČETAK KRAJA 1980. – 1984.

„Umro je drug Tito“

„Radničkoj klasi, radnim ljudima i građanima, narodima i narodnostima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Umro je drug Tito“, javljeno je putem radija i televizije 4. svibnja 1980. u 18:50. Istovremeno je dijelu pučanstva ta vijest objavljena tijekom prvenstvene nogometne utakmice između Hajduka i Crvene zvezde na stadionu Poljud, koja je naprasno prekinuta u 42. minuti, igrači poredani na centru terena te je preko razglasa predsjednik Hajduka Ante Skataretiko priopćio vijest o smrti Tita i pozvao okupljene na minutu šutnje. Dio igrača te članova stručnoga stožera obje momčadi je zaplakalo, uključujući Zlatka Vujovića, Vladimira Petrovića Pižona, Tomislava Ivića i glavnoga suca Husrefa Muhameragića, a cijelim stadionom je zavladao opća nevjerica i tuga. Sa sjeverne tribine stadiona gdje se 50-ak minuta prije dogodila tučnjava između domaćih i gostujućih navijača, među kojima je bilo i vojnika na odsluženju u splitskoj vojarni Lora te koju je primirila tek intervencija policije, spontano je započela pjesma „Druže Tito mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo“. Stihove je prihvatila velika većina od oko 50.000 okupljenih gledatelja.¹⁷⁸ Te su scene bile neizostavan dio informativnih emisija te večeri i narednih dana što je izazvalo snažni propagandni efekt: na sceni su bila dva ponajbolja jugoslavenska kluba – hrvatski i srpski.¹⁷⁹

U istom su kolu prvenstva u tijeku bile utakmice između Dinama i Željezničara te Sarajeva i Osijeka koje su prekinute, a publika se nakon minute šutnje, kao i na Poljudu, razišla kućama.¹⁸⁰ Predsjedništvo Hajduka je pet dana poslije, 9. svibnja 1980., podnijelo zahtjev republičkoj konferenciji Socijalističkoga saveza radnog naroda (SSRNH), jednom od glavnih tijela Saveza komunista Hrvatske, za promjenu naziva Poljuda u „Stadion Tito“.¹⁸¹ Također, na prijedlog beogradskoga dnevnog lista *Večernje novosti*, uprave Hajduka i Crvene zvezde su pokrenule zajedničku inicijativu da se svake godine 4. svibnja među njima održi memorijalna utakmica koja bi se u 42. minuti privremeno prekidala uz minutu šutnje, a prihodi od prodanih ulaznica odlazili u Titov fond za stipendiranje mladih radnika i njihove djece.¹⁸² Spomenute se inicijative nikada nisu realizirale.

¹⁷⁸ LALIĆ 2018, 153.

¹⁷⁹ ANĐELIĆ 2014, 115.

¹⁸⁰ „Druže Tito, mi ti se kunemo“, *Večernje novosti* (Beograd), 5. 5. 1980., 12.

¹⁸¹ MLINARIĆ 2017.

¹⁸² „Tradicionalni susret Hajduk - Crvena zvezda“, *Večernje novosti* (Beograd), 11. 5. 1980., 40.

U sljedećem su se kolu nogometnoga prvenstva 11. svibnja u Zagrebu sastali Dinamo i Hajduk, čiji su igrači na teren iznijeli veliki transparent s natpisom „Tito to smo mi svi - Tito živi i živjet će u našim srcima“.¹⁸³ Tri dana poslije, 14. svibnja, odigrana je prva utakmica finala kupa Jugoslavije na Maksimiru između Dinama i Crvene zvezde, gdje je na ogradi istočne tribine izvješten zajednički transparent: do pola plavo-bijeli s grbom beogradskoga, a od pola crveno-bijeli s amblemom zagrebačkoga kluba, Titovom slikom u sredini i natpisom „Druže Tito mi ti se kunemo“.¹⁸⁴ Uoči početka utakmice je na travnjaku od strane zajedničkoga zbora nekoliko zagrebačkih kulturno-umjetničkih društava izvedena istoimena skladba koju su, prema pisanju beogradskih *Večernjih novosti* prihvatili i zapjevali svi prisutni, a potom se na maksimirskom stadionu prolomilo skandiranje „Mi smo Titovi Tito je naš“.¹⁸⁵ U beogradskom uzvratu su igrači obje momčadi istrčali na teren s 40-metarskom parolom u rukama „Tito će večno živjeti u nama“.¹⁸⁶

Analiza svih ovih događaja pokazuje kako se na dan Titove smrti nikako nisu uklapale međurepubličke iskrice koje su potencijalno mogle pokvariti sliku bratstva i jedinstva. To se prvenstveno odnosi na sukob navijača uoči početka „centralnog“ susreta između Hajduka i Crvene zvezde na sjevernoj tribini, koji nije izbio zbog nacionalnih neslaganja, iako su za to postojali određeni elementi, već prvenstveno klupskih. Naime, dokumenti onoga vremena samo sporadično spominju nacionalizam na tribinama.¹⁸⁷ Poljud je otvoren koncem 1979. godine, dakle ni pola godine prije ove utakmice pa je moguće da je jedna skupina Zvezdaša „zalutala“ na domaću tribinu. Također, uprava Hajduka nije obratila pozornost da se na toj strani stadiona okupljaju mlađi i energičniji navijači skloni nasilju, s obzirom na to da je upravo jedan od ulaza na nju bio predviđen za djecu i vojnike, kojih je na tom mjestu bio okupljen priličan broj.¹⁸⁸ Povrh svega, bio je početak 80-ih godina, kada na stadionima i oko njih, izuzev verbalnih, još uvijek nije bilo težih i učestalijih međunavijačkih sukoba. Domaći su izgređnici na dan obajve Titove smrti ubrzo nakon privođenja pušteni kućama i dalje zbog toga nisu imali nikakvih problema sa zakonom, što je bila vrlo neuobičajena praksa policije.¹⁸⁹

¹⁸³ „U okršaju odličnih, bodovi Dinamu“, *Vjesnik* (Zagreb), 12. 5. 1980., 9.

¹⁸⁴ *Tempo* (Beograd), 21. 5. 1980., naslovna stranica.

¹⁸⁵ „Svi smo Titovi“, *Večernje novosti* (Beograd), 15. 5. 1980., 40.

¹⁸⁶ „Dostojno tradicije“, *Tempo* (Beograd), 28. 5. 1980., 7.

¹⁸⁷ „Negativne pojave koje prate fudbalski sport se naročito izražavaju (...) u prekidima utakmica i nekim događajima na njima koji se ponekad izrođuju u šovinističke manifestacije“, vidi: AJ - 734, Fudbalski savez Jugoslavije, kut. 39, Stenografske beleške sa 13. sednice konferencije Fudbalskog saveza Jugoslavije održane 8. novembra 1980. godine u Beogradu, 25.

¹⁸⁸ PRLAC 2020, 29.

¹⁸⁹ LALIĆ 2018, 153.

Ovo nije bio prvi obračun domaće publike i vojnika na odsluženju vojnoga roka u Splitu, poput već opisanih slučajeva iz 1967. i 1974. godine. To ukazuje na činjenicu da Splitski imaju tradiciju tučnjava s vojnicima – navijačima, no zanimljivo je da su konflikti izbijali uvijek i samo prema simpatizerima srpskih klubova, dok oni s pripadnicima vojske koji su bodrili Dinamo, Rijeku ili Osijek nisu ostali zabilježeni. Tako bi se ovaj incident uoči utakmice Hajduka i Crvene zvezde mogao objasniti neslaganjem aktera prvenstveno po klupskoj osnovi, iako ne bi u potpunosti trebalo zanemariti i onu nacionalnu komponentu, s obzirom na to da sukob jasno upozorava na neodobravanje lokalne sredine prema simpatizerima velikih konkurenata koji dolaze iz druge, po mnogočemu rivalske republike.

Novine spomenuti incident s početka utakmice uopće nisu spominjale, no zato je preneseno da je vijest o smrti Tita pedeset tisuća ljudi „primilo u bolnoj šutnji. Zatim se čula pjesma zakletve: 'Druže Tito, mi ti se kunemo...' – a onda grč“.¹⁹⁰ Tuzlanski sudac Husref Muharemagić je medijima izjavio: „Kada je 50.000 navijača složno zapevalo 'Druže Tito mi Ti se kunemo' bio je to najveći hor na svetu koga je čula cela Dalmacija“.¹⁹¹ Slični su naslovi dominirali i u drugim dnevnim novinama u zemlji, uključujući i one sportske, koje su tri dana za redom od prve do zadnje stranice objavljivale članke samo o Titu.

Iz svega je vidljivo da je Tito bio predmetom poštovanja velike većine građana Jugoslavije, što se može zaključiti po reakcijama igrača, trenera i sudaca na Poljudu koji su plakali ili izražavali tugu na druge načine. Da nisu u pitanju pojedinci, pokazuje pjevanje stihova komunističke koračnice „Druže Tito mi ti se kunemo“ od strane čitavih stadiona i u Splitu i Zagrebu. Prijedlog uprave Hajduka za preimenovanje Poljuda u „Stadion Tito“ te veliki transparenti posvećeni pokojnom predsjedniku na tri nogometna susreta idu u prilog toj konstataciji te pokazuju lojalnost elitnih sportskih društava prema režimu i svemu što on predstavlja, makar su takve akcije vjerojatno bile potaknute i dijelom organizirane od strane lokalnih političkih organizacija. Iako su postojale sitnije turbulencije, još 1980. godine je sve ukazivalo na dobro stanje međunacionalnih odnosa i potporu aktualnom političkom sustavu predvođenom Savezom komunista Jugoslavije.¹⁹²

„Kamenjem na ugled“

Nakon smrti Tita vođenje države preuzima kolektivno predsjedništvo, no činjenica da je država prekomjerno zadužena dovodila je vlasti u neugodan položaj, s obzirom na to da je

¹⁹⁰ „Pedeset tisuća jecaja“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 5. 5. 1980., 3.

¹⁹¹ „Hor za celu Dalmaciju“, *Večernje novosti* (Beograd), 12. 5. 1980., 38.

¹⁹² ANDJELIĆ 2014, 115.; LALIĆ 2018, 153.

ukupni vanjski dug iznosio u ono vrijeme iznimno visokih 20 milijardi dolara.¹⁹³ Dodatno na sve, na prijelomu iz 70-ih u 80-e godine preminula su dvojica Titovih najbližih suradnika: Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić.¹⁹⁴ Gospodarska kriza, koja se javlja 1979., bila je naj snažnija nakon Drugoga svjetskog rata te puni zamah dobiva tijekom prve polovice 80-ih. Ustanovljen je zastoj rasta proizvodnje te su s tržišta preko noći nestali mnogi uvozni artikli.¹⁹⁵ To se iz perspektive građana manifestiralo nestašicom kave, čokolade, deterdženata i drugih proizvoda široke potrošnje, što je poticalo masovne odlaske u susjedne zemlje u nabavu. U nedostatku stranih valuta država je imala problema i s plaćanjem uvoza nafte te je zbog nestašice uvedena restriktivna mjera vožnje osobnih vozila „par-nepar“ te bonovi za gorivo.¹⁹⁶

Dodatno na ekonomske probleme, u ožujku 1981. godine izbijaju veliki prosvjedi albanskoga stanovništva na Kosovu, samo jedni u nizu nemira od Drugoga svjetskog rata. Demonstranti su za autonomnu pokrajinu tražili podizanje na status republike (parola: Kosovo – Republika), iako nije izostala, ali potihlo, tendencija odvajanja od Jugoslavije i priključenja Albaniji. Vlasti su na to odgovorile intervencijom vojske i policije, što je rezultiralo velikim brojem mrtvih, ranjenih, uhićenih i osuđenih, ali bez valjanih dugotrajnijih rješenja.¹⁹⁷ Ispostavilo se da je jugoslavenski politički sustav bio kompliciran i birokratiziran te su u kadrovskom smislu izostali političari s vizijom za nošenje s nametnutim izazovima. Tako je u Jugoslaviji, pored snažne gospodarske, započela i ozbiljna politička kriza pa će se u nastavku ustanoviti kako se ona odrazila na polju sporta.

S jedne strane postoje primjeri iskrenoga štovanja kulta ličnosti bivšega predsjednika, što se najbolje vidi na primjeru odlaska navijača Veleža na finale kupa koje se održalo na stadionu JNA u svibnju 1981. godine, kada je više od deset tisuća Mostaraca okupiralo Beograd slikama Tita skandirajući komunističke parole.¹⁹⁸ S druge strane, pojave šovinizma na stadionima i oko njih nakon smrti Tita postaju učestalije. Jedan od osnivača splitske Torcide je posvjedočio da su: „već na početku (Torcida je osnovana – obnovljena 1981. godine, op. a) prvi Torcidaši bili u politiku uvučeni. Još tada smo nastojali isticati hrvatske simbole i skandirati tada zabranjene pjesme. Pisali smo i političke grafite, recimo: 'Sretan Božić braćo Hrvati' ili 'Smrt komunizmu'. Jedan od nas je tada završio i u ćorki zbog tih grafita i tih stvari“.¹⁹⁹ Nadalje,

¹⁹³ MATKOVIĆ 1998, 377.; GOLDSTEIN 2003, 351.; RAMET 2009, 407.

¹⁹⁴ BILANDŽIĆ 1986, 9.

¹⁹⁵ MATKOVIĆ 1998, 377.

¹⁹⁶ Isto 1998, 352.

¹⁹⁷ RAMET 2009, 375.

¹⁹⁸ MILLS 2018, 166-167.

¹⁹⁹ LALIĆ 1993, 99.

prilikom proslave titule prvaka države, koju je nakon 24 godine 1982. godine osvojio zagrebački Dinamo, brojna je publika proslavila naslov ulaskom u teren. Nakon utakmice je osim klupskih pjesama bilo prisutno i „izražavanje hrvatstva („Ustani bane Jelačiću“ i druge domoljubne pjesme pri tom su se slavljju, zbog velike kontrole milicije, uglavnom pjevale u lokalima i na kućnim zabavama), koje je bilo prigušeno još od sloma MASPOKA krajem 1971.“²⁰⁰

Materijali komisije za fizičku kulturu Saveza socijalističke omladine Srbije zorno otkrivaju ondašnje „negativne pojave u nogometu“: lažiranje utakmica, crne fondove, dvostruki moral, kupovinu i prodaju igrača u sumnjivim uvjetima, izigravanje propisa, podmićivanje sudaca i lažni amaterizam.²⁰¹ No, već se tada poklanja velika pozornost događajima „preko kojih se počinje ispoljavati i određeno nacionalističko djelovanje antisamoupravnih i neprijateljskih snaga“.²⁰² Ovdje se konkretno misli na prepucavanja navijača koja nakon smrti Tita sve češće prelaze u izljeve šovinizma, posebno kada su u pitanju utakmice hrvatskih i srpskih klubova.²⁰³

Prvi veliki skandal dogodio se uoči i tijekom utakmice između Partizana i Hajduka koja je odigrana 28. studenoga 1982. na stadionu JNA u Beogradu, uoči državnoga praznika Dana republike. Prije utakmice je skupina od nekoliko stotina domaćih *tifoza* došetala pred hotel Palace gdje su bili smješteni igrači i navijači gostujuće momčadi. U holu pored recepcije su se Partizanovci najprije obračunali s pristalicama Hajduka, nakon čega su demolirali autobus u trenutku kada je pola igrača već bilo u njemu, koji je gostujuću momčad trebao prevesti na stadion.²⁰⁴ Ondje su Splitskane čekali novi problemi: najprije su 20 minuta čekali sa svom opremom pred zaključanom svlačionicom, nakon čega ih je tijekom utakmice publika, posebno ona s južne tribine, vrijeđala po klupskoj, vjerskoj i nacionalnoj osnovi, što je izazvalo zgražanje javnosti.²⁰⁵

²⁰⁰ LALIĆ 2018, 28.

²⁰¹ SR – AS – Savez socijalističke omladine Srbije, Materijali komisije za fizičku kulturu, kut 41, Društvene organizacije u fizičkoj kulturi i njihova uloga u procesu formiranja socijalističke samoupravne svesti mladih, 5-6.

²⁰² SR – AS – Socijalistički savez radnog naroda Srbije, Sednice sekcije Republičkog komiteta SSRNS, kut. 450, Zadaci Saveza komunista Srbije u daljem razvoju i socijalističkom samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke, kulture, informisanja i fizičke kulture, 3/18.

²⁰³ SR – AS – Socijalistički savez radnog naroda Srbije, Sednice sekcije Republičkog komiteta SSRNS, kut. 450, Zadaci Saveza komunista Srbije u daljem razvoju i socijalističkom samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke, kulture, informisanja i fizičke kulture, 4/8.

²⁰⁴ „Probuđene niske strasti“, *Vjesnik* (Zagreb), 1.12.1982., 3.; „Mrlja na derbi“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 1. 12. 1982., 5.

²⁰⁵ „Grubi faul sa tribina“ *Večernje novosti* (Beograd), 2. 12. 1982., 23.

Zagrebački *Vjesnik* je vijest o događajima pred hotelom Palace popratio s nekoliko rečenica u zadnjem pasusu pregleda o utakmici te u posebnom tekstu izvan sportske rubrike.²⁰⁶ Između ostaloga je zabilježeno kako su „razjarene strasti (...) vrlo opasno tlo da se na njemu razviju i ispolje antidruštveni ispadi. Poticaj ne mora, ali može, biti nacionalistički, no sigurno je da će ga nacionalisti uvijek iskoristiti (...). Nažalost, kod nas je 'pripadništvo' nekom klubu vezano ne samo za tzv. 'klupske boje', nego i (...) dalje čak do ostataka nekadašnje društvene i nacionalne podijeljenosti“.²⁰⁷ U beogradskim *Večernjim novostima* je o spomenutoj temi narednih dana objavljeno više vijesti osude. Dan nakon utakmice je pokraj službenoga izvješća s utakmice objavljen poseban odjeljak s naslovom „Kamenjem na ugled“, a dan poslije članak naslovljen „Grubi faul sa tribina“ u kojem je zapisano da je „neukusno navijanje pretilo da se pretvori u najbezobzirnije nacionalističke ispade. Na sreću, reči nekih pesama brzo su zamrle u vihoru derbija, ali ostale su u mnogim ušima, da paraju sve što je decenijama slušano, učeno, voljeno u dane praznika našeg najvećeg blaga – Jugoslavije. Čude se u Partizanu (...). Kada su čuli da je bilo i nacionalističkog skandiranja i pevanja, mnogi su se zgranuli (...). Ipak, navijanja i dalje ima svakakvog, pa i onog najopasnijeg“.²⁰⁸

Pregledom ostalih jugoslavenskih dnevnih novina ustanovljeno je da su svi jednakom mjerom osudili divljanje navijača beogradske momčadi, no nije specificirano o kojim se nacionalističkim i uvredljivim skandiranjima točno radilo. To su djelomično rasvijetlili sami navijači Partizana u svom fanzinu *Daj Gol* iz 1996. godine gdje je zapisano da je „nešto posle 10 časova terazijskom česmom prostrujala vest da se veća grupa Hajdukovih tifoza nalaze u hotelu Palas zajedno s igračima. Uz pevanje nacionalnih pesama (koje su tada bile najstrože zabranjene) oko 300 Grobara zaputilo se Knez Mihajlovom ulicom prema hotelu. Sa okićenih zgrada Grobari masovno skidaju srpske zastave (jugoslovenske već tada nisu bile zanimljive). (...) Stigavši pred hotel masa počinje sa provociranjem i vređanjem SPLICANA. Dvadesetak najhrabrijih uleće u hotel, napravivši pravu paniku među hajdukovcima. (...) Sa svih strana odjekivala je vriska i dreka, a iz stotine grobarskih grla čulo se: Neka čuje Sv. Duje da ga...“²⁰⁹

U tekstu je već navedeno da početak 80-ih godina 20. stoljeća obilježava snažna gospodarska i politička kriza vidljiva kroz smanjenu kupovnu moć građana i loše ozračje nakon nemira na Kosovu 1981. godine. No, pregledom ondašnjih dnevnih novina valja napomenuti

²⁰⁶ „Poklonjena dvojka“, *Vjesnik* (Zagreb), 1. 12. 1982., 7.

²⁰⁷ „Razjarene strasti“, *Vjesnik* (Zagreb), 1. 12. 1982., 3.

²⁰⁸ „Kamenjem na ugled“, *Večernje novosti* (Beograd), 1. 12. 1982., 25.; „Grubi faul sa tribina“, *Večernje novosti* (Beograd), 2. 12. 1982., 23.

²⁰⁹ „Marjane, Marjane, zapamtićeš večno...“, *Daj gol* (Beograd), 2/1996., 11.

da za konfrontacije pripadnika dvaju najvećih nacionalnih zajednica u Jugoslaviji u prosincu 1982. godine nije u javnom i političkom životu bilo ni najmanje povoda. U okolnostima oko beogradske utakmice, pored klupskoga, u većoj mjeri nego u razdoblju prije dolazi do izražaja međunacionalno neslaganje u vidu neprijateljstva beogradskih navijača prema gostima iz Splita. Zanimljivo je da su navijačima Partizana 1982. godine, devet godina prije vrhunca političke krize i raspada države, interesantnije srpske republičke zastave kojima je okićen Beograd dan uoči jednoga od važnijih državnih praznika, nego one službene – jugoslavenske. Problematičnim se pokazalo i skandiranje tijekom utakmice u vidu vrijeđanja na klupskoj, nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Gostima iz Splita je bila upućena pjesma „Neka splitska riva čuje da je peder sv. Duje“, čime na prvi pogled nisu otvoreno vrijeđani Hrvati već je to bila prikrivena poruka usmjerena pripadnicima katoličke vjere. S druge strane, u tom su razdoblju i navijači Hajduka koristeći se crkvenim žargonom izražavali nacionalni stav skandirajući parole „Isus, Marija, Hajdukova armija“ i slične, iz čega je vidljiv način na koji mladi navijači iz Srbije i Hrvatske ranih 80-ih međusobno komuniciraju te iznose svoje nepoćudne političke stavove, koje je ondašnja vlast inače strogo kažnjavala.²¹⁰ Naime, rasprave o međuetničkim problemima su za prosječne građane, pa čak i za članove nižih partijskih struktura, bile nepoželjna tema, a ekskluzivno pravo diskusije o njima su imali članovi najviših političkih tijela.²¹¹ U razdoblju neposredno nakon smrti Josipa Broza Tita unatoč nedostatku jasnije vizije o načinu vođenja države, javnosti je prezentirana slika besprijekornoga održavanja stabilnosti. U prvoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća u odnosu na prethodno razdoblje došlo je do povećanja broja političkih zatvorenika, od čega većine za verbalni delikt, a gotovo do konca desetljeća su sudovi izricali (i zatvorske) kazne za pjevanje domoljubnih pjesama te slavljenje nacionalnih junaka iz prošlosti.²¹²

Mediji su vezano uz utakmicu Partizana i Hajduka zapazili kako to nije bio prvi međusobni sukob nogometnih simpatizera, no prvi put je kamenovan autobus prije utakmice, dakle bez tzv. rezultatskoga povoda.²¹³ To vodi u zaključak da dolazi do stvaranja nešto organiziranijih navijačkih grupacija u odnosu na razdoblje prije, koje osim klupski postaju i nacionalno osvještene te ih očito nije bilo strah to pokazati javno pred nekoliko desetaka tisuća

²¹⁰ „Kad navijači uzmu stvar u svoje ruke“, *Tempo* (Beograd), 21. 12. 1983., 34-35.; „Nacionalizam na tribinama 1985.: Da li će ovo jednog dana biti čedno u odnosu na ono što nas čeka?“, *Reporter* (Beograd), travanj 1985. (<http://www.yugopapir.com/2015/12/nacionalizam-na-tribinama-da-li-ce-ovo.html>)

²¹¹ RADELIĆ 2006, 563.

²¹² Poput primjerice „Marjane, Marjane“ ili „Oj Vojvodo Sinđeliću“, vidi: RADELIĆ 2006, 563.

²¹³ „Ničim izazvani ispad“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 3. 12. 1982., 6.; „Kamenom na pravog navijača“, *Sport* (Beograd), 2. 12. 1982., 2.

promatrača. Mediji su jednoglasno osudili kamenovanje i počinjeni vandalizam, no u svim objavljanim člancima nacionalističke uvrede su bile na prvom mjestu neprihvatljivoga. Tako je prema zagrebačkim novinama fizički obračun navijača podloga za antidruštvene ispade, a samo navijanje za određeni klub vezano uz međunacionalne podijeljenosti u prošlosti. S druge strane beogradske novine ističu da su nepristojne uvrede s tribina bile na korak do šovinističkih ispada, a njihov zaključak da navijanja i dalje ima svakakva, pa i onoga najopasnijeg, implicitno govori u prilog tome da je upravo nacionalističko navijanje ono najgore i najneprihvatljivije od svih psovki i uvreda koje se mogu čuti na jugoslavenskim stadionima. Ova je utakmica iznjedrila prvi veći međunacionalni skandal na sportskim susretima u socijalističkoj Jugoslaviji otvorivši ovu temu široj javnosti. Sve to vodi u zaključak da su mediji i u Hrvatskoj i u Srbiji 1982. godine postali svjesni promjena koje su nastupile smrću Tita i mogućih međunacionalnih trzavica, no ideološki su (još uvijek) stajali čvrsto na „istoj strani“.

Vinkovci kao „Staljingrad“ za navijače iz Srbije

Kako je spomenuto, Jugoslaviju je na samom početku 80-ih godina 20. stoljeća pored političke pogodila i snažna gospodarska kriza, koju se pokušalo sanirati razmjerno kasno, tek 1983. godine inicijativom slovenskoga političara Sergeja Kraighera, u tom trenutku člana Predsjedništva SFRJ.²¹⁴ Konzultirano je tristotinjak gospodarskih stručnjaka i političara te je iznesen nacrt Polaznih osnova Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, konstatiravši visoku inflaciju, veću potrošnju od prihodovanih sredstava, prekomjerno zaduživanje u inozemstvu, neisplative investicije, nestašicu roba i visoku nezaposlenost – dakle sve što je javnosti bilo poznato od prije.²¹⁵ Mjerama se zahtijevalo rezove u ekonomskoj i gospodarskoj politici, što je za sobom vuklo snažne otpore unutar društva te na kraju dalo polovične rezultate. Zbog narušenoga ekonomskog stanja, u javnosti se pojavljuju i otvorene polemike oko pomaganja nerazvijenim krajevima, što je otvaralo prostor za razdor među republikama.²¹⁶

Konačno, pokazalo se da politička garnitura koja je preuzela vlast nakon Tita nije bila sposobna izvesti Jugoslaviju iz novonastale gospodarske i političke te nadolazeće društvene krize. Ona se u velikoj mjeri u prvoj polovici 80-ih godina očitovala kroz kritiku komunističkoga režima od koje nije bio pošteđen ni Tito, a odražavala se najviše u književnosti te filmskoj, dramskoj i glazbenoj umjetnosti te drugim sferama.²¹⁷ Reakcija vlasti na društvene

²¹⁴ GOLDSTEIN 2003, 353.; Sergej Kraigher je iduće 1984. postao Predsjednikom predsjedništva SFRJ.

²¹⁵ RADELIĆ 2006, 494.

²¹⁶ GOLDSTEIN 2003, 353.

²¹⁷ Najprije su zbog intervjua njemačkoj i švedskoj televiziji te francuskom radiju, u kojima su kritizirali stanje u Jugoslaviji i ukazivali na loš položaj Hrvatske, početkom 80-ih po drugi put nakon hrvatskoga proljeća osuđeni

„deformacije“ nije izostala. U svibnju 1984. godine je od strane Centra za informiranje i propagandu Centralnog komiteta (CK) Saveza komunista Hrvatske (SKH), na inicijativu političara Stipe Šuvara, objavljen tekst pod naslovom *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici te u javnim istupima jednog broja stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*. U ovoj skripti, pogrdno nazvanom *Bijela knjiga*, prikazano je oko 200 intelektualaca iz cijele države u negativnom svjetlu. Navedeni su njihovi citati, intervjui, izjave, aforizmi i mnoge javne polemike u kojima su sudjelovali. Žestoko su kritizirani od strane Saveza komunista te ih se pokušalo proglasiti nepodobnima i marginalizirati. To nije uspjelo jer režim više nije imao snage poduzeti korake u tom smjeru, štoviše, kontrakritika je bila glasnija pa je jako mali broj autora zahvaćenih *Bijelom knjigom* sankcioniran. Već u to vrijeme, prema sredini 80-ih, osjećala se besperspektivnost takve politike.²¹⁸ Dodatno na sve, miješanje hrvatskoga Saveza komunista u poslove drugih republika je u spomenutim okolnostima bilo gotovo presedan, s obzirom na to da je najveći broj intelektualaca obuhvaćenih *Bijelom knjigom* potjecao iz Srbije i Slovenije. Sve je to stvaralo potencijalno konfliktne situacije između republičkih vodstava saveza komunista te indirektno utjecalo na sve prisutnija međunacionalna trvenja kojima je socijalistički sustav desetljećima odolijevao.

U takvom se ozračju od 1983. godine nacionalizam na tribinama uglavnom nogometnih stadiona počinje pojavljivati učestalije te u sve većoj mjeri zabrinjavati jugoslavensku javnost. Iako su naslovi članaka u novinama bili bombastični: „Izgrednici ili nacionalisti“, „Ako neće s mirom primeniti strogoću“, „Žigosati i kazniti rigorozno“, „Izgrednike u zatvor“, „Zatvoriti

na višegodišnje zatvorske kazne hrvatski disidenti, književnik Vlado Gotovac i bivši general i povjesničar Franjo Tuđman. Beogradski je književnik Gojko Đogo zbog romana *Vunena vremena*, u kojem je indirektno kritizirao Tita, dobio godinu dana zatvora, što je izazvalo negodovanje u društvu. U taj red spadaju i autori poput Antonija Isakovića, Ferda Godine i Branka Hofmana koji su u svojim djelima kritizirali pojedine nasilne segmente obračuna komunista sa svojim protivnicima. Ipak, srpski je književnik Vuk Drašković otišao korak dalje, te u romanu *Nož*, komuniste prikazao kao „sektašku organizaciju koja je posredno i neposredno kriva za pokolje Srba“, a četnike kao „spontani pokret samozaštite srpskog naroda“, dok sam ton djela, bez ulaženja u njegovu sadržajnu koncepciju, evocira narativ o tome „da su bosanski muslimani - bar oni 'dobri' muslimani - 'zapravo' Srbi“. Zbog toga je Drašković od ondašnjih vlasti dobio etiketu srpskoga nacionalista. Filmska umjetnost je također 80-ih iznjedrila nekoliko uradaka koji su pored zavidne kvalitete imali i pozadinu koja je budila kritiku prema državnom uređenju. Spomenimo samo poznatije: *Balkanski špijun*, u kojem središnji lik proganja unutarnjega neprijatelja države, nepostojećega špijuna koji se sprema uzdržati društveni poredak, *Varljivo leto '68.*, u kojem se izruguju socijalističke vrijednosti te *Srećna nova '49*, gdje se kritiziraju staljinističke metode jugoslavenskih vlasti s konca 40-ih i početka 50-ih godina. Na koncu, glazba je također dala svoj obol u namjernoj ili slučajnoj kritici režima. Počnimo od Azre, *rock*-sastava vrlo osjetljivog na socijalne i političke teme, koji se pjesmom *Tko tamo pjeva*, čini se, „očešao“ o pokojnoga predsjednika, kao i sastav Riblja Čorba pjesmama *Al Kapone* i *Pogledaj dom svoj anđele*. No, možda je za vlasti pojava *punk*-benda u Ljubljani početkom 80-ih pod nazivom 4R - Četvrti rajh bilo previše, zbog čega su uslijedila uhićenja i suđenje članovima sastava. Vidi: BILANDŽIĆ 1986, 179-180.; ZUNDHAUZEN 2007, 425.; ŠAPONJA 2003, 36-38.

²¹⁸ GOLDSTEIN 2003, 361-362.

stadion“ , „Atak na bratstvo i jedinstvo“ te „Pripiti ili zavedeni maloletnici“, u njima dominiraju intervjui s nogometašima i drugim sportskim djelatnicima koji su redom izgovarali mlake fraze ili dijelili „plitke“ savjete o tome kako doskočiti problemu, no uglavnom bez konkretnih primjera ili rješenja.²¹⁹ Tako je bivši golman zagrebačkoga Dinama i Crvene zvezde Tomislav Ivković između ostaloga izjavio da protiv vinovnika nacionalističkih incidenata „treba poduzimati oštre mjere“ a bivši nogometaš Partizana Slobodan Santrač da su za loše reakcije publike krivi i sami igrači zbog svog ishitrenog neodgovornog ponašanja koje provocira publiku. Dodaje i kako je na stadionima prisutna sportska nekultura te da izgređnici ne samo što divljaju i vrijeđaju sportaše već i „atakuju na osnovne vrednosti našeg društva (...). Među njima, svakako, ima i nacionalista i to najcrnje vrste“.²²⁰ Tek je u jednom od članaka ondašnji predsjednik Kluba navijača Hajduka Ivan Šundov konkretno rekao kako se na Poljudu beogradskim klubovima više „Cigani, cigani“ te pjeva „Mi Hrvati“, „Isus, Marija, Hajdukova armija“ te „Marjane, Marjane“.²²¹

Nacionalizam na stadionima je pomalo zabrinjavao i političke strukture, iako 1983. još uvijek ne tako ozbiljno, gdje se u službenim partijskim dokumentima samo načelno pisalo o štetnosti šovinizma na tribinama sportskih terena. Naglašavalo se kako savez komunista ima veliku odgovornost za širenje nacionalizma kod mladih te da pored vanjskih uzroka krivca za negativne pojave treba tražiti u vodstvima klubova kojima je jedini cilj pobjeda na terenu po svaku cijenu.²²²

No, fenomen koji je prošao nezapažen u široj javnosti, na koji se u nekoliko navrata naknadnim prisjećanjem osvrnulo niz aktera, bila su gostovanja srpskih klubova u Vinkovcima. Prema svjedočenju simpatizera i novinara iz Srbije, prolazak kroz ovo važno željezničko raskrižje je za beogradske navijače znao biti vrlo neugodan, osobito prilikom njihovih gostovanja kod vinkovačkoga Dinama koji je ostvario plasman u prvu saveznu nogometnu ligu

²¹⁹ „Izgređnici ili nacionalisti?“ *Tempo* (Beograd), 6. 4. 1983., 2-3.; „Ako neće s mirom primeniti strogoću“, *Tempo* (Beograd), 1. 6. 1983., 14.; „Žigosati i kazniti rigorozno“, *Tempo* (Beograd), 4. 5. 1983., 2.; „Pripiti ili zavedeni maloletnici“, *Tempo* (Beograd), 4. 5. 1983., 3.

²²⁰ „Anketa (Da li se nacionalizam uvukao u naša sporska borilišta?)“, *Tempo* (Beograd), 4. 5. 1983., 2.; „Izgređnici ili nacionalisti?“ *Tempo* (Beograd), 6. 4. 1983., 2.

²²¹ „Kad navijači uzmu stvar u svoje ruke“, *Tempo* (Beograd), 21. 12. 1983., 34.

²²² SR – AS – Socijalistički savez radnog naroda Srbije, Sednice koordinacionog odbora za međunacionalne odnose, kut. 457., „Informacija o razgovorima koji su o aktuelnim idejno-političkim pitanjima međunacionalnih odnosa i zadacima SK u borbi protiv nacionalizma u SR Srbiji vođeni u Opštinskom komitetu SK Savski venac i OOOOR-u Mostar, RO BIP - Udruženja industrije piva, slada i bezalkoholnih pića (1983.)“; SR – AS – Socijalistički savez radnog naroda Srbije, Sednice sekcije Republičkog komiteta Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije, kut. 450, „Ocene, stavovi i mišljenja sekcije za fizičku kulturu RK SSRN Srbije i Komisije za fizičku kulturu RK SSO Srbije o aktuelnim pitanjima, problemima i pravcima akcije za promenu stanja u fudbalu.

1982. godine. Prema svjedočanstvima navijača Crvene zvezde, oni ondje pred sobom nisu imali navijačku skupinu već cijeli grad, a grubi doček domaćih simpatizera su ilustrirali riječima: „Šta ja mogu kad me, na primer, u Vinkovicima jure i to ne da me biju, nego da me ubiju“. ²²³ Sličnih sjećanja su i pripadnici starije generacija navijača Partizana, koji su gostovanja primjerice u Zagrebu s navijačkog aspekta doživljavali relativno opušteno, splitsku Torcidu su smatrali ozbiljnom navijačkom skupinom, a redom ističu da je generacija koja je na utakmice išla od ranih 80-ih „najvruća gostovanja imala protiv Dinama iz Vinkovaca“. ²²⁴ S ovim se navodima slaže i beogradski novinar Zoran Pavić koji je Vinkovce kolokvijalno nazvao navijačkim Staljingradom za navijače iz Srbije. ²²⁵

U navijačkom fanzinu *Daj gol*, glasilu navijača Partizana iz travnja 1996. godine, detaljno je opisan boravak beogradske skupine prilikom odigravanja redovite utakmice prvenstva u Vinkovcima 1. svibnja 1983., kada su se dogodili veliki incidenti te međusobno vrijeđanje na nacionalnoj osnovi. Autor teksta opisuje kako su Grobari, navijači Partizana, odmah po izlasku iz vlaka pokupili s pruge kamenje te su nakon kraćega fizičkog sukoba s nekolicinom domaćih simpatizera krenuli prema stadionu. Usput su vrijeđali lokalno stanovništvo na klupskoj i nacionalnoj osnovi, pjevajući Partizanove i srpske nacionalne pjesme te ispisujući grafite, među kojima je bilo i onih problematičnoga sadržaja: „Ovo je Srbija“ te simbol s četiri slova S. Nakon što su došli pred stadion, veći broj domaćih navijača se počeo spremati za napad, a „posebno ih je iritirala srpska zastava koju je Pampi (jedan od vođa navijača Partizana op. a.) nosio oko vrata“. ²²⁶ Drugi navijač Partizana upotpunjuje opis gostovanja riječima: „Tada sam prvi put u životu video zastave s šahovnicom i slovo U, nisam imao pojma šta one predstavljaju. Posle ih nisam video skoro 10 godina“. ²²⁷

Pregledom beogradske *Politike*, *Večernjih novosti* i *Sporta*, zagrebačkoga *Vjesnika* i *Sportskih novosti* te splitske *Slobodne Dalmacije* u danima koji su uslijedili, izuzev izvještaja s

²²³ „Nacionalizam iz đavolskih usta“, *NON* (Beograd), 14. 6. 1986., 43.; Postoji i opis jednog neimenovanog navijača Crvene zvezde: „Stigli smo u Vinkovce na sam kraj utakmice, prelazimo reku kod hotela Terane, a oni izlaze sa stadiona - kraj tekme. Mnogo ih je bilo, a nas nekih 150-200. E mnogo je dobro bilo kamenovanje i batiranje i jurišanje 5 puta jedni preko drugih, stvarno je junački bilo. Mi kad smo se povukli, da se ne lažemo, oni su polupali celu stanicu. Sva su ona ogromna stakla polupali. Mi smo krenuli na šine, pa su oni kao krenuli sa druge strane, a kod nas je bilo ono lepo kamenje, e mamicu vam jebem u pičku... i onda je stigla murija, ali dobro smo prošli. To je na mene ostavilo najjači utisak jer sam imao 16 godina“, vidi: „Navijači Slavonca“, http://www.gradiste.com/komentar.asp?id_vij=178, pristup ostvaren 17. 8. 2020.

²²⁴ „Dosije navijači, 40 godina bodrenja u Srbiji“, autori: Nenad Zorić, Milan Popović, RTS-TVB, Beograd, 2007., 2. epizoda.

²²⁵ „Dosije navijači, 40 godina bodrenja u Srbiji“, autori: Nenad Zorić, Milan Popović, RTS-TVB, Beograd, 2007., 2. epizoda.

²²⁶ „Grobarska invazija na Vinkovce“, *Daj gol* (Beograd), 3/1996., 14.

²²⁷ „Hrvatska navijačka scena“, *Srpski navijač* (Beograd), 12/2007., 11.

ove utakmice, nije pronađen nijedan članak koji je spomenuo opisane događaje. Naprotiv, izvještaji su bili puni hvale na račun organizatora te na sam odnos između nogometaša i njihovih klubova. Značajnije potvrde u medijima ni u službenim dokumentima o opisanim događajima u Vinkovcima nema. Svjedočanstva samih navijača uzeta s odmakom od 10 do 25 godina svakako treba uzeti s dozom rezerve, posebno dijelove koji se tiču nacionalističkih ispada. Neupitno je da su se tih godina događali fizički obračuni simpatizera prvenstveno na klupskoj osnovi, a iz današnje se perspektive čini lako hvaliti o iskazivanju nacionalnih osjećaja u vrijeme kada je to bilo strogo zabranjeno. S druge strane, sva su ova svjedočanstva važna, posebno s obzirom na činjenicu da klupski rivalitet između rezultatski nedorasloga Dinama iz Vinkovaca te beogradskoga Partizana, člana velike četvorke i drugoga najuspješnijeg kluba u državi, nije mogao biti isključivi uzrok ovakvih tenzija. Valja primijetiti kako nije zabilježeno da su simpatizeri Hajduka i Dinama, ali i ostalih hrvatskih klubova, imali bilo kakvih problema u Vinkovcima, iz čega se može zaključiti da su problemi Vinkovčana s Partizanovcima i Zvezdašima u nekoj mjeri morali biti nacionalno motivirani. Vinkovčani jesu „branili“ svoje, no pitanje je zašto to nisu činili prilikom gostovanja hrvatskih klubova, posebno s obzirom na činjenicu da je Dinamovaca i Hajdukovaca na utakmicama u Vinkovcima zasigurno bilo neusporedivo više nego simpatizera sprskih klubova. Slična se situacija, obrnuto, događala u Kninu početkom 90-ih, gdje su velike probleme pri prolasku imali isključivo navijači hrvatskih klubova – Bad Blue Boysi i Torcida.

Bauk nacionalizma kruži Jugoslavijom?

Uz sve snažnije kritike režima u Jugoslaviji u prvoj polovici 80-ih i svakodnevno ispoljavanje nacionalizma počinje zabrinjavati ne samo vladajuće strukture već i širu javnost, a kroz partijske dokumente se može čitati službeni odnos politike prema tom problemu. Svakodnevni se nacionalizam manifestirao kroz neprimjerenu uporabu nacionalnih simbola, nošenje tradicionalnih kapa (šajkače, fesa i keče), mahanje republičkim zastavama bez socijalističkih obilježja na javnim okupljanjima, pjevanje nacionalnih stihova u neprimjerenim okolnostima tijekom proslava Božića i pravoslavne Nove godine te skandiranje ustaških, četničkih i balističkih pjesama. Nepoželjni su bili i pokušaji „rehabilitacije“ pripadnika kvislinških grupacija iz Drugoga svjetskog rata, pričanje viceva s nacionalističkom porukom, ispisivanje grafita i poruka problematičnoga sadržaja, spaljivanje državne jugoslavenske i crtanje albanske zastave, ilustriranje kukastih križeva i ispisivanje parola „Dolje komunisti“ i

slično.²²⁸ U dokumentima SSRNJ-a su iznošene tvrdnje da se nacionalistička istupanja najuočljivije iskazuju u domeni kulturnoga stvaralaštva, književnosti, historiografiji, ekonomskom sektoru, obrazovanju, izdavaštvu, kazališnoj umjetnosti te katkada i u tiskanim medijima.²²⁹ Na vanjskopolićkom planu jugoslavenske su tajne službe vodile otvorenu kampanju protiv suradnje jugoslavenskih državljana s raznim emigrantskim organizacijama.²³⁰ Izvješća su ukazivala i na povezanost vjerskih organizacija s nositeljima nacionalistićkih aktivnosti jer se partija suprotstavljala pokušajima da se vjera ili vjerske zajednice poistovećuju s nacijom, „jer to je onaj put kojim se od vernika postaje nacionalistom“.²³¹ Bio je prisutan i problem uključivanja vjerskih zajednica u dijalog o nekim osjetljivim politićkim pitanjima, poput agitacije vodstva katolićke crkve za posjet pape Ivana Pavla II. Jugoslaviji, rehabilitacije nadbiskupa Alojzja Stepinca te organizacije raznih masovnih vjerskih manifestacija. Srpskoj pravoslavnoj crkvi je spoćitavana politizacija javnih poruka: poistovjećivanje crkve i srpskoga naroda, organizacija javnih događaja masovnoga karaktera s problematićnim politićkim sadržajem, nacionalistićka retorika prema Kosovu te politizacija pitanja dovršetka Hrama sv. Save u Beogradu.²³²

Usporedno s društvenim gibanjima i stadioni su, kao dio socijalistićke svakodnevice, u narednom razdoblju bili poprište ispoljavanja nepoželjnih šovinistićkih parola, a kao prijelomno u tom se smislu u javnosti apostrofiralo, kao što je spomenuto, razdoblje od sredine 1983. godine nadalje.²³³ Drugim rijećima, dinamika onodobnoga nacionalizma u društvu se mođe jasno proućavati na primjeru ponašanja ljubitelja nogometa.²³⁴ U rujnu 1983. godine su navijaći Partizana putujući na prvenstvenu utakmicu u Zagreb autolakom ispisali ćitavi vlak klupskim, ali i nacionalnim parolama poput: „Živeo kralj Petar“, „Kraljevina Srbija“ i drugo.²³⁵

²²⁸ Nepoćudni grafiti: „Kosovo je srpsko“ s jedne i „Kosovo republika“ s druge strane.

²²⁹ SR – AJ – 147 – Socijalistićki savez radnog naroda Jugoslavije, kut. 57, Aktualni zadaci SSRNJ kao fronta organizovanih socijalistićkih snaga u borbi protiv nacionalistićkih pojava, 1.

²³⁰ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 450, Zapisnik sa sjednice Komisije za razvoj međunacionalnih odnosa, 2-4.; AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 347, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose odrđane 11. 11. 1981., 2-4. Emigrantske organizacije su imale utjecaj na nacionalizam najviše u Hrvatskoj, propagiravši neovisnost Hrvatske, odnosno odvajanje od Jugoslavije.

²³¹ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 450, Zapisnik sa sjednice Komisije za razvoj međunacionalnih odnosa, 10.

²³² SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije, Stenografske beleške sa zajednićke sjednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ, odrđane 12. novembra 1985. godine, u Beogradu, Informacija o novijim oblicima politizacije aktivnosti verskih zajednica u Jugoslaviji, 5-6.

²³³ „Zvezda nije srpski, već evropski klub“, *Tempo* (Beograd), 5. 6. 1985., 2.

²³⁴ ANDJELIĆ 2014, 117.

²³⁵ Izjavu dao Igor Todorović.

Navijači Hajduka u svojim memoarima također spominju kako su na brojnim navijačkim putovanjima ranih 80-ih „moglo čut svašta - od 'Jure i Bobana' do 'Mene moja naučila mati'.²³⁶

U službenim dokumentima Saveza komunista Srbije spominje se da sportske arene sve manje predstavljaju mjesta za natjecanje sportaša te postaju tribinama za nacionalistička pražnjenja.²³⁷ Komentira se da zaglušujuće navijanje više nije glavna tema kritike sportske publike koja u međuvremenu počinje preferirati prostačka dobacivanja sucima i protivničkim igračima, pjevati problematične pjesme izmijenjenoga sadržaja, kao i parole za koje nije potreban „istančan politički sluh da bi se dešifrovale kao nacionalističke“.²³⁸ Poseban skandal je ujesen 1984. godine izazivalo pjevanje stihova srpske narodne pjesme „Igrale se Delije, nasred zemlje Srbije...“ na utakmici Crvene zvezde i Hajduka u Beogradu, koja postaje i temom sjednice Komisije za međunacionalne odnose Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Komentiralo se da spomenuti stihovi tijekom prethodno odigrane utakmice beogradskih rivala Crvene zvezde i Partizana nisu otpjevani nijedan put, dok je na spomenutoj utakmici beogradskoga kluba s Hajdukom pjevana gotovo čitavu utakmicu.²³⁹ U beogradskom sportskom tjedniku *Tempo* je u komentaru nakon utakmice označena „inkriminirajućom nacionalističkom pesmicom“ te je napomenuto da kada se ona pjeva na utakmici između Crvene zvezde i Partizana, tada nije nacionalistička, dok na utamicama srpskih s hrvatskim klubovima takva skandiranja postaju „nacionalističkim istupanjima“.²⁴⁰

Slične se tendencije u javnom prostoru vezuju uz češću uporabu republičkih zastava 1984. godine na utakmicama hrvatskih i srpskih klubova, što je, sudeći po sadržaju novinskih članaka i službenih partijskih dokumenata, uznemiravalo javnost i političke strukture. Iako je svaka republika imala svoju službenu zastavu, one na nogometnim stadionima u datom razdoblju postaju nepoželjne jer, prema pisanju medija, potiču nacionalizam i ne donose ništa pozitivnoga. Primjerice, prilikom odigravanja prve utakmice finala Kupa Jugoslavije te godine između Hajduka i Crvene zvezde domaća je uprava dijelila navijačima na ulazu na stadion male papirnate jugoslavenske zastave, koje su pripadnici Torcida ili bacali na pod ili okretali „naopako na crven-bijeli-plavi, jer je samo to bija barjak pravi“.²⁴¹ Redakcija beogradskoga

²³⁶ Riječ je o ustaškim pjesmama, vidi: PRLAC 2020, 73.

²³⁷ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 444, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 13. 11. 1984., 2/2.

²³⁸ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 444, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 13. 11. 1984., 3/7.

²³⁹ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 444, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 13. 11. 1984., 3/6.

²⁴⁰ „Zvezda nije srpski, već evropski klub“, *Tempo* (Beograd), 5. 6. 1985., 3.

²⁴¹ PRLAC 2020, 89.

sportskog tjednika *Tempo* u suradnji sa Socijalističkim savezom radnoga naroda Jugoslavije je čak predlagala zabranu korištenja republičkih zastava na sportskim susretima, što do raspada Jugoslavije nikada nije sprovedeno u djelo.²⁴² Poznati Splitsanin Miljenko Smoje je za spomenuti tjednik komentirao da su „republičke bandijere nacionalizam i to na najlegalniji način“, dok je ondašnji predsjednik splitske Konferencije SSRN-a Ante Pletikosić izrazio bojazan da „te zastave (...) sutra ili prekosutra ne postanu nacionalistička koplja kojima ćemo se međusobno bosti i jurišati jedni na druge“.²⁴³

O ovoj se temi raspravljalo i na sjednici Komisije za nacionalne odnose CK Saveza komunista Srbije u studenom 1984. gdje je jedan od članova iznio podatak da se na štandu pred utakmicu Crvene zvezde i Partizana gotovo jednako prodavala srpska republička i zastave beogradskih rivala, dok se na utakmici Crvene zvezde i Hajduka ona srpska prodavala puno bolje od Zvezdine zastave. Ističe i da na utakmicama Osijeka protiv najvećih beogradskih klubova čitava istočna tribina biva prekrivena hrvatskim republičkim zastavama, dok na utakmici istoga domaćina protiv, primjerice, Veleža iz Mostara, nije zabilježena nijedna. Dokument je vezano uz oba slučaja zaključen napomenom da u spomenutim situacijama „nacionalno postaje navijački rekvizit“.²⁴⁴

U navedenim je primjerima vidljivo kako društvena i politička dinamika 1983. i 1984. godine u Jugoslaviji rapidno mijenjaju ritam svakodnevnoga života na što, sudeći prema izvorima, nije bio spreman ni Savez komunista ni šira javnost. Stadioni su bili refleksija aktualne situacije te je, na neki način, stanje u nogometu i oko njega bilo pokazatelj političkoga trenutka.²⁴⁵ Nogometni navijači su, svjesni sve češćih i glasnijih kritika na račun partije i samoga Tita, a bez odgovarajuće reakcije vlasti, postojeću krizu shvatili kao „poziv“ za razularenje ponašanje i iznošenje provokacija na nacionalnoj osnovi. Za to su im služile međusobne utakmice klubova velike četvorke iz različitih republika gdje su masovno mogli uzvikivati tzv. nacionalističke slogane i pjesme koje su, usporedimo li ih s onima s kraja 80-ih i početka 90-ih godina 20. stoljeća, izgledale prilično benigno. No, sve je to, usporedno s masovnijim korištenjem republičkih zastava od 1984. godine nadalje, bio pokazatelj da ono nacionalno, republičko, iako još prilično naivno, počinje imati sve važniju ulogu u svijetu nogometnih navijača, sporta te jugoslavenskoag društva u cjelini.

²⁴² „Kome zvone zvona sa tribina“, *Tempo* (Beograd), 22. 5. 1985., 2.

²⁴³ „Plac je samo ogledalo društva“, *Tempo* (Beograd), 19. 5. 1985., 2-3.

²⁴⁴ SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 444, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 13. 11. 1984., 3/8, 3/9.

²⁴⁵ KOVAČIĆ 2019, 322.

NAZNAKE VELIKIH TURBULENCIJA 1985. – 1987.

Bacanje vojnika u more

Na jugoslavenskim stadionima i oko njih 1985. godine dolazi do niza težih incidenata u koje je bila uključena publika kao glavni akter. Procesu “popularizacije” navijačkoga nasilja su zasigurno pridonijeli događaji na finalu Kupa prvaka između Juventusa i Liverpoola u svibnju 1985. godine, kada je zbog sukoba na tribinama stadiona Heysel u Briselu život izgubilo 39 navijača talijanskoga kluba. Od te nesreće u cijeloj Europi dolazi do povećanoga zanimanja medija za izgrede nogometnih huligana. Mladi navijači uviđaju koliko puno medijskoga prostora dobivaju takvi događaji pa u izgradnju vlastitoga identiteta kao posebne skupine koja pravi dobru atmosferu na stadionima uvrštava nasilje kao izraz vlastitoga stava prema svemu što ga okružuje. Od dvanaestoga igrača oni postaju zasebnim akterom, dobivaju prve, a ne posljednje minute na TV-u te počinju zauzimati naslovnice, a ne sportske stranice u novinama.²⁴⁶ Upadi na igrališta, napadi na suce, sukobi između rivala, tuče mladih navijača s policijom, šovinistički i rasistički uzvici i demolirani kupeji vlakova nisu bili ograničeni samo na zapadnu Europu već je to bilo dio uobičajene kulture nogometnoga nasilja koji je bio ukorijenjen na obje strane Berlinskoga zida.²⁴⁷ Tako se na krilima međunarodnih trendova, ekonomske i društvene krize, slobodnijega izražavanja nacionalnih osjećaja, kao i nesnalaženja vladajućih struktura nakon Titove smrti stvorila „eksplozivna“ klima koja je između ostaloga uzrokovala i fizičke obračune te nacionalističke ispade na jugoslavenskim stadionima.²⁴⁸

Prvi incident u nizu vezan je uz odlazak navijača Partizana na prvenstvenu utakmicu u Sarajevo u rujnu 1985. godine. Na željezničkom kolodvoru u Šidu su pod vidnim utjecajem alkohola demolirali najprije kolodvorsku kavanu, zatim i cijeli kolodvor. Malobrojna policija i željezničari su ih pokušali urazumiti bez uporabe sile te nakon četiri sata uspjeti nagovoriti da nastave putovanje. Prema pisanju novina, to je bio prvi put da je vlak jedno duže vrijeme stajao u nekoj stanici zbog vandalizma putnika, a beogradske *Nove omladinske novine* povodom ovoga događaja donose opširniji komentar znakovitoga naslova „Rambo napada Šid“.²⁴⁹

²⁴⁶ PERASOVIĆ 2001, 288.

²⁴⁷ DENNIS 2006, 52.

²⁴⁸ BRENTIN, ZEC 2017, 8.

²⁴⁹ „Kamenicama na voz i stanicu“, *Večernje novosti* (Beograd), 16. 9. 1985., 17.; „Opasan pohod vandala“, *Večernje novosti* (Beograd), 17. 9. 1985., 8.; „Rambo napada Šid“, *NON* (Beograd), 3. 11. 1985., 14.

Nedugo nakon toga, početkom listopada 1985. na hokejaškoj utakmici između domaće Kompas Olimpije i beogradske Crvene zvezde odigrane u Ljubljani grupica od oko 50 navijača domaće momčadi je igrače gostiju vrijeđala na nacionalnoj i klupskoj osnovi uzvikujući im „Cigani, cigani“, „Van južnjaci“ te skandirajući „Slovenija, Slovenija“.²⁵⁰ Isti su akteri nedugo potom uzrokovali prekid košarkaške utakmice Olimpije protiv Zadra pogodivši suca nepoznatim predmetom u glavu.²⁵¹ Košarkaška publika u Zadru je na utakmicama domaćega sa srpskim klubovima masovno pjevala crkvenu pjesmu „Ave Maria“, dok je na utakmici finala kupa između Cibone i Crvene zvezde pola dvorane zapjevalo pjesmu „Marjane, Marjane“ s, u žargonu ondašnjih medija, kleronacionalističkim završetkom: „I još jedno slovo, ime Isusovo“.²⁵² Na koncu, Partizanovi su navijači te godine, malo iz uvjerenja, malo u šali, skandirali parolu „Tito partija crno - bela armija“.²⁵³ Beogradski tjednik *Reporter* satirično u travnju 1985. prenosi da sportski komentatori zatvarajući oči pred nacionalističkim skandiranjima, u eter govore kako „publika nešto više ali se ništa ne razume. Pa dobro, treba li ti momci da sa kamama (bodež, sličan srpu) u rukama uskoče u teren, da bismo mi nešto shvatili“.²⁵⁴ Sve je ovo, sudeći prema dokumentima i dnevnim novinama, iritiralo vladajuće strukture te je na domaćoj sportskoj sceni uočen sve prisutniji i masovniji problem navijačkoga huliganizma: nasilno ponašanje publike ne samo tijekom sportskih događaja već i prije i nakon njih.²⁵⁵

Ipak, dotada je najveće zgražanje javnosti izazvao napad navijača Hajduka na mlade vojnike u Splitu nakon utakmice s Crvenom zvezdom 20. listopada 1985. Najprije su na splitskoj Rivi pretučena tri učenika mornaričko-školskoga centra Lora, od kojih su dvojica

²⁵⁰ „Oštro osuđeni ispadi“, *Politika* (Beograd), 11. 10. 1985., 15.; „Jednodušna moralna osuda“, *Politika* (Beograd), 15. 10. 1985., 17.; SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Stenografske beleške sa zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu, 40.; SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Rezime materijala i rasprave u saveznom savetu za zaštitu ustavnog poretka o neprijateljskim istupanjima na sportskim i drugim manifestacijama, radni materijal zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu, 2.

²⁵¹ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o tretiranju u javnim glasilima ekscesnih događaja na sportskim priredbama u 1985., 2.

²⁵² SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Rezime materijala i rasprave u saveznom savetu za zaštitu ustavnog poretka o neprijateljskim istupanjima na sportskim i drugim manifestacijama, radni materijal zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu, 3.

²⁵³ „Koga štiti sveti Duje“, *NON* (Beograd), 3. 11. 1985., 44.

²⁵⁴ „Nacionalizam na tribinama 1985.: Da li će ovo jednog dana biti čedno u odnosu na ono što nas čeka?“, *Reporter* (Beograd), travanj 1985. (<http://www.yugopapir.com/2015/12/nacionalizam-na-tribinama-da-li-ce-ovo.html>). Vidi i: KOVAČIĆ 2019, 321.

²⁵⁵ ĐORIĆ 2012, 63-64.

bačena u more i pritom maltretirana.²⁵⁶ Utvrđeno je još čak sedam napada na različitim lokacijama u gradu u kojima je povrijeđeno ukupno dvanaest mladih vojnika. Pregledom novinskih izvješća dominira teza da je samo jedan od tih napada bio čisto revanšističko-klupskoga karaktera, dok su drugi okarakterizirani kao napad na državu te je sukob dobio obilježja nacionalne i vjerske nesnošljivosti. Svi su napadnuti vojnici bili u civilnoj odjeći te su ih izgređnici najprije legitimirali te onda fizički napadali. Navijači Hajduka su rušilački pohod nastavili ispred zgrade Lučke kapetanije gdje su napali autobus šabačkih registarskih oznaka koji je prevozio učenike iz Zvornika na školsku ekskurziju. Kao posljednji zabilježeni incident toga dana spominje se kamenovanje vlaka na izlasku iz kolodvora koji je iz Splita vozio za Beograd, prilikom čega je razbijeno dvadeset stakala. Izuzev spominjanja nemilih scena u gradu, sve novine u državi su objavile podatak da je na ulazu na sjevernu tribinu poljudskoga stadiona zaplijenjen jedan pištolj te veći broj noževa i transparenta sa zabranjenim sadržajima, no da je utakmica prošla u uglavnom fer i korektnoj atmosferi.²⁵⁷

Napadi na vojsku u okolnostima odigravanja utakmica domaćega sa srpskim klubovima u Splitu nisu bili novost, kao što je utvrđeno u prethodnim dijelovima teksta. Dogodilo se to na susretu s Partizanom 1967. i utakmicama protiv Crvene zvezde 1974. te na dan Titove smrti 1980. godine. Svi su ti slučajevi od strane javnosti uglavnom ignorirani ili, u najboljem slučaju, nije im se pridavala velika pozornost. U slučaju bacanja vojnika u more 1985. godine, međutim, mediji ne samo što su osudili ovaj incident već su od njega napravili prvorazrednu senzaciju. Pored samoga činjeničnog opisa događaja novinari dnevnih i sportskih listova su se gotovo natjecali tko će više osuditi napad na mlade vojnike isključivo kroz šovinističko-nacionalističku prizmu. Naslovi članaka su glasili „Teška nacionalistička provokacija“ i „Nacionalistima odgovoriti otvorenom idejnom borbom“ u zagrebačkom *Vjesniku*, „Bezobzirni atak na sigurnost“ u *Slobodnoj Dalmaciji*, „Nasilje kriminalaca i šovinista“ u beogradskoj *Politici*, „Prikriveni nacionalisti“ i „Nešto novo i opasno“ u beogradskom *Sportu* te „Oštra osuda nacionalističko-huliganskih ispada“ u zagrebačkim *Sportskim novostima*. U njima su izvijestili da je divljanje grupe mladih navijača poslije utakmice bilo s „izrazito nacionalističkom

²⁵⁶ Postoji detaljan opis samoga događaja od strane jednog aktera, vidi: LALIĆ 1993, 109.

²⁵⁷ „Oštra osuda nacionalističko-huliganskih ispada“, *Sportske novosti* (Zagreb), 22. 10. 1985., 3.; „Uhapšeni izgređnici“, *Vjesnik* (Zagreb), 23. 10. 1985., 12.; „Izgređi na ulicama“, *Večernje novosti* (Beograd), 22. 10. 1985., 10.; „Grupa se razbežala...“, *Sport* (Beograd), 25. 10. 1985., 16.; „Oštar obračun“, *Sport* (Beograd), 25. 10. 1985., 16.; „Nasilje kriminalaca i šovinista“, *Politika* (Beograd), 22. 10. 1985., 8.

namjerom“, a sami su izgredi nazvani „fašistoidnima“.²⁵⁸ Incidente je šira javnost osudila kao čin neprimjeren gradu Splitu i nogometnom klubu Hajduk.²⁵⁹

Na razini čitave Jugoslaviji uslijedila je dotada neviđena bujica osuda te se, kao što je vidljivo, raspravljalo u svim medijima, ali i u najvišim tijelima vlasti. Na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SFRJ-a i CK SKJ-a početkom studenoga 1985., na koju su pored redovnih članova pozvani i svi predsjednici predsjedništva republika i pokrajina, savezni sekretari (ministri) za obranu, unutarnje poslove, vanjske poslove te predsjednik Saveznog izvršnog vijeća i Savezne konferencije SSRNJ-a, jedna od glavnih tema bio je šovinizam na sportskim terenima. Za tu je sjednicu pripremljen i radni materijal Savjeta za zaštitu ustavnoga poretka „(...) O neprijateljskim istupanjima na sportskim i drugim manifestacijama“. Na ukupno dvjestotinjak stranica dokumenta spomenuti incidenti u Splitu i drugim gradovima na nogometnim i košarkaškim utakmicama su navedeni na čak pet mjesta te je apostrofirano da se u drugoj polovici 1984. i posebno 1985. godine naglo povećao broj šovinističkih ispada na sportskim susretima i oko njih. Prema izvodima iz dokumenta do takvih je situacija najčešće dolazilo na nogometnim i košarkaškim utakmicama, prvenstveno kada su međusobno igrali klubovi iz različitih republika i pokrajina. Kao osobito loše isticano je nošenje zastava bez socijalističkih obilježja, vrijeđanje sportaša i pripadnika drugih nacija te neprikladno ponašanje pojedinih sportskih djelatnika. Među njima je izrijeком naveden Miroslav Ćiro Blažević, koji, prema navodima iz dokumenta, svoje životne stavove prenosi ne samo na igrače već i na publiku, koja onda folklorom (zastavama) ističe svoju etničku pripadnost, što čini osnovu za pjevanje problematičnih nacionalističkih pjesama i skandiranja. Dokument je zaključen konstatacijom da su spomenute pojave uzele maha te ionako tešku ekonomsku i političku situaciju čine još složenijom jer „stvaraju klimu koja ozbiljno uznemirava jugoslovensku javnost“.²⁶⁰

Na spomenutoj zajedničkoj sjednici Predsjedništva SFRJ-a i CK SKJ-a je, čini se direktno potaknuto splitskim napadom na vojnike, iznesena i analiza sigurnosnoga stanja u zemlji. Prema dostupnim podacima, na području cijele države u prvih šest mjeseci 1985., a u

²⁵⁸ „Bezobziran atak na sigurnost“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. 10. 1985., 10.

²⁵⁹ „Bezobziran atak na sigurnost“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. 10. 1985., 10.; Slični su se sadržaji povlačili i po drugim novinama.

²⁶⁰ SR – AJ – 507, Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Stenografske beleške sa zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu; SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Rezime materijala i rasprave u saveznom savetu za zaštitu ustavnog poretka o neprijateljskim istupanjima na sportskim i drugim manifestacijama, radni materijal zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu.

odnosu na isto razdoblje 1984. godine, povećan je broj napada na pripadnike JNA za 9 %, dok je u trećem tromjesečju zabilježeno povećanje od 20 %. Oko 50 % napada zabilježeno je s pročetničkih i proustaških te oko 20 % s „kleronacionalističkih pozicija“. Najviše takvih incidenata je zabilježeno u Dalmaciji, oko 17 % od ukupnoga broja, u Zagrebu i sjevernoj Hrvatskoj oko 15 %, u Beogradu i okolici oko 10 % te na području Niša i posebno Kosova nešto manje od toga broja.²⁶¹ Povezivanje napada na vojnike u čitavoj državi s nogometnom utakmicom u Splitu i analiziranje sigurnosne situacije – sve u istom dokumentu govori o izrazitoj važnosti teme za ondašnje političke strukture. Da su i republičke vlasti splitski slučaj shvatile ozbiljno, govori činjenica da je u studenom 1985. godine Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske zadužilo Republički komitet za informiranje izraditi informaciju o pisanju tiskanih medija o ekscesnim događanjima na sportskim priredbama.²⁶² Policijska izvješća iz toga razdoblja govore da među pripadnicima jezgre Torcide postoji krug osoba izrazito neprijateljske orijentacije, koje sami navijači nazivaju „ustašama“, zbog njihovih javno izražavanih „militantnih šovinističkih i klero-nacionalističkih stremljenja“. Isti nastupaju s „proustaških pozicija“ koji u navijanje uključuju nacionalističke i šovinističke parole čije je ishodište u idejama o stvaranju etnički čiste hrvatske države te veličanju ratnih zločinaca.²⁶³

No, unatoč turbulencijama na društvenoj i političkoj sceni Jugoslavije u prvoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća, nema nijednog događaja koji bi u listopadu 1985. godine nakon prvenstvene nogometne utakmice između splitske i beogradske momčadi trebao potaknuti mlade simpatizere Hajduka na nasilje prema pripadnicima oružanih snaga. Tijekom samoga susreta policija je imala manju intervenciju na sjevernoj tribini među najvatrenijim domaćim navijačima zbog pokušaja skandiranja „Cigani, cigani“ na račun gostujuće momčadi. No, sve u svemu bila je to samo još jedna međusobna utakmica klubova velike četvorke u nizu, koju je Hajduk, unatoč boljoj igri i velikom broju šansi, izgubio rezultatom 0 : 1.²⁶⁴ Svi podaci ukazuju na zaključak da su navijači Hajduka nezadovoljni porazom, potaknuti sve većom „popularizacijom“ huliganizma na europskom prostoru te nedostatkom „pravih“ Zvezdaša toga dana u gradu, iskalili svoj bijes na jedinim simpatizerima beogradske momčadi koje su pronašli

²⁶¹ SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Stenografske beleške sa zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. novembra 1985. godine u Beogradu, 174.

²⁶² HR - HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o tretiranju u javnim glasilima ekscesnih događaja na sportskim priredbama u 1985.

²⁶³ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o sigurnosnim i drugim saznanjima o djelovanju pripadnika tzv. „Torcide“ na području GZO Split u razdoblju od 1. 1. 1985. do 31. 1. 1989., 22, 29.

²⁶⁴ „Oduzeti pištolj i noževi“, *Politika* (Beograd), 22. 10. 1985., 8.

– vojnicima. Hajdukovci su osim vojnika napadali sve pod sumnjom da ima veze s navijačima Crvene zvezde: autobus srpskih registarskih oznaka pun srednjoškolaca te vlak za Beograd na odlasku iz splitskoga kolodvora. Jedan od sudionika je ispričao da je njegov motiv bio navijački jer su sedam dana prije imali grube sukobe na beogradskim ulicama.²⁶⁵

Analizom svih dostupnih izvora isključio bih da je napad na vojnike bio motiviran mržnjom ili nesnošljivošću prema oružanim snagama – zaštitnicima socijalizma i Jugoslavije. Situacija u državi nije bila idealna, no još je bila daleko od stvaranja ozbiljnijih društvenih i nacionalnih podjela i političkih potresa koji su zadesili jugoslavensku federaciju krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća. Analizom medijskih natpisa uočeno je da novine i u Hrvatskoj i Srbiji stoje na istoj ideološkoj strani osuđujući spomenute incidente. Vjerojatno potaknuti reakcijama iz političkoga miljea, čitavoj su u osnovi nasilničkoj priči pridodani nacionalizam i šovinizam kao glavne ishodišne točke ovoga incidenta. Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da su bili napadnuti navijači srpskoga kluba, dok u usporedbi, simpatizeri hrvatskih klubova u Splitu nisu nikad dočekivani na ovakav način. Iako su nacionalni ispadi na sportskim terenima uistinu uzeli maha 1984. i 1985. godine, ovaj slučaj konkretno je, čini se, pored drugoga bio i nesretni splet okolnosti. Sumirajući sve, ovi su napadi na vojnike bili pokazatelj trenda uspona stadionskoga nasilja i nacionalizma u Jugoslaviji, ali još uvijek ne u ekstremnoj varijanti. Znakovito je da se u ovome slučaju pokrenuo sam državni vrh održavši zajedničku sjednicu Predsjedništva SFRJ-a i CK SKJ-a na kojoj je jasno prepoznat problem nacionalizma na sportskim terenima, zbog čega tema dobiva na važnosti na – saveznoj razini. Posljedično, snage sigurnosti su provele istragu te uhitile nekolicinu Hajdukovih navijača, od kojih su petorica osuđena na višemjesečne zatvorske kazne zbog raspirivanja nacionalne i vjerske mržnje te napada na oružane snage SFRJ-a.²⁶⁶ Nakon ove utakmice je, bar u Splitu, vladalo zatišje te 1986. i 1987. nije zabilježen nijedan incident političkoga i nacionalnoga predznaka među navijačima Hajduka, a bilo ih je vrlo malo i na razini čitave države.²⁶⁷

Srbi i Albanci u navijačkim okvirima

Na političkom planu je u studenom 1984. godine CK SK Srbije izrazio stav o potrebi jače cjelovitosti te republike i njezina boljega položaja u federaciji, a tendencioznost nacionalno oblikovanih zahtjeva u saveznim tijelima stvarala je osjećaj nelagode i nesigurnosti među

²⁶⁵ LALIĆ 1993, 110.

²⁶⁶ LALIĆ 1993, 110.

²⁶⁷ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o sigurnosnim i drugim saznanjima o djelovanju pripadnika tzv. „Torcide“ na području GZO Split u razdoblju od 1. 1. 1985. do 31. 1. 1989., 27.

ostalim sastavnicama Jugoslavije. Time se na neizravan način počeo dovoditi u pitanje Ustav Jugoslavije iz 1974. godine kojim je Srbija izgubila teritorijalnu cjelovitost: autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina su dobile gotovo republičke statute s obzirom na to da su imale svoje zasebne Saveze komunista s glasom na saveznoj razini te izuzete iz ingerencija Beograda.²⁶⁸

Administrativni status Kosova te latentno loši srpsko-albanski odnosi u prvoj polovici 80-ih godina pokazali su se kao prvorazredni politički problem te jedan od pokretača krize u drugoj polovici desetljeća koje je rezultiralo raspadom države. Kod srpskih političara i intelektualaca je dominirala teza o vršenju nasilja nad Srbima, što nije bilo bez uporišta, iako se izbjegavalo prikazati i širu sliku ugnjetavačkog odnosa režima prema Albancima, kako u prijeratnoj kraljevini, tako i u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji.²⁶⁹ Pored desetljećima postojećeg albanskoga, stalni su nemiri na Kosovu bili okidač za uspon srpskoga nacionalizma prema sredini 80-ih godina 20. stoljeća. Pokrajina je predstavljala temelj nacionalnoga identiteta: kolijevku nacije i „svetu zemlju od neprocjenjivog značaja“, a zaštita i spašavanje Srba bila je središnja točka programa beogradske inteligencije.²⁷⁰

Kosovsko je pitanje aktualizirano u svibnju 1985. godine otvaranjem „slučaja Martinović“. Problematika je bila vezana uz navodno silovanje Srbina od strane skupine Albanaca, o čemu su iscrpno kroz dulje razdoblje izvještavali srpski mediji, a o slučaju se raspravljalo i na najvišoj razini – u Skupštini Jugoslavije. Iste je godine član organizacije *Srpski pokret otpora* Kosta Bulatović sastavio „Peticiju 2016“ kojom je zatražena zaštita za srpsko stanovništvo na Kosovu, a beogradski povjesničar Dimitrije Bogdanović objavio djelo *Knjiga o Kosovu* u kojoj je između ostaloga izneseno da Albanci Srbima prijete „biološkim genocidom“. ²⁷¹ U siječnju 1986. godine je skupina od 216 srpskih intelektualaca, na čelu s književnikom Dobricom Ćosićem, potpisala peticiju kojom se javnosti nastojala skrenuti pozornost na loš status Srba na Kosovu, dok je u veljači iste godine udruženje Srba i Crnogoraca s Kosova uputilo Saveznoj skupštini podulji referat o njihovoj ugroženosti od Albanaca.²⁷²

Sve je to imalo direktne implikacije na sportskom polju. Na tribinama nogometnoga kluba Priština se još 1982. godine počinje uzvikivati slogan „Eho, Eho...“, što je ondašnja

²⁶⁸ GOLDSTEIN 2003, 364.; MATKOVIĆ 1998, 390.

²⁶⁹ GOLDSTEIN 2003, 364.

²⁷⁰ DRAGOVIĆ, SOSO 2002, 115; preuzeto iz: MILLS 2018, 176.

²⁷¹ Srpski pokret otpora je neformalna politička organizacija kosovskih Srba nastala nakon velikih albanskih prosvjeda 1981. godine. Ekspanziju doživljava 1985. godine te veliki zamah dobiva organizacijom prosvjeda u Kosovu Polju 1987. kada je Slobodan Milošević održao povijesni govor i otvorio političku krizu u Jugoslaviji koja je završila raspadom države.

²⁷² ZUNDHAUZEN 2007, 428.

javnost protumačila kao izricanje početnih slova imena i prezimena albanskoga predsjednika Envera Hodže. Isto skandiranje, popraćeno podizanjem albanske zastave, ponovilo se na gostovanju nekoliko tisuća prištinskih navijača u Beogradu na utakmici s Crvenom zvezdom u listopadu 1983. godine, što je izazvalo pravi mali skandal.²⁷³ Kosovski sportski djelatnici i političari bezuspješno su pokušavali objasniti da se radi o imitiranju engleskoga načina navijanja. Sve je to uznemiravalo političke strukture, što je vidljivo po velikom broju članaka na tu temu u novinama i dokumentima CK SK Srbije, Predsjedništva SFRJ-a i Savezne konferencije SSRNJ-a.²⁷⁴ Problematično skandiranje, uz popularnu krilaticu „Trepča radi, Beograd se gradi“, nastavilo se i u godinama koje su uslijedile.²⁷⁵

Potaknuti grubim prijemom na gostovanju u Prištini tijekom utakmice redovitoga prvenstva, pravu su buru u javnosti podigli navijači Crvene zvezde prilikom odigravanja susreta Kupa Jugoslavije protiv OFK Beograda tri dana poslije, 13. kolovoza 1986.²⁷⁶ Izvikivali su nacionalističke parole koje nisu imale veze s događanjima na travnjaku poput: „Procvetala bela lala mi čekamo đenerala“ i „Bacićemo, bacićemo na Prištinu minu, da šiptari lagano izginu“.²⁷⁷ Po završetku utakmice su se okupili blizu stadiona te u većoj grupi pješke krenuli k centru grada. Prema policijskom priopćenju imali su namjeru stići do glavnoga željezničkog kolodvora i fizički se obračunati s navijačima Partizana koji su se vraćali s gostovanja u Kragujevcu. Zbog toga su, na putu prema odredištu, u Karadorđevu parku polomili dvije klupe, odakle se nekolicina prisutnih naoružala letvama, dok je drugi dio prikupio kamenje. Usput su izvikivali nacionalističke parole, napadali građane albanske nacionalnosti te razbijali objekte uslužnih djelatnosti koji su bili u njihovu vlasništvu. Uz povike „Ajmo na šiptare“, „Juriš braćo Srbi“ i „Udrite braćo Srbi“ skupina je najprije demolirala dva kioska te su se obračunali s prodavačima. Svoj su pohod nastavili prema Slaviji, užem centru grada, uz pjesmu „Srpska se truba do

²⁷³ MILLS 2018, 174.

²⁷⁴ SR – AS – Socijalistički savez radnog naroda Srbije, Sednice sekcije RK SSRNS, kut. 57, Rezolucija devetog Kongresa SK Srbije: Zadaci Saveza komunista Srbije u daljem razvoju i socijalističkom samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke, kulture, informisanja i fizičke kulture, nedatirano (vjerojatno se radi o 1982. godini obzirom da se tada održao deveti Kongres SK Srbije), 4/5.; „Kad navijači uzmu stvar u svoje ruke“, *Tempo* (Beograd), 21. 12. 1983., 34.-35.; SR – AJ – 142 – Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, kut. 57, Aktivnost Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije na ostvarivanju političke platforme za akciju SKJ u razvoju Socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu, Beograd, mart 1985., 14.; SR – AS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije, kut. 445, Neautorizovane magnetofonske beleške sa sednice Komisije CK Saveza komunista Srbije za međunacionalne odnose održane 3. 7. 1985., 7/8.; SR – AJ – 507 – Savez komunista Jugoslavije (nesređen fond, nema broja kutija), Rezime materijala i rasprave u saveznom savetu za zaštitu ustavnog poretka o neprijateljskim istupanjima na sportskim i drugim manifestacijama, radni materijal zajedničke sednice Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ održane 12. 11. 1985. godine u Beogradu, 2.;

²⁷⁵ KOVAČIĆ 2019, 321.

²⁷⁶ „Revolucija osamdesetih“, *Pune tribine ludih navijača* (Beograd), 2/1997., 21.

²⁷⁷ Sudska presuda navijačima Crvene zvezde, pismohrana Zorana Timića.

Kosova čuje“, gdje su napali prodavače kukuruza uz povike „Udri ih majku im šiptarsku da osvetimo ove dole“. Nastavili su kretanje prema Studentskom kulturnom centru (SKC) gdje su potrgali filmsko platno te polomili petnaest stolica i pet stolova prekinuvši filmsku projekciju. Pred zgradom centra je uslijedio novi napad na ulične prodavače kojima su navijači prevrnuli roštilje za pečenje i otimali kukuruz te nedaleko od toga mjesta razbili izlog slastičarnice. Nakon svega su došetali do beogradskoga rodilišta te izvikivali parolu „Stižu novi Srbi“, čime su, prema riječima jednoga sudionika, prisustvovali rađanju malih Srba. Prvobitni plan sukoba s navijačima Partizana pao je u drugi plan, između ostaloga i jer je vlak došao ranije te Zvezdini navijači nisu bili u mogućnosti ispuniti svoju prvobitnu namjeru. Uhićeno je 11 napadača te je protiv šestorice pokrenut kazneni postupak za izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje koji je rezultirao višemjesečnim zatvorskim kaznama.²⁷⁸ Podsjetimo, vlasnici i napadnuti prodavači svih spomenutih objekata, izuzev u slučaju nasilja u Studentskom kulturnom centru, bili su Albanci.

Kako ove događaje uklopiti u širu društveno-političku sliku ondašnjega jugoslavenskoga društva? U svjetlu stalnih političkih nemira na Kosovu, na nogometnim su utakmicama navijači Prištine provocirali jugoslavensku javnost podizanjem albanske zastave te skandiranjem Enveru Hodži, predsjedniku Albanije. Time se pokazalo da kosovski Albanci nisu odustali od težnji masovnih prosvjeda iz 1981. godine kada je za Kosovo tražen status republike te, kako je prije napomenuto, nisu izostali implicitni zahtjevi istupanja iz sastava Jugoslavije i spajanja s Albanijom. U tom je smislu skandiranje nepoželjnih sadržaja bila poruka da politički status Kosova ni izbliza nije riješen. Ovome bi valjalo pridodati da su navijače Prištine činili obični ljudi – narodne mase, te da do raspada države ondje nije formirana navijačka skupina, što je bio slučaj najkasnije do konca 80-ih godina u gotovo svim prvoligaškim sredinama socijalističke Jugoslavije. Dakle, problematična skandiranja i geste nisu išle od strane mladih nadobudnih navijača već od strane širih slojeva koji su pohodili utakmice Prištine. S druge strane, dosad spomenute incidente nasilničko-nacionalističke provenijencije od početka 80-ih u Beogradu i Splitu činili su upravo mladi ljudi od 16 do 25 godina, pripadnici navijačkih skupina u procesu njihova nastanka.

Stalni i tendenciozni medijski napisi o lošem položaju Srba na Kosovu, koje su poticali srpski intelektualci i pojedini političari, te česte čarke s tamošnjim Albancima, prenijeli su „Kosovsko pitanje“ na ulice Beograda u vidu nasilničkih incidenata. Pored želje za obračunom

²⁷⁸ Sudska presuda navijačima Crvene zvezde, pismohrana Zorana Timića; „Svi smo mi Delije“, *Pune tribine ludih navijača* (Beograd), 2/1997., 28.; „Revolucija osamdesetih“, *Pune tribine ludih navijača* (Beograd), 2/1997., 21.

s Partizancima, direktni je motiv obračuna navijača Crvene zvezde s građanima albanske nacionalnosti i njihovim ugostiteljskim objektima, kao što je prije spomenuto, bio krvavi sukob s navijačima Prištine koje su Beograđani imali na utakmici redovitoga prvenstva nekoliko dana prije. Zbog toga bi se ovaj napad s jedne strane mogao okarakterizirati i kao osvetničkim na klupskoj razini. No, s druge strane u presudi osuđenima za ove incidente piše i da su oni prilikom jednoga od napada na Albance toga dana uzvikivali “udri ih majku im šiptarsku da osvetimo ove dole”, što je direktna aluzija na nasilje nad Srbima na Kosovu koje je bilo predmetom rasprava u javnom i političkom životu ondašnje države.²⁷⁹ Ta činjenica izravno povezuje događanja na javnoj sceni s onom sportskom.

Iako je teško objasniti kako je skupina od 150-200 ljudi divljala najužim centrom Beograda gotovo tri sata bez intervencije policije, ono što ovaj slučaj odvaja od onih navedenih u tekstu jest što sada prvi put u okolnostima nekoga sportskog događaja na djelu biva otvoreno pjevanje ne samo srpskih nacionalnih već i četničkih pjesama. Usporedbe radi, među hrvatskim navijačkim skupinama pjevanje ustaških pjesama, bar u javnosti, nije bilo prisutno sve do 1989. godine. Mladi navijači Crvene zvezde su spominjući Dražu Mihajlovića, kroz pjesme „Procvetala bela lala mi čekamo Đenerala“ i „Od Topole, od Topole, pa do Ravne gore, sve su straže đenerala Draže“, otvoreno pružali podršku „neprijateljskom kvislinski“ pokretu čiji su pripadnici od strane jugoslavenskoga režima okvalificirani „narodnim izdajnicima“. Svjesno ili nesvjesno javno su iskazali svoj radikalni nacionalni stav odražavajući time negativan odnos prema vlasti i službeno proklamiranoj državnoj politici. Oni se 1986. godine otvoreno smatraju srpskim nacionalistima, što potvrđuje i stav jednoga od vodećih navijača iskazan u intervjuu *Novim omladinskim novinama* u lipnju 1986. godine: „Ja sam, na primer, Srbin, Zvezda je klub iz Srbije i uvek ću da nosim srpsku zastavu. Ja jesam nacionalista, ali meni Zvezda znači više od toga (...)“.²⁸⁰ U tom je smislu pomalo paradoksalan slučaj iz rujna iste godine, dakle svega mjesec dana nakon ovoga slučaja, kada su se na utakmici prvoga kola Kupa prvaka između Crvene zvezde i Panathinaikosa na sjevernoj strani stadiona uz klupske vijorile četiri jugoslavenske i tek jedna srpska republička zastava uz gromoglasno pjevanje državne himne „Hej Slaveni“ od strane čitave tribine.²⁸¹

Analiza medijskih napisa vezanih uz ove incidente, pak, ima svoju dinamiku. Osam dana nakon sporne utakmice u novinama je objavljeno priopćenje policije prema kojem je u

²⁷⁹ Sudska presuda navijačima Crvene zvezde, pismohrana Zorana Timića.

²⁸⁰ „Nacionalizam iz đavolskih usta“, *NON* (Beograd), 14.06.1986., 43.

²⁸¹ „Delije 80-tih, TV priloz i amaterski snimci I“, <https://www.youtube.com/watch?v=Kn15zoGVokY>, pristup ostvaren 2.10.2020.

napadima na građane albanske nacionalnosti sudjelovalo 50-80 mladića, što pobija službena sudska presuda vinovnicima gdje se eksplicitno spominje brojka od 150 navijača te izjave samih sudionika koji spominju brojku od oko 200 ljudi.²⁸² Jednako tako, u novinskim se člancima koji su svi jednaki na razini cijele države, kao elementi za kazneni progon spominje namjera obračuna Zvezdaša s Partizancima, razbijanje uslužnih objekata u vlasništvu Albanaca i pjevanje nacionalističkih pjesama. Dakle, u novinskim je izvješćima drastično umanjen broj sudionika nemiloga događaja te ni na jednom mjestu nije specificirano o kakvim se nacionalističkim pjesmama radilo. Podsjetimo, pjevani su za ono vrijeme stihovi izrazito skandaloznoga sadržaja promovirajući četništvo, iz perspektive ondašnjega režima kvislinšku vojnu grupaciju iz Drugoga svjetskog rata, što je na sportskim susretima dotada bilo nezamislivo. Također, u novinama je spomenut samo napad na ugostiteljske objekte, no nigdje nije napisano da su napadnuti i sami vlasnici i radnici albanske nacionalnosti koji su se zatekli na svom radnom mjestu. Ovdje dolazimo do činjenice da policija i mediji umanjuju ono što se dogodilo i čini se skrivaju od javnosti težinu međunacionalnih trzavica i broj sudionika u njima. Imajući tu spoznaju u vidu, pitanje je što je sve u novinskim člancima izostavljano pri izvješćivanju u prethodnim godinama, obzirom da su upravo medijski napisi ponekad bili jedinim relevantnim izvorima informacija.

Epilog slučaja je šest navijača osuđenih na prilično rigorozne višemjesečne zatvorske kazne. Time je država, kroz policijska i pravosudna tijela, nastojala poručiti da će nasilje na sportskim susretima donekle tolerirati, ali nacionalizam – neće. To je vidljivo po izrazito malom broju uhićenih, i to uglavnom za prekršaje remećenja javnoga reda i mira u svim prethodno navedenim slučajevima od početka 80-ih godina 20 stoljeća. Jedino su splitski slučaj napada na vojnike iz 1985. i ovaj zadnje spomenuti napad na Albance u Beogradu nalikovali ozbiljnom obračunu s nacionalizmom.

Međutim, daljnja će dinamika na političkom polju zaustaviti još uvijek jedinstvene i na režimskoj liniji političke i pravosudne pokušaje zauzdavanja nacionalističkih ispada i drugih političkih devijacija u društvenom i javnom životu ondašnje države. Nešto više od mjesec dana nakon napada na Albance, koncem rujna 1986. godine, objavljen je dio *Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti* (SANU) u beogradskim *Večernjim novostima*. Iako politički izrazito problematičan, nisu jasni motivi i pod kojim su okolnostima dijelovi radne verzije

²⁸² Usporedi: „Rušilački pohod navijača C. zvezde“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. 08. 1986., 23.; „Pohvatani izgređnici“, *Večernje novosti* (Beograd), 21. 08. 1986., 12.; Sudska presuda navijačima Crvene zvezde, pismohrana Zorana Timića; „The mystic Old School Hools“, forumska rasprava, <http://www.hrhb.info/archive/index.php/t-7-p-2.html>, pristup ostvaren 27. 9. 2020.

teksta došli do tiska, no bilo kako bilo, podigao je pravu buru u jugoslavenskoj javnosti.²⁸³ U dokumentu su iznesene tvrdnje o teškom položaju srpskoga naroda, SR Srbije te njezine kulture i književnosti u okviru Jugoslavije. Tvrđilo se da njezine granice ne odgovaraju etničkom sastavu Jugoslavije, a najviše se osporavao Ustav iz 1974. godine za koji se smatralo da je rascjepkao i oslabio Srbiju jer je autonomnim pokrajinama dao prevelike ovlasti. U dokumentu se spominjao ne samo loš položaj Srba na Kosovu, što je bila stara priča, nego i u Hrvatskoj. Navedena je spriječenost uporabe vlastita jezika i pisma te podatak o zatvaranju svih kulturnih društava od strane službene politike SR Hrvatske. Provučena je i teza o asimilaciji Srba od strane većinskoga naroda – Hrvata. Kritiziran je rad partije, kao i temelji i ustroj Jugoslavije. Iako u ovoj radnji nema mjesta bavljenju sadržajem i evaluacijom ovoga dokumenta, valja reći da je izazvao vrlo oštre reakcije javnosti drugih republika jer je osim problematičnoga sadržaja, po prvi puta jedna službena institucija iz jedne sastavnice ondašnje federacije izrazito agresivnim tonom iznijela nezadovoljstvo položajem vlastite republike za koje se direktno ili indirektno okrivljavalo pripadnike drugih nacija. Bio je to uvod u završnu fazu razgradnje socijalističke Jugoslavije i priprema za sukob glavnih aktera u njoj: Srba i Hrvata.

Zatišje pred buru?

Iako je po nekim pitanjima razilaženja bilo i prije, čini se da su nakon objave *Memoranduma SANU* odnosi u Jugoslaviji sve manje išli u smjeru suradnje među republikama, što nije bio slučaj samo u sferi politike. Među civilnim organizacijama su se već sredinom 80-ih godina 20. stoljeća osjećale nepomirljive razlike pa je 1985. godine održan zadnji kongres Saveza književnika Jugoslavije, na kojem su iskazane krajnje suprotnosti u stavovima o književnosti i politici. Posljednji Kongres historičara Jugoslavije se jedva uspio održati u Prištini 1987. godine zbog snažna bojkota srpskih stručnjaka koji su bili revoltirani položajem vlastita naroda u toj pokrajini. Mnogi časopisi su prestajali izlaziti na saveznoj razini, a kulturni događaji poput Jugoslavenskoga filmskog festivala u Puli i izbora za pjesmu Eurovizije postali su mjesto preglasavanja republičkih delegacija.²⁸⁴

Beogradski političar Slobodan Milošević je 1986. godine izabran za predsjednika CK SK Srbije pa se ubrzo, smjenivši neistomišljenike, nameće kao središnja osoba u njezinu političkom životu. Svojim prvim političkim potezima zaoštava već ionako poljuljanu političku situaciju u Jugoslaviji: u travnju 1987. posjećuje Kosovo Polje te pruža podršku Srbima

²⁸³ ZUNDHAUZEN 2007, 430.

²⁸⁴ GOLDSTEIN 2003, 369.

nezadovoljnima svojim položajem u pokrajini, što je stvorilo nepovjerenje Albanaca prema vodstvu SK (uže) Srbije.²⁸⁵ Taj događaj kratkoročno nije znatno utjecao na remećenje političke svakodnevice, no dugoročno je vodio produbljivanju jugoslavenske krize.

Komentatori vodećih dnevnih i omladinskih listova 1987. godine pišu o incidentima na utakmicama i oko njih kao o „sve većoj i učestalijoj opasnosti. Tuče i (...) već odomaćena kamenovanja vozova, na izlaznim ili usputnim stanicama dovoljni su simptomi već razvijene bolesti – najgrubljeg ispoljavanja, krizom izazvanog, ludila na fudbalskim ili sportskim masovkama“.²⁸⁶ Policija i pravosuđe su oštrim postupanjem u slučaju premlaćivanja vojnika u Splitu 1985. i napada na Albance u Beogradu 1986. dali do znanja mladim navijačima da takvo ponašanje neće tolerirati, čemu u prilog ide činjenica da 1987. nije zabilježen nijedan incident nacionalističkoga predznaka, iako uz porast onih nasilničkih.²⁸⁷

Uzmimo za primjer utakmicu finala Kupa Jugoslavije između Hajduka i Rijeke odigranu u svibnju 1987. godine na stadionu JNA u Beogradu. Iz Rijeke je doputovalo oko 4000 navijača te su bili smješteni na sjevernoj tribini. Ondje se nalazila i skupina najvatrenijih simpatizera Crvene zvezde koji su prethodno promatrali finale omladinskoga kupa svojih juniora protiv Veleža pa je u izvjesnom smislu došlo do međusobnoga podržavanja. Na drugoj je, južnoj strani i ostalim tribinama, bilo smješteno dvadesetak tisuća navijača Hajduka. Uz svega nekoliko hrvatskih republičkih zastava te lišeno nacionalno problematičnih ispada utakmica je privedena kraju osvajanjem trofeja u korist Hajduka.

S druge strane, jugoslavensku je javnost u studenom 1987. godine ipak potresao veliki incident: zbog bacanja suzavca na susretu Hajduk – Olympique Marsej sa sjeverne tribine splitski je klub dvije godine isključen iz europskih natjecanja te je uslijedio kazneni progon odgovornih. Mediji nisu propustili primijetiti da je na zvoniku Sv. Duje prije utakmice izvješena Hajdukova zastava te su u ovoj utakmici vidjeli „neprijateljski napad na Jugoslaviju“ kao posljedicu „napetog i kriznog stanja međunacionalnih odnosa“.²⁸⁸ Također, novinari beogradskoga dnevnog lista *Sport* su u transparentu „Torcida Duće“ umjesto maloga dalmatinskog mjesta nedaleko od Splita vidjeli podršku fašistu Benitu Musoliniju kojega su

²⁸⁵ RAMET 2009, 421.

²⁸⁶ „Ludilo ručne izrade“, *NON* (Beograd), 15. 11. 1987., 43.

²⁸⁷ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o sigurnosnim i drugim saznanjima o djelovanju pripadnika tzv. „Torcida“ na području GZO Split u razdoblju od 1. 1. 1985. do 31. 1. 1989., 27.

²⁸⁸ „Ludilo ručne izrade“, *NON* (Beograd), 15. 11. 1987., 43.; „Netko mora da odgovara“, *Borba* (Zagreb), 11. 11. 1987., 9.

zvali *Il Duce* – vođa, što je izazvalo negodovanje uprave Hajduka.²⁸⁹ Valjalo bi postaviti pitanje je li pisanje beogradskoga dnevnog lista *Sport* o podršci Hajdukovih navijača fašističkom pokretu bilo tendenciozno ili je bila riječ o pukom neznanju novinara spomenute redakcije. Naime, hrvatski dnevni listovi u danima nakon utakmice ni u jednom članku transparent „Torcida Duće“ nisu povezali s talijanskim diktatorom iz Drugoga svjetskog rata. Ako je beogradska redakcija provokativni članak objavila tendenciozno, u ovom bi se slučaju mogao potražiti početak ideološkoga razilaženja hrvatskih i srpskih medija koja su u narednoj 1988. godini postala uobičajenom praksom. Naposljetku, splitski su navijači nakon spomenute utakmice skovali šaljivu pjesmu: „Mi smo svetom Duji, obećanje dali, bacit ćemo suzavac i na Marakani“, koju su redovito do raspada države pjevali na beogradskom stadionu.

Ipak, navijači se godine „zatišja pred buru“ nisu u potpunosti odrekli svojih politički provokativnih i nepodobnih poruka. Policijska izvješća govore da se po zidovima u Rijeci 1986. i 1987. godine moglo vidjeti mnoštvo grafita neprijateljskoga sadržaja: Tito govno; Za Krista protiv komunista; Živio Ante Pavelić; NDH, uz opasku kako je takvih natpisa bezbroj.²⁹⁰ Televizija Zagreb je u jesen 1987. napravila kratku emisiju o navijačima Dinama na istočnoj tribini stadiona u Maksimiru. Uz podignut veliki broj klupskih i republičkih hrvatskih zastava, u pozadini je nekoliko tisuća navijača pjevalo stihove „Lijepa naša domovino“, a iz neposrednog intervjua s istaknutijim navijačima se moglo saznati da najviše mrze Crvenu zvezdu i Partizan, dok su s navijačima Hajduka u korektnim odnosima jer su „hrvatski klub“.²⁹¹ Usporedbe radi, u istom je razdoblju i među beogradskim navijačima vladalo mišljenje kako je „Crvena zvezda pravi srpski klub a Hajduk hrvatski, i to ne hrvatski nego dalmatinski - a to su oni najgori“, ili kako su „Partizanovci šugavi a hajdukovci zna se šta su - mrzimo ih više nego Prištinu“.²⁹²

Sumirajući sve, na javnoj sceni 1987. nismo vidjeli ništa značajnije ili drastično drukčije od godina koje su prethodile, osim eventualno posjeta Slobodana Miloševića Kosovu Polju koji je tek dugoročno imao svojih implikacija u političkim potresima koncem 80-ih. Na sportskom polju su nasilnički incidenti nastavljeni u prijašnjem ritmu, ali su prvi puta nakon niza godina izostali oni ozbiljniji nacionalistički. Čini se da je jugoslavenska javnost, potaknuta događajima prije, ali i aktualnim trendovima u društvu, imala pretjerane reakcije te nacionalizmom

²⁸⁹ „Suzavac? Nikad više“, *Tifo magazin* (Zagreb), 13/1996., 11.; LALIĆ 1993., 108, 167.; „Računi se polažu pred konferencijom kluba“, *Borba* (Zagreb), 11. 11. 1987., 9.

²⁹⁰ PREVIŠIĆ, MLINARIĆ 2020, 168.

²⁹¹ „Dosad neprikazani video o počecima BBB“, <https://www.youtube.com/watch?v=6M-jav7bYq0>, pristup ostvaren 6. 10. 2020.

²⁹² „Oni su nam dika i ponos“, *NON* (Beograd), 15. 11. 1987., 45.

etiketirala i događaje koji to realno jesu i koji to nisu bili. Gotovo svi opisani slučajevi na sportskim terenima i oko njih od početka 80-ih godina ipak govore o prvenstveno klupskoj netrpeljivosti mladih navijača, što pokazuje i pjesma Hajdukovaca o bacanju suzavca na Marakani iz koje je vidljivo koji klub i koje navijače smatraju svojim najvećim rivalima. Tendencija povećanja nasilja na stadionima te oko njih je postojala, uz privremeno smanjenu količinu nacionalističkih ispada, no upravo 1987. godina označava polaznu točku za stvaranje masovnijega navijačkog pokreta na tlu Jugoslavije.

Stvaranje organiziranih navijačkih skupina

Iako su još 70-ih godina 20. stoljeća postojali navijački kopovi s raspjevanim navijačima, zastavama i jednostavnim transparentima, ulaskom u 80-e dolazi do stvaranja ozbiljnijih navijačkih skupina. Proces njihova formiranja tekao je paralelno s porastom nasilja na sportskim terenima socijalističke Jugoslavije i oko njih, a specifično za ovaj prostor i proces rapidnoga povećanja izgreda s nacionalističkim predznakom. Prva je osnovana splitska Torcida 1981. godine, kada je izrađen prvi pravi navijački transparent na ovim prostorima: Torcida - vaša vira vaš spas.²⁹³ Osim lijepih transparenta, Hajdukovci su pružali gromoglasnu podršku klubu na svim gostovanjima te su se koristili barjacima i pirotehničkim sredstvima koja su masovno otuđivana s teretnih brodova u splitskoj luci. S druge strane, u Beogradu je također pomalo sazrijevao navijački pokret. U prvoj polovici 80-ih su prilično bili aktivni i Partizanovi navijači – Grobari, kako na domaćim utakmicama, tako i na gostovanjima gdje su imali i niz konfliktnih situacija. Posebno su ostali zabilježeni incidenti s Hajdukovima kod hotela Palas u Beogradu 1982., u Vinkovcima i Zagrebu 1983. te u Šidu na putu za Sarajevo 1985. godine, o čemu je već bilo riječi u tekstu. Policija u Beogradu 1982. uvodi zabranu unošenja drvenih štapova za zastave, zbog eskalacije nasilja uz njihovu uporabu, što je potrajalo do 1988. godine, kada organi reda ponovo dopuštaju unošenje barjaka, ali na plastičnim štapovima. U Splitu ta restrikcija uglavnom nije provođena jer se na utakmicama Hajduka od prve polovice 80-ih godina moglo vidjeti mnoštvo zastava na sjevernoj tribini poljudskoga stadiona, i to malo složenijih trobojnih, čak i s natpisom kluba.

Na razvoj navijačkoga pokreta u Jugoslaviji utjecali su talijanski i engleski navijači, svaki sa svojim prepoznatljivim stilom navijanja. Naime, Talijani su još od početka 70-ih godina preferirali organizaciju navijačkih skupina na svim razinama, po čemu su pioniri navijanja u Europi. To podrazumijeva organizirano vođenje navijanja, masovno korištenje

²⁹³ Osobno nisam sklon ideji povezivanja Torcide iz 1950. godine s onom iz 80-ih godina 20. stoljeća.

pirotehnike, izradu transparentata s natpisima navijačkih skupina, upotrebu bubnjeva, barjaka, papira i drugoga. Moglo bi se reći da su Talijani sve podredili pravljenu dobre atmosfere na stadionu bez puno obzira na sama zbivanja na terenu. Nasilje im nije bilo strano, no nije bilo ni u prvom planu. Englezi su s druge strane pioniri u nasilničkom ponašanju koje je vezano za sportske susrete. Preferirali su glasno navijanje i fizičke sukobe s navijačima drugih klubova. Dodatno na sve, u svibnju 1985. je tragedija na stadionu Heysel, kako je prije napisano, prilikom odigravanja finala Kupa prvaka između Liverpoola i Juventusa, „popularizirala“ navijače i njihovo nasilničko ponašanje.

Tako se u drugoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća počinje formirati masovni navijački pokret u Jugoslaviji, što podrazumijeva pojavu grupne identifikacije s navijačkom skupinom, a ne kao dotada isključivo s nogometnim klubom. To je značilo izradu transparentata, šalova, majica i drugih rekvizita s imenima navijačkih skupina, umjesto dotadašnjih klupskih, organizirano paljenje baklji i dimnih kutija, organiziranije vođenje navijanja, zajedničke odlaske na gostovanja, fotografiranje i snimanje vlastitih aktivnosti te dopisivanje i razmjenjivanje navijačkoga materijala između navijača različitih klubova. Tako nastaju *ultrasi* – pripadnici navijačkih skupina koji sudjeluju u njezinu radu i ritualima. Prema sociologu Richardu Giulianottiju naziv potječe od navijača Sampdorije iz Genove, koji 1971. prvi počinju koristiti naziv Ultras, što su kasnije preuzele brojne druge skupine iz Italije te ostalih europskih zemalja.²⁹⁴

Kao što je prije napisano, na sceni je već postojala Torcida, koja sredinom 80-ih godina ima, za ono vrijeme, odlične transparente s imenom navijačke skupine s dodatkom kvarta, grada ili podgrupe te redovito upotrebljava pirotehniku – što u ono vrijeme gotovo da ne postoji na domaćoj navijačkoj sceni. Status navijačke skupine ispred svojega vremena je demonstriran na utakmici protiv Dundee Uniteda 1986. godine, kada je iza „udarnog“ transparenta bilo pravilno poredano i sedam bubnjeva, na svakom po jedno slovo imena ove navijačke skupine te upaljena pirotehnika u prvom redu. Torcida je svoju kvalitetu pokazivala i prilikom drugih sadržajnih izdanja na domaćim i međunarodnim utakmicama toga razdoblja. Vrlo su aktivni bili i Grobari, među kojima je postojala složna navijačka organizacija, ali bez popratnih suvremenijih obilježja – transparentata s nazivom grupe i pirotehničkoga materijala. Tek 1987. izrađuju transparent s crno-bijelom podlogom, na kojoj je žutim autolakom, prilično neugledno, bio ispisan naziv podgrupe Commando. Njihova prava navijačka izdanja počinju 1988. kada je izrađeno nekoliko suvremenih transparentata: Undertakers, Commando, Killers, Front te velikih barjaka na

²⁹⁴ GIULIANOTTI 1999, 54.

plastičnim štapovima. Iste je godine podignuta skela na južnoj tribini s koje je predvođeno navijanje te se počinje rabiti pirotehnika.

Na sjevernoj tribini beogradske Marakane je u prvoj polovici 80-ih godina izostala ozbiljnija navijačka organizacija, no prema svjedočenjima brojnih aktera na utakmicama se stvarala odlična atmosfera. Tomislav Ivković, bivši golman reprezentacije Jugoslavije, nakon prelaska iz Dinama u Crvenu zvezdu 1983. izjavio je da je ogromna razlika između zagrebačkih i beogradskih navijača, odnosno da je „ambijent na Marakani nešto posebno“.²⁹⁵ Tijekom 1986. godine su izrađena prva dva transparenta navijača Crvene zvezde s nazivom grupe: Ultras i Red Devils, što je bila stepenica više na putu izgradnje navijačke skupine u suvremenom smislu riječi. Konačno, 1987. je izrađen moderan transparent Ultras s munjom u sredini, a 1988. i veći broj ozbiljnih navijačkih transparenta tek osnovanih grupa navijača Crvene zvezde: Zulu Warriors, Eagles, Winners, Brigade, Fighters, Crazy Boys i brojnih drugih, a jednako kao i kod „komšija“, počinje se masovnije rabiti pirotehnika i prvi puta nakon niza godina i barjaci na plastičnim štapovima.

Za Zagreb se može reći da je navijački trend ponešto kasnio. Prava homogenizacija Dinamovaca događa se nakon osvajanja titule prvaka države u nogometu 1982. godine, ali na utakmicama Cibone, koja je tih godina harala Jugoslavijom i Europom. Bad Blue Boysi su formalno osnovani 1986., no prvi moderniji transparent s imenom grupe, na plavoj podlozi s šupljim bijelim slovima, predstavljen je u proljeće 1987. godine. Kao i kod drugih, od 1988. dolazi do izrade većega broja transparenta podružnica skupine te korištenja pirotehnike i drugoga navijačkog materijala.

Masovni navijački pokret u Jugoslaviji u svom pravom obliku nastaje u sezonama 1987./1988. i 1988./1989., kada, pored već spomenutih iz velike četvorke, dolazi do pojave ostalih navijačkih skupina: Horde zla (FK Sarajevo), Manijaci (FK Željezničar Sarajevo), Robijaši (NK Čelik Zenica), Fukare (FK Sloboda Tuzla), Lešinari – Vultures (FK Borac Banja Luka), Red Army (FK Velež Mostar), Green Dragons (NK Olimpija Ljubljana), Armada (NK Rijeka), Kohorta (NK Osijek), Tornado (KK Zadar), Red Firm (FK Vojvodina Novi Sad), Meraklije (FK Radnički Niš), United Force (FK Rad Beograd), Taurunum (FK Zemun), Varvari (FK Budućnost Podgorica), Komiti (FK Vardar Skopje) i drugih. Navijači Crvene zvezde, s žargonskim nazivom „Cigani“, bez jedinstvenoga su imena funkcionirali do početka 1989. kada se brojne grupe sa sjeverne tribine ujedinjuju pod nazivom Delije.

²⁹⁵ „Navijači važniji od trenera“, *Tempo* (Beograd), 30. 11. 1983., 28.

Među jugoslavenskim navijačkim skupinama je vladalo veliko rivalstvo, a proces njihova formiranja se kretao paralelno s radikalnim porastom nasilja na sportskim terenima i oko njih, s posebnim naglaskom na ono međunacionalno, što će biti središnja tema narednoga poglavlja.

4) ESKALACIJA STADIONSKOGA NACIONALIZMA (1988. – 1991.)

HVATANJE ZAMAHA 1988. – 1989.

Miloševićev uspon i hrvatska šutnja

Pored kosovskoga pitanja, koje je bilo politička tema broj jedan, kriza se nenadano počela širiti na ostale sastavnice socijalističke Jugoslavije. U Sloveniji je koncem travnja 1988. godine izbila afera oko objave povjerljivih dokumenata Jugoslavenske narodne armije (JNA) u tjedniku *Mladina* o namjeri uhićivanja publicista i disidenata diljem zemlje, zbog koje su uhićena trojica novinara spomenutoga lista i aktivni djelatnik vojske. Čitava je slovenska javnost stala na stranu uhićenih koji su dobili kazne zatvora, a dodatni uteg je bio što je suđenje provedeno na srpsko-hrvatskom, umjesto na slovenskom jeziku. Vojska je čitavom tom aferom izazvala *fijasko* jer je umjesto discipliniranja „neposlušne“ republike dobila kontraefekt u vidu masovnih prosvjeda u Ljubljani i drugim dijelovima Slovenije s više desetaka tisuća ljudi na ulicama. Na javnim mjestima u većim slovenskim gradovima se mogao vidjeti niz zidnih grafita sljedećega sadržaja: „Slovenci i Hrvati jedini kulturni narodi“, „Napolje Bosanci“, „Srbe na vrbe“, „Jugosi marš - svinje južnjačke“, „Dole JNA“, „Komunistička partija Jugoslavije banda i mafija“ itd. Zbog toga i niza događaja koji su uslijedili, i javno mnijenje i političari u Sloveniji pomalo su se udaljavali od ideja koje su stizale iz Beograda o načinu upravljanja jugoslavenskom federacijom, što će posebno eskalirati oko najvrućih političkih pitanja koja su se nametala na prijelomu iz 80-ih u 90-e godine 20. stoljeća.²⁹⁶

Središnja politička figura u završnom procesu raspada Jugoslavije zasigurno je Slobodan Milošević. Od visokopozicioniranoga srpskog političara on 1987. godine postaje srpskim vođom. Na krilima programa *Memoranduma SANU* u travnju 1987. godine, kako je spomenuto, posjećuje Kosovo Polje gdje je krilaticom „Niko ne sme da vas bije“ pridobio naklonost kosovskih Srba te posljedično i srpskih nacionalista diljem zemlje.²⁹⁷ Postaje najmoćniji političar u državi koji od komunističkoga dužnosnika postaje poželjan partner oporbeno nastrojenoj srpskoj inteligenciji.²⁹⁸ Iako je njegova retorika u praksi bila otvoreno nacionalistička, politika mu se naslanjala na kontinuitet sa „socijalizmom i jugoslovenskim idealima tolerancije i multikulturalnosti, na taj način poigravajući se i upravljajući i

²⁹⁶ DIZDAREVIĆ 1999, 257.; „Afera JBTZ“, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0_%D0%88%D0%91%D0%A2%D0%97, pristup ostvaren 28. 12. 2020.

²⁹⁷ KLASIĆ 2019, 232.; MILLS 2018, 177.

²⁹⁸ KLASIĆ 2019, 232.

projugoslovenskim i nacionalističkim sentimentima građana Srbije“.²⁹⁹ U tom smislu razdoblje od 1987. do 1989. možemo označiti ekspanzijom snažnoga nacionalizma u Srbiji, što će uskoro slijediti i druge republike ondašnje države.³⁰⁰ Tako se kao glavna tema u državi iskristaliziralo pitanje jačega vezivanja autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine uz „užu“ Srbiju zbog čega je Milošević javno kritizirao Ustav iz 1974. godine te djelovanje Josipa Broza Tita. Na sjednici predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u listopadu 1988. mu se suprotstavio hrvatski član Stipe Šuvar, nakon čega izbija oštra polemika između dvaju političara iz najvećih jugoslavenskih republika. Javna se rasprava, koja je prešla u otvoreno prepucavanje, nastavila narednih mjeseci preko novina i televizije između Beograda s jedne i Zagreba, Ljubljane, Novoga Sada i Prištine s druge strane. Tako problemi unutar Srbije počinju negativno utjecati na političku klimu u Jugoslaviji.³⁰¹

Put u ozbiljnu političku krizu se otvara ukidanjem autonomija pokrajina, inače zagarantiranih saveznim ustavom. Tzv. „antibirokratskom revolucijom“ je u listopadu 1988. Milošević najprije svrgnuo vodstvo Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine, a jednako je početkom 1989. ponovio i s Kosovom. Skupština Srbije je usvajanjem amandmana na Ustav SR Srbije 28. ožujka 1989. opozvala autonomni status svojih pokrajina. Dok u Vojvodini nije bilo gotovo nikakve reakcije, na Kosovu izbijaju snažni prosvjedi Albanaca i sukobi s policijom i vojskom, čime intenzitet političke krize u Jugoslaviji poprima sve veće razmjere.³⁰² Spomenutim potezima izvršena je teška povreda Ustava SFRJ-a iz 1974. godine, na što gotovo nitko iz saveznih institucija nije reagirao.³⁰³ Hrvatska je u tom razdoblju bez jače političke figure, izuzev eventualno spomenutoga Stipe Šuvara, pa je ovakav status od javnosti prozvan *hrvatskom šutnjom*. Jedino su Slovenci izrazito žustro reagirali upućujući kritike beogradskom režimu na što je Milošević zaprijetio velikim „mitingom istine“ u Ljubljani u studenom 1989. godine. Time je htio uzdrmati Sloveniju i promijeniti njezino političko vodstvo, no nastojanje se nije ostvarilo jer su hrvatska politika u suradnji s ondašnjim republičkim SUP-om otklonili takvu mogućnost.³⁰⁴ Valja pridodati da je Milošević i u Crnoj Gori 10. i 11. siječnja 1989. srušio dotadašnje političko vodstvo i doveo na vlast sebi lojalne političare. Time je zaokružio prvu fazu svoje politike, stavivši četiri (Srbija, Vojvodina, Kosovo i Crna Gora) od osam glasova u

²⁹⁹ VASILJEVIĆ 2011, 67., preuzeto iz: ĐORĐEVIĆ 2015, 118.

³⁰⁰ RAMET 2009, 416.

³⁰¹ DIZDAREVIĆ 1999, 191.

³⁰² „Smrt Jugoslavije“, urednik: Dawn Griffiths, BBC, London, 1995.

³⁰³ MATKOVIĆ 1998, 397.

³⁰⁴ „Smrt Jugoslavije“, urednik: Dawn Griffiths, BBC, London, 1995.; MATKOVIĆ 1998, 406.

saveznim tijelima pod svoj politički utjecaj.³⁰⁵ To je u ostalim dijelovima države dočekano velikom zabrinutošću jer je pored destabilizacije države Milošević u državnim institucijama počeo tražiti izmjenu saveznoga Ustava, ali ne republičkim usuglašavanjem, što je dotada bila uobičajena praksa, već referendumom. Sve je to izazivalo goleme potrese u jugoslavenskoj federaciji.

Na međunarodnoj sceni se usporedno događao završni proces razgradnje komunističkoga sustava u Europi. Došlo je do nagloga opadanja utjecaja Sovjetskoga Saveza te su u zemljama koje su se smatrale njegovim satelitima nastupile demokratske promjene. U listopadu 1989. se partijski kongres u Mađarskoj izjasnio protiv državnoga socijalizma i partijske države, a u korist demokracije i tržišnoga gospodarstva. U studenom iste godine s vlasti je otišao kompletni Centralni komitet Komunističke partije Čehoslovačke te je izabrana garnitura koja je najavila demokratizaciju države, na čelu s novim predsjednikom Vaclavom Havelom. U Poljskoj je u mjestu Nova Huta blizu Krakowa uklonjen sa središnjeg trga spomenik Lenjinu, što je bio znak da se i ova zemlja bila spremna pokoriti ritmu demokracije. U Bugarskoj je Todor Živkov, šef vladajuće komunističke stranke podnio ostavku te je novi predsjednik Petar Mladenov najavio skorouspostavu demokratskih odnosa, dok su u Rumunjskoj oružanom silom svrgnuli dotadašnjega predsjednika Nicolaea Ceausescua te ga strijeljali. Promjene su pogodile i Demokratsku republiku Njemačku u kojoj je koncem 1989. odstupilo kompletno komunističko vodstvo na čelu s Egonom Krenzom te je srušen Berlinski zid – simbol komunizma u Europi nakon Drugoga svjetskog rata.³⁰⁶

Ritam promjena u Europi i proces demokratizacije nije se mogao zaustaviti ni na području socijalističke Jugoslavije. U takvoj su se atmosferi u Sloveniji i Hrvatskoj krajem 1988. i početkom 1989. godine počele javljati inicijative za formiranje političkih stranaka. Prvi su sastanci održavani krišom, pod prijetnjom policijske intervencije, ali je postojala potreba za promjenama i demokracijom, i taj se proces nije mogao zaustaviti.³⁰⁷ Početkom 1989. u Sloveniji se formiraju stranke poput *Slovenskog demokratskog saveza*, *Socijaldemokratskog saveza Slovenije*, *Slovenskih kršćanskih demokrata*, koje se s još četiriju stranaka udružuju u *Demokratsku opoziciju Slovenije - DEMOS*. U Hrvatskoj sredinom 1989. nastaju *Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSL)*, *Hrvatska seljačka stranka (HSS)*, *Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)* i druge, dok se Savez komunista Hrvatske koncem sljedeće godine preobrazio u *Savez komunista Hrvatske - Stranku demokratskih promjena* pa kasnije u *Socijaldemokratsku*

³⁰⁵ U saveznim su tijelima pored šest republika i zastupnici dviju pokrajina imali zasebne predstavnike.

³⁰⁶ MATKOVIĆ 1998, 407.

³⁰⁷ GOLDSTEIN 2003, 371.

*partiju Hrvatske (SDP).*³⁰⁸ Od ovih stranaka će se u Hrvatskoj do proljeća 1990. postupno kao najpopularnija politička snaga profilirati HDZ s jakim nacionalnim programom na čelu s Franjom Tuđmanom, čime je Slobodan Milošević dobio dostojnoga „suparnika“ u drugoj najvećoj i najmoćnijoj jugoslavenskoj republici.

Turbulentna se politička situacija prelijevala u sve pore društva, čega nije bio pošteđen ni sport te akteri koji ga okružuju. Kako je prije napomenuto, incidenti s nacionalnim predznakom na stadionima i oko njih su 1987. godine pomalo utihnuli u čitavoj državi, što je bila posljedica policijske represije nakon premlaćivanja vojnih pitomaca u Splitu 1985. i razbijanja objekata u vlasništvu Albanaca u Beogradu 1986. godine. No, zaoštavanjem političke klime, komplicirale su se i prilike na sportskim tribinama, što je korespondiralo s nastankom navijačkih skupina. Javnost je bila zgrožena za ono doba velikim neredima na utakmici između Rijeke i Dinama koncem 1987. koji su bili čiste nasilničke prirode. Nastavilo se još jednim u nizu premlaćivanja vojnih pitomaca u Splitu u travnju 1988., doduše izvan okvira utakmice, no s akterima koji su bili povezani sa splitskom Torcidom. U rujnu iste godine na utakmici Hajduka i Partizana domaća je publika vitlala zastavama koje „nisu imale klupska obilježja“, odnosno na grbu Hajduka su umjesto zvijezde bile šahovnice te se gostima u više navrata pogrdno skandiralo „Cigani, cigani...“, što je u ono vrijeme još uvijek smatrano teškom nacionalističkim provokacijom.³⁰⁹ Riječka Armada je u svibnju 1988. na gostovanju kod beogradskoga Rada demolirala gradski autobus te po njemu škrabala parole: „Croatia Armada“, „Armada huligana Rijeka“ i slično. Navijači Crvene zvezde su u istom razdoblju uoči odigravanja finalne utakmice kupa njihova kluba s Borcem iz Banjaluke, za vrijeme intoniranja državne himne, skandirali svoj vlastiti slogan „Mi smo cigani najjači smo najjači“.³¹⁰

Kraj 1988. godine je donio nekoliko interesantnih, ali istovremeno proturječnih situacija. Najprije su početkom studenoga navijači Crvene zvezde proslavljajući gol protiv Milana u Kupu prvaka gromoglasno skandirali „Jugoslavija, Jugoslavija“, što je prihvatio veći dio stadiona.³¹¹ Svega devet dana nakon toga je na stadionu JNA u Beogradu odigrana kvalifikacijska utakmica za svjetsko prvenstvo u Italiji između reprezentacije Jugoslavije i

³⁰⁸ Na prvim višestranačkim izborima u travnju i svibnju 1990. je izašla pod nazivom Savez komunista Hrvatske - Stranka demokratskih promjena (SKH-SDP). Nakon izbora mijenja ime u Stranka demokratskih promjena (SDP), 1991. uzima ime Socijaldemokratska partija Hrvatske - Stranka demokratskih promjena, a od 1993. nosi sadašnji naziv: Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP).

³⁰⁹ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Neprijateljski javni istupi – Split, 1., 6.

³¹⁰ „Ala prija stomaklija“, *NON* (Beograd), 10. 4. 1988., 42.; „Mrze nas i tuku“, *NON* (Beograd), 20. 4. 1988., 43.; „Sram te bilo, Zuberu“, *Tempo* (Beograd), 18. 5. 1988., 7.

³¹¹ „Crvena Zvezda - AC Milan 1:0 / prekinuta zbog magle u 64. minutu“, <https://www.youtube.com/watch?v=RqH3TSzz08Q>, pristup ostvaren 5. 1. 2021.

selekcije Francuske pred svega 7500 gledatelja, dok je isti dan na beogradskom Ušću Slobodan Milošević održao „Miting bratstva i jedinstva“ pred nekoliko stotina tisuća ljudi.³¹² Iz navedenih primjera je primjetna atipična nezainteresiranost za nogometnu reprezentaciju te s druge strane izrazita zainteresiranost za politički skup na kojemu se razgrađivala Jugoslavija.

Iz svega navedenoga možemo zaključiti da je uz drastično povećanje nasilja na jugoslavenskim stadionima 1988. godine razina nacionalizma na njima bila još prilično umjerena. Na stadionima se jesu vješale republičke zastave, izvikivala imena republika pa i pokoji šovinistički slogan, ali je s njih stizao i niz međusobno oprečnih poruka, što govori o konfuznosti stanja u tadašnjoj državi. Na tragu toga, partija je pokazivala znakove opće nemoći, što je vidljivo po dokumentima u kojima se ponavljaju izlizane fraze iz prethodnih vremena o štetnosti negativnih pojava u nogometu, među kojima je svakako najopasniji – nacionalizam.³¹³ Godina je završila krvavim sukobom Armade i Torcida 4. prosinca 1988. na Kantridi tijekom susreta Rijeke i Hajduka, što se ispostavilo kao jedan od najvećih incidenata na nogometnim stadionima socijalističke Jugoslavije ikada. Mediji su događaj kolokvijalno nazvali *YU-Hejselom*, aludirajući na dotada najveću tragediju u svijetu sporta. Iako sukobi nisu imali nacionalnu podlogu, policijski izvještaji pokazuju da to nije bila samo jedna u nizu utakmica dotadašnjega prvenstva, što se vidi po velikom broju uhićenih navijača, od kojih su neki za nasilničko ponašanje dobili kazne zatvora.³¹⁴ Zbog snažnoga odjeka u javnosti navijačke skupine su privukle pozornost ondašnje Službe državne sigurnosti (SDS), što postaje okidač za pokretanje „Akcije Stadion“ – organiziranoga praćenja ponašanja navijačkih skupina u Hrvatskoj.³¹⁵

„Ne“ Jugoslaviji

Proljetni dio nogometne sezone 1988./1989. startao je neposredno po završetku „antibirokratske revolucije“ kojom su pokrajine Kosovo i Vojvodina ostale bez svojih autonomija, a Crna Gora je stavljena pod kontrolu Beograda, što je otvorilo pravu političku krizu te uzdrimalo temelje ondašnje države. Na navijačkom polju 1989. godina počinje

³¹² ĐORĐEVIĆ 2015, 103.

³¹³ SR – AS – Savez socijalističke omladine Srbije, Materijali komisije za fizičku kulturu Srbije, kut. 31, Aktuelna pitanja organizovanja i razvoja fudbalskog sporta i organizacije, 6.

³¹⁴ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Incidenti na sportskim i drugim priredbama, informacija; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Podnesene krivične i prekršajne prijave protiv navijača NK Hajduk iz Splita i NK Rijeka iz Rijeke, obavijest.

³¹⁵ MLINARIĆ 2020.

„kongresom ujedinjenja“, kada se na pravoslavni Božić, 7. siječnja nekoliko desetaka grupa navijača Crvene zvezde udružilo pod imenom Delije. Uskoro su strani nazivi na njihovim transparentima i zastavama te latinica počeli nestajati, a ćirilčni natpisi prevladavati, što je trebalo pojačati njihov karakter izrazito „srpske“ grupe.³¹⁶ Kako se politička kriza u državi zahuktavala, tako je i nacionalistički repertoar na tribinama bivao sve sadržajniiji. Najprije se u Srbiji, prvenstveno među pristalicama Crvene zvezde, početkom 1989. počinje uzvikivati ime Slobodana Miloševića kao nacionalnoga lidera: „Delije, delije, ajmo svi u glas, Slobodan Milošević navija za nas“, što ubrzo slijede i Partizanovi navijači: „Partizan, Partizan to je srpski tim, Slobodan Milošević ponosi se s njim“.³¹⁷ Na drugoj strani, navijači u Hrvatskoj počinju skandirati Stipi Šuvaru, najeksponiranijem političaru iz *mainstream* hrvatske komunističke garniture.³¹⁸ Oni su, kao odgovor na brojne Miloševićeve mitinge u Srbiji, stadione pretvorili u mjesta primjerenoga političkog odgovora kao rezultat „šutnje“ na službenom političkom nivou hrvatskoga Saveza komunista.³¹⁹ Navijači Hajduka su tako na utakmici protiv Vojvodine 5. ožujka 1989. vrijeđali Miloševića te skandirali Šuvaru: „Mi sa Stipom Stipa s nama, Sobo nam je pod nogama“.³²⁰

Međutim, odlučno „ne“ Jugoslaviji na stadionu je prvi puta jasno izrečeno 12. ožujka 1989. uoči utakmice između Partizana i Hajduka na stadionu JNA u Beogradu. Pripadnici Torcide u svojim sjećanjima opisuju kako je putovanje na ovu utakmicu, prvi puta nakon niza godina, bilo kao odlazak na „neki neprijateljski teritorij“.³²¹ S druge strane, u svjetlu složene političke situacije nogometni su klubovi pokušali dati svoj prinos smirivanju tenzija. Ispred stadiona su skupini od oko tri stotine Hajdukovaca prišli policijski inspektori s prijedlogom da prije početka utakmice zajedno s predstavnicima domaćih navijača te nogometašima obiju momčadi iziđu na travnjak držeći transparent s natpisom „Jugoslavija“. Ishod ove situacije saznajemo iz intervjua s Bosnom, jednim od ondašnjih vođa splitske Torcide. Na pitanje autora o čemu je razgovarao s pripadnicima SUP-a i navijačima Partizana uoči te utakmice rekao je: „Tili su da zajedno s nekim partizanovcima i igračima unesem prije utakmice na teren transparent Jugoslavija“. Autor: „I hoćeš li“? Bosna: „Oću kurac. Odjeba sam ih“. Autor: „Zašto“? Bosna: „Je li ti ja sličim na nekog ko će sad nositi transparent „Jugoslavija“, i to u Beogradu? Ekipa bi me skroz odjebala, rekli bi da sam izdajica i komunjera. Možeš mislit, da

³¹⁶ PERASOVIĆ 1995, 65.

³¹⁷ Amaterski video snimci Delija i Grobara 1988-1991.

³¹⁸ ĐORĐEVIĆ 2015, 100.; MILLS 2018, 188.

³¹⁹ PERASOVIĆ 1995, 65; RASHKE 2015, 82.

³²⁰ LALIĆ 1993, 202.

³²¹ PRLAC 2020, 154.

ja nosim transparent, a ono piše Jugoslavija na ćirilici (smije se)“.³²² Epilog zajedničke akcije saznajemo iz članka u beogradskim *Večernjim novostima* gdje je navedeno kako su „burno gledaoci pozdravili izlazak fudbalera na teren s velikim transparentom na kome je pisalo – JUGOSLAVIJA“.³²³ Javnost u ovome slučaju nije saznala da su i navijači prvobitno bili u aranžmanu unošenja parole na travnjak Partizanova stadiona, s obzirom na to da spomenuti novinski članak u *Večernjim novostima* svjedoči kako je njegovo iznošenje realizirano samo od strane nogometaša Partizana i Hajduka. Iako su mediji taj dio namjerno ili slučajno previdjeli, velika je afera izbila nedugo nakon u povodu odigravanja utakmice Druge savezne nogometne lige između Kikinde i Prištine. Naime, igračima obje momčadi je naloženo da na travnjak istrče s transparentom: „Jedinstvena Srbija – jedinstvena Jugoslavija“, što su trojica nogometaša gostujuće momčadi albanske nacionalnosti odbili. *Večernje novosti* su od toga napravile pravi mali skandal, javno imenom i prezimenom prozvavši spomenute igrače.³²⁴

Svega dva tjedna poslije beogradske utakmice, 21. ožujka 1989., Partizan je gostovao kod zagrebačkoga Dinama s kojim je organizirano vlakom doputovalo oko 1200 navijača. S pomoćnoga željezničkog kolodvora na Borongaju su na stadion prebačeni posebnim autobusima te smješteni na donji lijevi dio tribine jug, mjesto gdje se inače na Maksimiru smještalo gostujuće navijače. Najvatreniji navijači Dinama, Bad Blue Boysi, tu su utakmicu još uvijek navijali s donjega istoka – istoka stajanje, tako da je jedna od druge skupine bila udaljena svega 20-ak metara. Osiguranje je bilo najbrojnije na dotadašnjim utakmicama visokoga rizika: čak 917 policajaca te 265 redara.³²⁵ U tijeku prvoga poluvremena su osim uvredljivoga skandiranja navijači razmjenjivali i kamenje te je jedinica za specijalne namjene zagrebačkoga SUP-a intervenirala među pristalicama Partizana pendrecima ih potisnuvši kako bi se među skupinama ostvario što veći razmak. Osim vrijeđanja na klupskoj i grupnoj osnovi, na ovoj su se utakmici masovno skandirale pjesme nacionalnoga i političkoga saržaja. Kod navijača Dinama se čulo: „O Hrvatska, o Hrvatska, nezavisna država“; „Ovo je Zagreb“; „Zovi, samo zovi, svi će sokolovi, za te život dati“; „Srbe na vrbe“, „Srpski cigani“, „Ne damo vam Kosovo“ te je na njihovoj tribini primijećen povelik broj zastava SR Hrvatske. Pristalice beogradskoga kluba su skandirale: „Srbija, Srbija...“; „Idemo na Kosovo“; „Slobo srbine Srbija je uz tebe“; „Živela, živela, Kraljevina Srbija“; „Ustaše, ustaše...“; „Zora rudi, dan se beli, jebaćemo Zagreb celi, i Cibonu i Dinamo, jebemo pa rasturamo“, „Ustala je Srbija“ i druge parole, dok

³²² LALIĆ 1993, 73.

³²³ „Desetka za bubnjeve“, *Večernje novosti* (Beograd), 13. 3. 1989., 32.

³²⁴ „Nacionalizam na centru“, *Večernje novosti* (Beograd), 21. 3. 1989., 32.

³²⁵ „Maksimir crveni od stida“, *Tempo* (Beograd), 12. 4. 1989., 34.

su u divljanju tijekom i nakon utakmice polomili oko 36 metara limenih reklama koje su se nalazile iza njih te osam metara ograde koja razdvaja tribinu od terena.³²⁶ Nakon ovoga susreta su uprava Dinama i zagrebačka policija, iz sigurnosnih razloga, izmjestili Bad Blue Boyse na sjevernu tribinu maksimirskoga stadiona.³²⁷

Ova utakmica pokazuje da su sukobi među vodećim strukturama republičkih saveza komunista krajem 80-ih godina imali snažnoga utjecaja u nogometu i oko njega, prvenstveno među pripadnicima navijačkih skupina. Desetljećima zabranjivane nacionalne pjesme su polako ulazile u regularan navijački repertoar, dok se sukob među simpatizerima Dinama i Partizana, primjerice, počinje gledati kao obračun Srba i Hrvata.³²⁸ Osim povijesne i religijske podijeljenosti, za mlade navijače pripadnost klubu je bio jedan marker razlikovanja više.³²⁹ Tako je u procesu povećane politizacije javnoga prostora „od gore“ tekla politizacija sporta „od dolje“, na prvom mjestu kroz publiku.³³⁰ Na zagrebačkoj utakmici navijači su pokazali dotada neviđeni intenzitet međusobne mržnje te je prvi puta na djelu bio ekstremni nacionalizam uz melodije i slogane koji su preplavili standardni navijački repertoar. Pogled na broj angažiranih pripadnika osiguranja, kojih je bilo 1150, također daje dimenziju više čitavoj priči, s obzirom na to da se za utakmice visokoga rizika prethodnih godina redovito angažirao i više nego dvostruko manji broj snaga sigurnosti, obično oko 300-350 policajaca uz stotinjak redara.

Pregledom novinskih članaka stječe se dojam da su mediji više pisali o počinjenim incidentima nego o samom nogometu. Beogradske i zagrebačke redakcije dnevnih i sportskih listova izvijestile su o divljanju na tribinama prebacujući odgovornost za nered na navijače iz njima susjedne republike. Beogradske *Večernje novosti* su tako komentirale: „Izvršni odbor Partizana je ogorčen ponašanjem domaće publike na maksimirskom stadionu, negostoprimstvom Dinama prema beogradskim navijačima, i brutalnim odnosom milicije prema njima. (...) Domaćin susreta i organi javne bezbednosti nisu preduzeli energične mere da se spreči navijačko divljanje zagrebačke publike (...)“.³³¹ S druge je strane zagrebački *Vjesnik* krivca za nemile događaje pronašao u gostujućim navijačima: „S južnog su stajanja dopirale dobro poznate mitingaške melodije (Srbija-Srbija, Idemo na Kosovo, Slobo srbine Srbija je uz tebe) koje Zagreb nije navikao niti ih je dužan slušati, a kamoli na sportskoj priredbi (...)“.³³²

³²⁶ „Tendencioznost koja zaprepastava“, *Vjesnik* (Zagreb), 22. 3. 1989., 13.

³²⁷ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Bad Blue Boys - informacija, 2.

³²⁸ ĐORĐEVIĆ 2015, 57.

³²⁹ MILLS 2018, 185.

³³⁰ VRCAN 2003, 60., preuzeto iz: BRENTIN, ZEC 2017, 8.

³³¹ „Štrajk zbog navijača“, *Večernje novosti* (Beograd), 21. 3. 1989., 32.

³³² „Opasno bezumlje“, *Vjesnik* (Zagreb), 22. 3. 1989., 13.

Naravno, i drugi dnevni i sportski listovi su, republički obojeno, o ovim događajima pisali u sličnim tonovima.

Iz navedenoga se može zaključiti da ulaskom u 1989. godinu, što je korespondiralo s eskalacijom političkih napetosti u Srbiji zbog ukidanja autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova, dolazi do povećanih tenzija na tribinama sportskih terena. Na tribinama u Srbiji se kroz izbor naziva navijačkih skupina (Delije), forsiranu ćirilizaciju transparenta i zastava te izvikivanje imena nacionalnih lidera (Milošević) pokazivao stav da je ono nacionalno vrlo visoko na ljestvici navijačkih prioriteta. Hrvatski navijači su, također kličući političkim predstavnicima vlastite republike (Šuvar), u nedostatku jasnijega odgovora hrvatskoga komunističkog vodstva na aktualne političke izazove, sami preuzeli palicu oponiranja sve glasnijem nacionalizmu koji je dolazio iz Srbije, čime su i sami pomalo postajali glasnici rastućega hrvatskog nacionalizma. Na primjeru odbijanja unošenja transparenta s natpisom „Jugoslavija“ navijači Hajduka negirali su državu u kojoj žive rekavši joj simbolično „ne“. Iz ovoga se primjera može zaključiti da nogometni simpatizeri, u simboličkom smislu, već početkom 1989. godine državu u kojoj žive nisu vidjeli kao svoju.

Mediji su također pratili dinamiku dnevno-političkih previranja. Na prijelomu 1988. u 1989. godinu, u domeni sporta, pomalo počinju pisati na republički i ideološki različitim pozicijama. To je prvi puta jasno izišlo na vidjelo na primjeru zagrebačke utakmice Dinama i Partizana. U prethodnim dijelovima teksta u kojima su opisane situacije do 1988. godine, novinari iz cijele države su na jedinstven način osuđivali bilo kakav oblik nasilja na stadionima te širenje nacionalnih netrpeljivosti. Činili su to čak i u slučajevima kada za to nije bilo realnoga povoda, gotovo iz predostrožnosti. No, 1989. je jasno vidljivo da su mediji u Srbiji pod utjecajem politike Slobodana Miloševića, tako da su istupi beogradskih novinara u svjetlu opće klime u zemlji posve razumljivi. S druge strane, u ožujku 1989. godine su u Hrvatskoj na vlasti još uvijek „pravovjerni“ komunisti bez jasnoga lidera. Zagrebački su novinari, pod utjecajem društvene i političke krize u Jugoslaviji te zategnutih nacionalnih odnosa, poput navijača odabrali stranu, nakon čega nastaje duboki jaz između medijskih kuća u Hrvatskoj i Srbiji.

„Ustaše s pasošem“

U ožujku 1989. godine su na glavnom željezničkom kolodvoru u Zagrebu navijači Crvene zvezde, koji su bili na proputovanju na prvenstvenu utakmicu u Rijeku, glasno skandirali: „Slobo Srbije, Srbija je uz tebe“ te su na jaknama imali bedževe s likom Slobodana

Miloševića.³³³ Krajem toga mjeseca su četvorica pripadnika Bad Blue Boysa na prozorima Osnovne škole „Viktor Bubanj“ (danas OŠ Bukovac) u Zagrebu ispisali niz provokativnih parola: „BBB, mi smo vojska prava ubit ćemo zaklat ćemo pola Beograda“, „Srbe na vrbe“, „Hoćemo veliku Hrvatsku“, „Dolje Srbi“, „Milošević - cigan - četnik“, „Živio Stipe Šuvar“ i „Vodite Srbe, a ne pse“, zbog čega su kazneno gonjeni.³³⁴

Sve je to bio uvod u utakmicu Dinama i Hajduka koja je odigrana 2. travnja 1989. na stadionu Maksimir. Bad Blue Boysi i Torcida su, uoči, tijekom i nakon utakmice, prema policijskim izvješćima, imali „manifestacije nacionalističkih i kleronacionalističkih ispada“, homogeniziravši nacionalne odnose u neformalno „hrvatsko bratstvo“.³³⁵ Tijekom susreta su jedni drugima upućivali nacionalne slogane koji su upućivali na slogu i zajedništvo između dviju navijačkih skupina, istovremeno vrijeđajući Srbe.³³⁶ Nakon završetka utakmice je masa od 4000 udruženih navijača prošetala do ondašnjega Trga Republike, danas Trga bana Jelačića, gdje su nastavili sa skandiranjem nacionalnih pjesama i slogana usput provocirajući policiju.³³⁷

Budući da su ovi događaji od strane vlasti shvaćeni gotovo kao proturežimske demonstracije, Služba državne sigurnosti (SDS) Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Hrvatske nakon svega nekoliko tjedana pokreće operativno istraživanje „Akcija Stadion“, s ciljem praćenja i sprječavanja pojava nacionalističkoga i kleronacionalističkoga istupanja i sukobljavanja pojedinaca i grupa na sportskim manifestacijama. Potpisuju ga visoki policijski dužnosnici te osobno republički sekretar za unutrašnje poslove SR Hrvatske Vilim Mulc.³³⁸ Tako su hrvatski navijači stavljeni u ravan s disidentima Vladom Gotovcem, Franjom Tuđmanom i Markom Veselicom, koji su uz Katoličku crkvu te političku oporbu u procesu formiranja koncem 80-ih očito činili najveću opasnost komunističkim strukturama.³³⁹ Tijekom travnja 1989. su zagrebački, splitski i riječki odsjek SDS-a pripremili opširnije informacije o

³³³ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Veza depeša GSUP-a Rijeka od 24. 3. 1989.

³³⁴ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Službena zabilješka o razgovoru s pripadnikom Bad Blue Boysa Krešimirom Skušićem, 2-3.

³³⁵ LALIĆ 2018, 165.; MLINARIĆ 2020.

³³⁶ „Hrvatska braćo“, „Dinamo i Hajduk dva su kluba bratska, njima se ponosi čitava Hrvatska“, „Mi Hrvati“, „Mi sa Stipom (Šuvarom), Stipa s nama, Sloba nam je pod nogama...“, „Sloba Srbije, čakija ti ne gine“, „Mrzim Partizan“, „Sveti Sava peder“, „Slavonija, Dalmacija, Croatia - naša nacija“, „Marjane, Marjane...“, „Nek živi ljubav, nek se rađa dan, neka svako dijete mrzi Partizan“, „Svima nama Sloba, kurac pušio“ i druge.

³³⁷ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o zbivanjima vezanim za nogometnu utakmicu odigranu 2. travnja 1989. godine između nogometnih klubova „Dinamo“ i „Hajduk“.

³³⁸ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Predmet: Zavođenje operativnog istraživanja „Stadion“ - obavijest.

³³⁹ MLINARIĆ 2020.

ponašanju navijača u tim gradovima. Za pripadnike Bad Blue Boysa, Torcide i Armade se ističe da su masovno opterećeni hrvatskim nacionalizmom i klerikalizmom te je izvršena analiza povijesti tih skupina, njihovih slogana i pjesama s nacionalnim predznakom. Donosi se popis njihovih najekspoziranijih pripadnika s osnovnim informacijama: ime oca, nacionalnost, pozicija u skupini te opservacije tipa: narkoman, alkoholičar, kazнено evidentiran itd. Najdalje s analizom su išli operativci Državne sigurnosti iz Splita, koji su imenom i prezimenom izdvojili nešto više od 230 aktivnih pripadnika Torcide. Zagrebačka je Služba izradila popis od 180 Bad Blue Boysa s kojima su obavljani i informativni razgovori. Iz njih se analizirao unutarnji ustroj skupine: tko čini najužu jezgru, tko su vođe, gdje se okupljaju prije i nakon utakmice te kakve slogane uzvikuju. Sigurnosne je službe posebno zanimalo tko i odakle krade hrvatske republičke zastave koje su se masovno pojavljivale na maksimirskom stadionu, a nije ih se moglo kupiti u slobodnoj prodaji. Od strane policajaca su pojedinci zatečeni s takvim zastavama zapisivani te ponekad i privođeni, iz čega je vidljivo da, iako su bile službene, na utakmicama nisu bile poželjne jer su predstavljale „manifestaciju nacionalizma“.³⁴⁰ Iz svega je vidljivo da su navijačke skupine u prvoj polovici 1989. postale jedan od većih sigurnosnih problema u Hrvatskoj.

U međuvremenu je u narednom kolu redovitoga prvenstva 14. svibnja 1989. Hajduk gostovao u Beogradu protiv Crvene zvezde. Vlakom je doputovalo oko 150 navijača splitskoga kluba koje je policija sa željezničkoga kolodvora „maricama“ provela najprije do policijske stanice, gdje je nekolicina zadržana pod sumnjom da su počinili niz vandalskih djela u vlaku, a ostale autobusima na stadion.³⁴¹ Jedan je pripadnik Torcide, nezadovoljan postupanjem policije, nakon utakmice poslao pismo prosvjeda svim novinskim redakcijama u Jugoslaviji, no objavila ga je jedino splitska *Omladinska iskra* pod naslovom „Ustaše s pasošem“.³⁴² Naime, u njemu se tvrdi da su Hajdukovce već pri iskrcavanju na beogradskoj stanici organi reda počeli tući i optuživati za demoliranje vlaka bez valjanih dokaza. U nastavku pisma se iznosi: „Kada su nas

³⁴⁰ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Bad Blue Boys – informacija; Orijentacijski plan na suzbijanju nasilničkog ponašanja huliganizma i nacionalističkih ispada kod ekstremnih navijača Bad Blue Boys i dr. tokom održavanja sportskih manifestacija; Informacija o sigurnosnim i drugim saznanjima o djelovanju pripadnika tzv. „Torcide“ na području GZO Split u razdoblju od 1. 1. 1985. do 31. 1. 1989.;

Informacija broj 124: Unutrašnji neprijatelj - hrvatski nacionalizam, Neprijateljska propaganda, Zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji, Izrađivanje, umnožavanje i držanje propagandnog materijala; Informacija (ponašanje Armade Rijeka i Riječke Torcide); Informacija broj 192 (analiza nacionalizma među navijačkim skupinama u Rijeci); Informacija broj 159: Neprijateljska ekspoziranja navijača tzv. Torcide iz Splita na sportskim i drugim susretima; Službena zabilješka s pripadnikom navijačke skupine Bad Blue Boys Peras Ivanom; Službena zabilješka s pripadnikom navijačke skupine Bad Blue Boys Kulji Dragom; Službena zabilješka s pripadnikom navijačke skupine Bad Blue Boys Salopek Darkom.

³⁴¹ „Demolirali vlak“, *Vjesnik* (Zagreb), 15. 5. 1989., 11.

³⁴² LALIĆ 1993, 234.

doveli u milicijsku stanicu u Ulici 29. novembra, sve su uveli u hol stanične zgrade, i tu je počelo ono što me je više pogodilo od svakog fizičkog maltretiranja. Kada je jedan momak, nemajući kod sebe osobnu kartu, inspektoru pružio pasoš, ovaj mu je odbrusio: 'Zar vi iz Hrvatske mislite da ste se već odvojili, pa zato nosite pasoš'? Napominjem da je to čulo oko 50 ljudi starosti od 14 do 15 pa sve do 30 godina, koji su bili tu. Ostali milicionari su psovali, prijetili i dovikivali u stilu: 'Ustaše, zapamtćete vi kada ste vrijeđali Slobodana Miloševića. Zatvorit ćemo vas, neće vas ni bačvar izvući' i sl. (...). Ja sam se osjećao povrijeđeno, kao da sam bio na ispitivanju u nekoj tuđoj, nama neprijateljskoj zemlji, a ne kod naše, zajedničke milicije u našoj zajedničkoj jugoslavenskoj domovini³⁴³.

Iz ovoga je primjera vidljivo da su beogradski policajci sredinom 1989. već snažno opterećeni politikom. I dalje su stajali na tvrdoj liniji obrane socijalizma, koji je bio na izdisaju, no u promijenjenim okolnostima s Miloševićevom nacionalističkom politikom na čelu Saveza komunista, što je bilo paradoksalno te stvaralo pomutnju i konfuziju u percepciji vrijednosti koje ovaj političar uopće brani. Brojni su primjeri tijekom 80-ih fizičkoga i psihičkoga maltretiranja navijača od strane policije, čak i u slučajevima kada za postupanje nije bilo stvarnoga povoda. U tom smislu, ne treba previše čuditi što su pojedini Hajdukovci u policijskoj stanici bili fizički malteretirani, no vrijeđanje na nacionalnoj osnovi bila je novost koja zorno pokazuje u kojem su smjeru išli društveni i politički odnosi u Jugoslaviji. U posljednjem poglavlju pisma koje je sastavio splitski navijač on se ironičnim tonom iščuđava postupcima zajedničke policije u njima zajedničkoj državi iz čega se da iščitati duboka mržnja prema Jugoslaviji i njezinim institucijama.

Među posljednjim susretima tekuće sezone su se 21. svibnja 1989. u Zagrebu susreli Dinamo i Crvena zvezda. Beogradski navijači su se za gostovanje pripremali tetoviranjem četiri ćirilčna slova "S" (Samo sloga Srbina spašava) na rukama, kako bi na maksimirskim tribinama prezentirali privrženost „srpstvu“. Jedan je od Delija tom prilikom izjavio: „Zamisli prizor kad svi zavrneмо rukave i počnemo da mašemo rukama“.³⁴⁴ U kojoj su mjeri proveli namjeru, nije poznato. Utakmica je prošla prilično mirno uz klasičan nacionalistički repertoar. S domaće se tribine moglo čuti: „Bad Blue Boys, Bad Blue Boys, Bog i konjica, neka živi Dinamo i majka Hrvatska“, „Mi Hrvati“, „Iz Hrvatske Dinamo“, „Stipe Šuvar“, „Lijepa naša domovino“, „Marjane, Marjane - u 'klerinacionalističkoj formi““, „Cigani, cigani“, „Sveti Sava - pederčina“, „Gdje si sada vojvodo“, „Svima nama Slobo kurac pušio“, „Jebo vas Slobo“, „Isus, Marija,

³⁴³ „Ustaše s pasošem“, *Omladinska Iskra* (Split), svibanj 1989.

³⁴⁴ ČOLOVIĆ 1996, 432.

Dinamova armija“, „Delije, Delije, Delije ste vi, došli ste u Zagreb kurac pušiti“, „Usrale se Delije“. S druge je strane stizao za to vrijeme uobičajen odgovor: „Srbija, Srbija“, „Delije, Delije, ajmo svi u glas, Slobodan Milošević navija za nas“, „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala“, „Igrale se delije nasred zemlje Srbije“, „Slobo Srbije Srbija je uz tebe“, „Jugoslavija, Jugoslavija“, „O Marjane, tebe ću jebat ja, i Šuvara“. ³⁴⁵ Kao što je vidljivo, nogometna je sezona 1988./1989. „rutinski“ privedena kraju tijekom koje je veliki dio navijačkoga repertoara bio posvećen nacionalno obojenom navijačkom prepucavanju. Iz svih navedenih primjera u ovom odjeljku vidljivo je da se tijekom travnja i svibnja 1989. godine nastavila daljnja radikalizacija stavova te otvoreno nacionalno konfrontiranje navijačkih skupina iz Hrvatske i Srbije.

Zviždanje mrtvim rudarima

Početak sezone 1989./1990. je donio daljnje povećanje broja republičkih zastava te nacionalnih slogana na stadionima u Hrvatskoj i Srbiji. Prema policijskim izvješćima na utakmicama Osijeka protiv Olimpije, Dinama i Hajduka u rasponu od kolovoza do studenoga 1989. godine pripadnici domaće Kohorte su uzvikivali nacionalne parole veličajući hrvatstvo te vrijeđajući srpske političare, klubove i navijače. ³⁴⁶

Početak rujna 1989. godine je na Maksimiru u Zagrebu reprezentacija Jugoslavije odigrala jednu od odlučujućih utakmica za odlazak na Svjetsko prvenstvo u Italiju protiv selekcije Škotske. Dinamovi navijači, Bad Blue Boysi, su za vrijeme intoniranja državne himne na sjevernoj tribini pjevali republičku himnu „Lijepa naša domovino“, što je, zanimljivo, izviždano, odnosno primljeno iznimno negativno od ostatka stadiona, koji je zdušno proslavio

³⁴⁵ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Operativno istraživanje „Stadion“ - rezultati poduzetih mjera povodom održane nogometne utakmice između NK Dinama i NK Crvena zvezda; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija o izgređima, nesportskom ponašanju navijača i ostalim sigurnosnim događajima u vezi s nogometnom utakmicom između NK Dinamo i FK Crvena zvezda.

³⁴⁶ „Slavonci smo i Hrvati pravi, mi volimo crven-bijeli-plavi“, „Ići ćemo u Beograd nered praviti“, Nek živi ljubav, nek se rađa dan, neka svako dijete, mrzi Partizan“, „Marjane, Marjane (s kleronacionalističkim dodatkom)“, „Hrvatska braćo“, „Ovo je Hrvatska“, „Ustani bane Jelačiću“, „Ruža Hrvatska“, U boj, u boj, za narod svoj“, usput skandirajući i protiv Slobodana Miloševića, vidi: HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija broj 542, Nogometna utakmica NK Osijek – NK Olimija, problemska informacija; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija broj 579, Nogoemtna utakmica između NK Osijek i NK Dinamo, problemska informacija; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SRH – SDS – I odjel, Informacija o ponašanju osječke Kohorte i splitske Torcide na nogometnoj utakmici Osijek – Hajduk dana 5.11.1989.

pobjedu reprezentativne selekcije nad Škotima rezultatom 3 : 1. Operativci zagrebačkoga SUP-a u svom izvješću dodaju i da su „najvatreniji“ Dinamovci na sjevernoj tribini čitavu utakmicu upućivali negativne komentare nogometašu „vlastitog tima“ Draganu Stojkoviću Piksiju povicima: „Piksi pederu“ i „Svima nama Piksi, Piksi, kurac pušio“. Ovo valja objasniti činjenicom što je igrač Crvene zvezde u siječnju te godine u intervjuu beogradskom sportskom tjedniku *Tempo* izjavio da podržava politiku Slobodana Miloševića.³⁴⁷

Svega tri dana nakon spomenute kvalifikacijske utakmice, 9. rujna 1989. je u Splitu održana prvenstvena utakmica između Hajduka i Crvene zvezde. Kamerman beogradske televizije je snimio prizore izlaska gostujućih navijača iz vlaka, ukrcavanje u dva gradska autobusa te pokušaj proboja prema stadionu. Vozilo se prvih nekoliko stotina metara jedva kretalo: okupljeni Hajdukovci su ga razbijali kamenjem, dok su Delije uzvratile izbijanjem prozorskih stakala iznutra te pjesmama: „Marjane, Marjane, zapamtićeš večno sve Beograđane, nemoj barjak kriti jer ću ga spaliti“, „Mrzim Hajduk i Torcidu, mrzim tebe Marjane, sad sa sekirom u ruci poklaću sve Splitsane“, „Ovo je Srbija“, „Naše more“. Splitsani su uzvratili pjesmom: „O Hrvatska, o Hrvatska, nezavisna država“ nakon čega je došlo do kratkotrajnoga fizičkog sukoba dviju grupacija unatoč velikom broju policajaca.³⁴⁸ Na stadionu su uslijedile već klasične nacionalne parole s obiju tribina usporedive s navedenim primjerima. Služba državne sigurnosti je utakmicu temeljito opservirala, što vidimo iz dokumenata, odakle saznajemo da je atmosfera u Splitu bila pomalo napeta zbog proslave 600. godišnjice Kosovske bitke u mjestu Kosovo kod Knina u neposrednom prethodnom razdoblju. Imenovali su kolovođe nereda, popisali sva spomenuta „neprijateljska“ skandiranja te ustvrdili da je zapaljen jedan vagon na relaciji Knin – Split u kojem su se nalazile ispisane parole: „NDH“, „Naš Dragi Hajduk“, „Mi Hrvati“ i druge. Od doušnika iz redova Torcide kodnoga naziva „Monika“ pripadnici Službe su doznali da će pobjedu Hajduka protiv Crvene zvezde Splitsani proslaviti s Bad Blue Boysima tijekom derbija u Zagrebu 17. rujna 1989.³⁴⁹ Tako je i bilo, prije početka maksimirske utakmice su delegacije obiju navijačkih skupina prodefilirale atletskom stazom s transparentom „Samo nas nebo rastavit može“, što je naišlo na odobravanje ostatka stadiona.³⁵⁰ Nacionalna euforija se događala i izvan tribina: točno mjesec dana nakon, 17. listopada 1989. na koncertu Prljavoga kazališta na središnjem zagrebačkom trgu se okupila masa od oko

³⁴⁷ PREVIŠIĆ, MLINARIĆ 2020, 172.; MILLS 2018, 187.; ĐORĐEVIĆ 2015, 105.

³⁴⁸ „Delije u Splitu“, <https://www.youtube.com/watch?v=vfXFNRUADCA>, pristup ostvaren 14. 1. 2021.

³⁴⁹ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija Centra SDS Split o aktivnostima pripadnika Torcide povodom nogometne utakmice između Hajduka i Crvene zvezde.

³⁵⁰ PRNJAK 1997, 58.

100.000 ljudi, među kojima i veliki broj pripadnika navijačkih skupina. Uz veliki broj baklji, trobojnica i klupskih šalova se ispratio glavni hit „Zadnja ruža Hrvatska (Mojoj majci)“, što je išlo u prilog daljnjem širenju nacionalne euforije među navijačima u Hrvatskoj.³⁵¹

Novi predmet prijepora u sve podjeljenijoj jugoslavenskoj javnosti dogodio se povodom odigravanja prvenstvene utakmice između domaćega Borca iz Banje Luke i Dinama iz Zagreba 7. listopada 1989. U četrdesetoj minuti su Bad Blue Boysi zapalili pirotehnička sredstva, a sudac je naredio delegatu utakmice da isprazni taj dio gledališta, nakon čega je policija preskočila ogradu i brutalnom intervencijom navijače izbacila sa stadiona. U drugom poluvremenu su i navijači Borca aktivirali pirotehniku, no slična je intervencija izostala, a osim vrijeđanja političkih lidera iz Hrvatske, izvikivali su parole posvećene Jugoslaviji. Iako je takav postupak naložio glavni sudac utakmice, Hrvat Mateo Beusan, u hrvatskim se medijima špekuliralo da je glavni motiv čitave akcije bilo pjevanje nacionalnih i šovinističkih pjesama koje su u repertoaru zagrebačkih navijača u to vrijeme zbilja bile zastupljene u velikoj mjeri.³⁵² Bez obzira na to što je na prvi pogled intervencija banjalučkih snaga sigurnosti bila opravdana, ovo je bio jedan od rijetkih slučajeva, možda čak i jedini, da je zbog upaljene pirotehlike u Jugoslaviji policija praznila čitavu tribinu. Tako je među novinarima iz Srbije i Hrvatske nakon ove utakmice izbio pravi mali „rat“, pri čemu su beogradski opravdavali, a zagrebački kritizirali postupanje policije.³⁵³

U takvom se ozračju u studenom 1989. godine dogodila tragedija u rudniku u Aleksincu u južnoj Srbiji, prilikom čega je poginuo 91 rudar. Nekoliko dana nakon toga u Splitu je odigrana utakmica između Hajduka i Partizana na početku koje je održana minuta šutnje za poginule. Dio pripadnika Torcide te pojedinci s drugih tribina su za to vrijeme zviždali, zbog čega na razini čitave države izbija prvorazredni skandal.³⁵⁴ Tijekom susreta se čuo za to vrijeme klasičan nacionalistički repertoar, od strane 150-ak navijača Partizana: „Srbija, Srbija“, „Slobo, Slobo“, „Slobo Srbije, Srbija je uz tebe“, „Oj Vojvodo Sinđeliću“, dok je Torcida pjevala: „Mi Hrvati“, „Hrvatska, Hrvatska, nezavisna država“, „Slobo Srbije čakija ti ne gine“, „Svima nama Slobo, Slobo, kurac pušio“, „Cigani, Cigani“, „Bog čuva sve Hrvate“, „Marjane, Marjane (u „iskrivljenoj“ verziji)“, „Ružo Hrvatska“, „Hajduk i Dinamo dva su kluba bratska, njima se

³⁵¹ FIJAČKO 2017, 36.

³⁵² PRNJAK 1997, 68.

³⁵³ „To je nacionalizam“, *Tempo* (Beograd), 20.11. 1989., 41.; „Detant (nacio)“, *NON* (Beograd), 22. 10. 1989., 46.

³⁵⁴ „Prljave strasti i pokvareni zvižduci“, *NON* (Beograd), 26. 11. 1989., 45.; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Ekscesno ponašanje navijača na utakmici Hajduk - Partizan, obavijest.

ponosi čitava Hrvatska“, „Isus, Marija, Hajdukova armija“ i „Mrzim Partizan“.³⁵⁵ Ovoga su puta pripadnici Torcide pružili podršku političkom vodstvu Kosova povcima: „Kosovo, Kosovo“, „Kosovo republika“ i „Azem Vlasi“ s čime se na Poljudu nastavilo i tijekom naredne godine.³⁵⁶ Torcida je na ovoj utakmici tijelima formirala slova T, H i U, zbog čega se, prema pisanju medija, „Split crvenio od stida“, no sami pripadnici navijačke skupine su to protumačili na način da: „kad je bilo slovo T skandiralo se Torcida, na slovo H skandiralo se Hajduk, Hrvatska isto, a na slovo U počela je pjesma Ustani bane“.³⁵⁷

Poznati splitski sociolog Srđan Vrcan je u svojoj knjizi *Sport i nasilje danas u nas* u ocjeni ovoga događaja bio prilično oštar, tvrdeći da su pri „masovnom zviždanju dijela Torcide na Hajdukovom stadionu u trenutku minute šutnje u znak suosjećanja s poginulim rudarima u Aleksincu (...) na djelu bili pravi nacionalizam i šovinizam koji su samo javno pokazali svoje ružno lice. Za njih poginuli u Aleksincu nisu ponajprije rudari, pa ni prvenstveno ljudi, već su prije svega i iznad svega Srbi. Za nacionaliste i šoviniste to su pripadnici naroda koji je navodno dokazani vjekovni neprijatelj Hrvata, te se nad njihovim gubitkom ne može i ne treba tugovati“.³⁵⁸ Vrcan je dao razumno objašnjenje ovoga događaja, iako je ocjena pomalo ekstremna u pogledu „nacionalista i šovinista“. Čini se da su Hajdukovci simbolično u aleksinačkim rudarima vidjeli metaforu za sve Srbe te zviždanjem izrazili protest protiv Miloševićeve politike općenito, s posebnim naglaskom na stanje na Kosovu. Zsigurno im prvenstveni cilj nije bila podrška Albancima već, kada je to izostalo od službene hrvatske politike, udaranje kontre mitingaškim porukama srpskoga političkog vodstva koje su bile usmjerene protiv interesa drugih nacija ondašnje Jugoslavije – Slovenaca i Hrvata na prvome mjestu. Zbog „zviždanja mrtvim rudarima“ te povika koji su se čuli sa sjeverne tribine poljudskoga stadiona, bivši je predsjednik Hajduka Ante Jurjević Baja, jedan od najutjecajnijih splitskih komunista, u televizijskoj emisiji Spektar izjavio da „oni koji danas bacaju petarde, sutra će bacati bombe“.³⁵⁹

Iz navedenih primjera možemo zaključiti da se početkom sezone 1989./1990. samo nastavio proces političke radikalizacije na jugoslavenskim stadionima. Kako se situacija na

³⁵⁵ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, OI Stadion, saznanja se dostavljaju (povodom utakmice Hajduk – Partizan 19. 11. 1989., op. a.)

³⁵⁶ „Torcida zviždi rudarima 19. 11. 1989.“, https://www.youtube.com/watch?v=yqW85L7Y_xY, pristup ostvaren 15. 1. 2021.; LALIĆ 1993, 205, 258.

³⁵⁷ „Torcida zviždi rudarima 19. 11. 1989.“, https://www.youtube.com/watch?v=yqW85L7Y_xY, pristup ostvaren 15. 1. 2021.

³⁵⁸ VRCAN 1990, 39., bilješka 19.

³⁵⁹ LALIĆ 2018, 169.

njima radikalizirala, tako su i pripadnici Službe državne sigurnosti u suradnji sa SUP-om pooštravali metode borbe protiv nacionalizma i šovinizma na njima. Prema dokumentima datiranim od rujna do studenoga 1989. godine praćenje istaknutih članova navijačkih skupina je podignuto na razinu više: pokrenut je postupak prisluškivanja kućnih telefona četvorici Bad Blue Boysa, dvojici pripadnika riječke Armade te jednom pripadniku riječke Torcide, što za sebe govori o razini ozbiljnosti koju su djelatnici Službe pridavali stanju na hrvatskim, odnosno jugoslavenskim stadionima. U narednom je razdoblju linearno samo rastao broj prisluškivanih pripadnika hrvatskih navijačkih skupina, dok su za neke od njih donesene i mjere tajnoga praćenja.

NAVIJAČI POČINJU RAT 1990. – 1991.?

Uoči Maksimira

Početak raspada jugoslavenskih saveznih tijela dogodio se na 14. Kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) u siječnju 1990. godine u Beogradu. Nakon masovnoga odbijanja prijedloga koje su davali Slovenci u pogledu izmjena postojećega političkog i zakonodavnog sustava, delegati, najprije iz Slovenije, a potom i Hrvatske, napustili su sjednicu. Budući da ona nikad nije nastavljena, prestao je postojati jedinstveni Savez komunista Jugoslavije.³⁶⁰

Poput Slovenije i Hrvatske, u Srbiji se 1990. godine također odvijao proces demokratizacije te dolazi do pojave višestranačja. Savez komunista Srbije preobražen je u *Socijalističku partiju Srbije* (SPS), koja se održala na vlasti narednih deset godina, a najvažnije oporbene stranke su bile *Srpski pokret obnove* (SPO), *Demokratska stranka* (DS) i *Srpski četnički pokret* (SČP), preimenovan naredne godine u *Srpska radikalna stranka* (SRS). U Hrvatskoj su u travnju i svibnju 1990. održani izbori na kojima je pobijedio HDZ u čijem se političkom programu sve više nazirao izlazak iz Jugoslavije, što je uz rastući nacionalizam domaće Srbe sve više udaljavalo od politike novoga hrvatskog vodstva. Zbog toga će u dijelovima Hrvatske gdje su oni činili većinu kroz ljeto 1990. politička situacija eskalirati na rub oružanog obračuna.

Usporedo su se važne promjene događale i na saveznoj razini. Novim predsjednikom Saveznog izvršnog vijeća 1989. postaje Ante Marković, koji pokreće val reformi na polju gospodarstva: dinar je poslije radikalne inflacije stabiliziran, porasle su savezne rezerve, smanjen je vanjski dug gotovo za dvostruko, uvodi se prva faza tržišne ekonomije i privatizacije, dok najveći broj građana pamti ovo razdoblje po visokim plaćama i općenito dobrim životnim standardom.³⁶¹ No, Ante Marković nije pronašao partnere za razgovor u republičkim vodstvima, posebno nakon višestranačkih izbora 1990. na kojima je politička opcija *Savez reformskih snaga Jugoslavije*, pod njegovim vodstvom, doživjela poraz u BiH, Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori.³⁶² Usporedo s raspadom službenih državnih tijela promjene su se odražavale i na polju sporta gdje dolazi do radikaliziranja političkih poruka, koje su stizale na prvom mjestu s tribina jugoslavenskih stadiona.

³⁶⁰ MATKOVIĆ 408.

³⁶¹ RADELIĆ 2006, 496.

³⁶² GOLDSTEIN 2003, 375.

Proljetni dio nogometnoga prvenstva 1989./1990. otvorili su Vojvodina i zagrebački Dinamo. Pripadnici novosadske navijačke skupine Red Firm, osnovane 1989. godine, iz repertoara su u prvoj godini postojanja izostavili šovinistički intonirane sadržaje prvenstveno zbog svojega heterogenog etničkog sastava, s obzirom na to da se u to vrijeme u Vojvodini svega 57 % stanovništva izjašnjavalo kao Srbi. Tako su na nacionalističke provokacije i beogradskih i zagrebačkih navijača uzvraćali skandiranjem „Jugoslavija“, što je od ostalih srpskih grupa bilo shvaćeno gotovo činom izdaje. U tom je svjetlu odigran susret novosadskoga i zagrebačkoga kluba koncem veljače 1990. gdje su domaći „morali“ dokazati i pokazati svoju nacionalnu pripadnost. Tijekom utakmice dolazi do međusobnoga vrijeđanja na klupskoj i nacionalnoj osnovi između dviju suprotstavljenih skupina, kao što je to bio slučaj i na bilo kojoj drugoj utakmici hrvatskoga i srpskoga kluba u tom razdoblju.³⁶³ Situaciju je podgrijao pokušaj utrčavanja jednoga zagrebačkog navijača u teren s naopako okrenutom jugoslavenskom zastavom i izrezanom petokrakom, što je predstavljalo hrvatsku zastavu, zbog čega dolazi do intervencije policije, naprije na gostujućoj sjevernoj, a nakon toga i na domaćoj istočnoj tribini.³⁶⁴ Nakon utakmice, kada su Zagrepčani ukrcani na vlak, na upit jednoga od njih da je žedan, policajac mu je odbrusio da „za Hrvate nema vode“.³⁶⁵

Na prvenstvenoj utakmici između Hajduka i Olimpije iz Ljubljane 4. ožujka 1990. su pripadnici Torcide organizirali bojkot napustivši tribinu te zahtijevajući od policije da dopuste unošenje hrvatske zastave sa šahovnicom na stadion. Nakon otpjevanih stihova: „Marjane, Marjane“, „U boj, u boj za narod svoj“ te klečeći „Lijepa naša domovino“, uprava Hajduka je odobrila unošenje sporne zastave.³⁶⁶ Istoga je dana odigrana utakmica između Osijeka i Crvene zvezde uoči koje su se na pomoćnom igralištu sukobili domaća Kohorta s beogradskim Delijama. Tijekom susreta su izvikivane za ono vrijeme uobičajene parole, s domaće tribine: „Srbe na vrbe“, „Slobo Srbije, čakija ti ne gine“, „O Hrvatska, o Hrvatska, nezavisna država“, „U boj, u boj, za narod svoj“, „Lijepa naša domovino“ i „Ustani bane“ te s gostujuće: „Srbija, Srbija“, „Tamo daleko“ itd.³⁶⁷

U nastavku su sezone pripadnici Torcide masovno pohodili beogradsku Marakanu 11. ožujka 1990. na utakmici Crvene zvezde i Hajduka. Delije prilikom istrčavanja igrača na teren

³⁶³ MILLS 2018, 201.; RASHKE 2015, 76.

³⁶⁴ RASHKE 2015, 79.

³⁶⁵ PRNJAK 1997, 62.; preuzeto iz: FIJAČKO 2017, 19.

³⁶⁶ LALIĆ 1993, 174-176.

³⁶⁷ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Zapažanja o događajima povodom utakmice između NK Osijek i FK Crvena zvezda, 2.

realiziraju zapaženu koreografiju: kartonima A3 formata su prekrili kompletnu sjevernu tribinu u bojama srpske trobojnice (crveno-plavo-bijelo) popraćeno gromoglasnim skandiranjem: „Ja te volim Srbijo“. Pregledom amaterske videosnimke uočen je velik broj zastava s nacionalnim simbolima te već standardni repertoar nacionalno obojenih pjesama, kao i onih sa šovinističkim sadržajem. Prema sjećanjima Hajdukovaca, Torcidin se repertoar na toj utakmici uglavnom sveo na klicanje Franji Tuđmanu i slogan „O Hrvatska, o Hrvatska, nezavisna država“.³⁶⁸

Budući da su se za proljeće pripremali prvi višestranački izbori, i na tribinama u Hrvatskoj se vodila predizborna kampanja tijekom koje su sve hrvatske navijačke skupine zdušno pružile poršku HDZ-u. Vladala je nacionalna euforija u svjetlu čega je 18. ožujka 1990. odigran derbi između Hajduka i Dinama u Splitu. Navijači Dinama su na tu utakmicu otputovali pjevajući krilaticu „Haj nek se čuje čuje, haj nek se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana“.³⁶⁹ Prema dokumentima Službe državne sigurnosti, predstavnici Torcide su se obvezali upravi kluba da će poštivati dogovor o nepaljenju pirotehničkih sredstava, a zauzvrat su dobili dopuštenje za unošenje hrvatskih zastava sa šahovnicama.³⁷⁰ To je bio prvi masovni slučaj da su se takve zastave unosile na tribinu nekoga stadiona bez policijske intervencije. Navijači Hajduka su iznijeli parole „Torcida za HDZ Hajduk Split“ te „HDZ Hajduk Dinamo zajedno“, dok su Zagrepčani, kojih je prisustvovao rekordan broj od oko 4 tisuće, na tribini istaknuli transparent „BBB za HDZ“.³⁷¹ Ova je utakmica predstavljala vrhunac prijateljskih odnosa između zagrebačke i splitske navijačke skupine. Njihov je odnos bio izrazito dobar od jeseni 1988. do proljeća 1990., što se može promatrati i kroz prizmu zajedničkih odlazaka, kao ispomoć jedni drugima, na tzv. „vruća“ gostovanja u Srbiju. Primjerice, na utakmice u Beograd protiv Crvene zvezde, u nekoliko je navrata s pripadnicima Torcide išao određeni broj Dinamovaca, i obratno. Bliskost je išla tako daleko da su među pripadnicima splitske navijačke skupine bili postavljeni transparenti zagrebačkoga kluba, poput onoga „Bad Blue Boys Sl. Brod“ na stadionu Crvene zvezde 11. ožujka 1990. Jednako je bilo sa šalovima, zastavama i drugim obilježjima. To je, kako su se sami navijači u to vrijeme izjašnjavali, bilo bratstvo u smislu očuvanja jedinstva među Hrvatima kao odgovor na napetu političku situaciju u državi. Nakon spomenutoga susreta između Hajduka i Dinama u ožujku 1990. na željezničkom

³⁶⁸ PRLAC 2020, 158.

³⁶⁹ „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.

³⁷⁰ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, OI „Stadion“ saznanja se dostavljaju (vezano uz utakmicu Hajduk – Dinamo 18. 3. 1990.).

³⁷¹ LALIĆ 1993, 169.

kolodvoru u Splitu je došlo do tučnjave prilikom koje je pripadnik Bad Blue Boysa iz Slavnskoga Broda ostao teški invalid, nakon čega su se i odnosi među skupinama počeli zaoštravati.³⁷² Već je sljedeće sezone 1990./1991. na prvenstvenoj utakmici istih klubova u Splitu iza južne tribine izbila masovna tučnjava u kojoj je sudjelovalo nekoliko stotina navijača s obje strane, nakon čega se odnosi nikad nisu vratili u „normalu“. Valja pripomenuti da su čitavo vrijeme izrazito loše odnose imali navijači Hajduka i Rijeke, među kojima su 1988. i 1990. godine na stadionu Kantrida izbile izrazito brutalne tučnjave. Riječani u to vrijeme nisu imali dobre odnose ni sa zagrebačkim Bad Blue Boysima.

S druge strane, navijači Partizana i Crvene zvezde ni u jednom trenutku nisu imali u toj mjeri bliske odnose jer, prema njihovim riječima, nacionalno nisu stavljali ispred onoga navijačkog.³⁷³ Bilo je pojedinaca koji su putovali s onom drugom stranom na rizičnija gostovanja u Hrvatskoj. Poznato je da su navijači Partizana bili u ispomoći Delijama kada su izbili veliki incidenti na Maksimiru 13. svibnja 1990., no postavljanje transparenta, zastava ili šalova na istu tribinu nije bio slučaj. Eventualno, na utakmici finala kupa 1990. godine, koje je odigrano na stadionu JNA između Crvene zvezde i Hajduka, među domaćim pristalicama je zamijećeno nekoliko navijača Partizana s dva crno-bijela bubnja.

Tijekom proljeća 1990. je, kao što je konstatirano, politička kampanja u Hrvatskoj bila u punom jeku. Predizborni se skup HDZ-a održao u Splitu 15. travnja 1990. na dan utakmice između Hajduka i skopskoga Vardara, a parole s političkoga skupa su se prelile na stadion u vidu skandiranja: „O Tuđmane, dobit ćemo izbore“, što je pokazatelj masovne participacije pripadnika Torcide u kontekstu davanja podrške „najnacionalnijoj“ političkoj opciji u Hrvatskoj.³⁷⁴ Javnu su podršku HDZ-u u istom razdoblju pored zagrebačke i splitske navijačke skupine otvoreno davali i pripadnici riječke Armade. Putujući na ogled Rijeke s Crvenom zvezdom 8. travnja 1990. beogradski su policajci na kolodvoru čitavoj skupini od 150 navijača oduzeli šalove s natpisom „Armada HDZ“.³⁷⁵

Osim na relaciji međusobnih obračuna hrvatskih i srpskih navijačkih skupina, tijekom aktualnoga proljeća dolazi do nacionalnih iskrenja i u dodirima s navijačima iz Bosne. Na utakmici Vojvodine i Sarajeva u Novom Sadu 8. svibnja 1990. se s domaće tribine pored standardnoga navijačkog repertoara moglo čuti i provokativno skandiranje „Odavde do Irana

³⁷² Unatoč tome, registrirano je u narednom periodu još nekoliko zajedničkih „akcija“, poput prisustva pripadnika Torcide na neodigranoj utakmici između Dinama i Crvene zvezde 13. 5. 1990. na Maksimiru, te odlazak Bad blue boysa s Torcidom na finale Kupa Jugoslavije koje je odigrano između Crvene zvezde i Hajduka 19. 5. 1990.

³⁷³ Izjavu dao Zoran Timić.

³⁷⁴ LALIĆ 1993, 207.

³⁷⁵ *Armada 1987. – 1997., 10 godina riječke navijačke skupine*, bilten navijača Rijeke, Rijeka 1997., 28-29.

biće groblje muslimana“. Horde zla, pripadnici gostujuće navijačke skupine, napuštaju stadion te kreću prema tribini domaćega Red Firma u želji za fizičkim obračunom, u čemu su ih spriječili brojni pripadnici policije.³⁷⁶

Iako ne presudno, na „nacionalni“ angažman pripadnika navijačkih skupina zasigurno su utjecale i izjave nogometaša i drugih sportskih djelatnika te pisanje sportskoga tiska u kontekstu sprege sporta i politike. Beogradski *Tempo* u travnju 1990. donosi intervju s petoricom istaknutih jugoslavenskih nogometaša: Predragom Mijatovićem (Partizan), Budimirom Vujačićem (Partizan), Slobodanom Marovićem (Crvena zvezda), Davorom Šukerom (Dinamo) i Zvonimirom Bobanom (Dinamo), s kojima se razgovaralo o višepartijskom sustavu, vjeri, nacijama i nacionalizmu. Tako se Mijatović pozitivno izrazio o politici Slobodana Miloševića koji je po njemu „napravio veliku stvar za Srbiju i Jugoslaviju, zbližio je srpski narod, upoznao Jugoslaviju i svet s pravom istinom o Kosovu. Izborio je Srbiji ovlašćenja republike koja su joj trebala pripadati odavno“. O Miloševiću je u superlativima govorio i Budimir Vujačić, dok je Marović o tom pitanju ostao suzdržan. Zanimljivo, prvospomenuta dvojica su izrazito negativno ocijenili političke uloge Vuka Draškovića i Franje Tuđmana. Prema Mijatoviću oni su provoditelji „ekstremnih nacionalizama“, dok Marović smatra da oni „nisu ni pravi Srbi ni pravi Hrvati, jer da jesu ne bi radili to što rade i zagovarali to što zagovaraju“. Davor Šuker se odbio javno izjasniti za koju je političku opciju frazom kako je „u Jugoslaviji tolika rašomonijada od partija, lidera i programa, da se čovjeku teško snaći, a kamoli odabrati“. No, zato je Zvonimir Boban bio prilično otvoren što se dade vidjeti po naslovu intervjua s njim: „Glasaću za HDZ“.³⁷⁷

Sve ovo upućuje na zaključak da razvojem organiziranih navijačkih skupina tribine postaju plodno tlo za širenje nacionalnih ideologija, ali ne od strane „starih“ komunističkih struktura već onih koji su podržavali novu političku paradigmu te su uvidjeli snagu mase koja se okupljala na tribinama klubova velike četvorke. Ondje su nacionalni agitatori, iako ne direktnim posredstvom, mogli širiti svoje parole te su navijačke skupine spontano „prepoznajući“ nacionalne vođe, u određenom smislu postale megafon za nove čelnike jugoslavenskih republika.³⁷⁸ Tako tijekom proljeća 1990. godine hrvatske navijačke skupine postupno počinju umjesto republičkih zastava sa zvijezdom rabiti hrvatske zastave sa šahovnicama, u čemu su ih slijedili navijači iz Srbije koji umjesto republičkih počinju nositi srpske trobojke s nacionalnim simbolima: četiri „S“, grbom Kraljevine Srbije i drugim

³⁷⁶ Izjavu dao Igor Todorović; RASHKE 2015, 78.

³⁷⁷ „Fudbaleri i politika“, *Tempo* (Beograd), 11. 4. 1990., 12-14.

³⁷⁸ RASHKE 2015, 74.

motivima. I u pogledu pjesama i skandiranja također dolazi do zaoštavanja i radikaliziranja političkih poruka. U proljeće 1990. se u Hrvatskoj umjesto Stipe Šuvara počinje skandirati ime Franje Tuđmana, dok se, paralelno, srpskim navijačkim tribinama umjesto Miloševićeva počinju skandirati imena Vuka Draškovića i nešto manje Vojislava Šešelja: „Delije, delije, ajmo svi u glas, Vuk, Vuk Drašković navija za nas“ / „Delije, delije, ajmo svi u glas, Voja Vojvoda navija za nas“ ili „Partizan, Partizan, to je srpski tim, Vuk, Vuk Drašković ponosi se s njim“.³⁷⁹

Kada su u pitanju tekstovi beogradskoga sportskog lista *Tempo*, kao dijela izdavačke kuće Politika, pisanje pojedinih novinara je vidljivo pod kontrolom srpske vladajuće partije, otvoreno favorizirajući Miloševićevu politiku te kritizirajući oponente, što je bilo sredstvo privlačenja novih pristaša.³⁸⁰ Tendenciozno su korištene izjave nogometaša u kojima se podržava Milošević, a sotonizira njegov politički oponent Vuk Drašković te na potpuno suprotstavljenim pozicijama najpopularniji političar u Hrvatskoj Franjo Tuđman. Nema ni riječi o Miloševićevoj odgovornosti za stvaranje toksične političke situacije u državi i širenju nacionalizma ili namjere da se atmosfera na stadionima dovede u vezu s političkim mitinzima u Srbiji i Crnoj Gori tijekom 1988. i 1989. godine.³⁸¹ No, zato je intervju s najpopularnijim hrvatskim nogometašem Zvonimirom Bobanom, koji je inače proveden vrlo korektno, tendenciozno naslovljen tvrdnjom da će na izborima podržati upravo jednoga od dvojice Miloševićevih „neprijatelja“ – Franju Tuđmana. Činjenica da je *Tempo* prvenstveno čitan u Srbiji, ali i u drugim dijelovima Jugoslavije, pokazuje da je urednička politika išla u smjeru stvaranja negativnih osjećaja čitatelja prema najpopularnijem hrvatskom nogometašu Zvonimiru Bobanu, što je išlo u prilog stvaranju napetih odnosa između Srbije i Hrvatske i njihovih najvećih nogometnih klubova. Sve se to može staviti u kontekst „podgrijavanja“ političke i društvene situacije u Jugoslaviji uoči izbora u Hrvatskoj koji su provedeni u travnju i svibnju 1990. godine, baš oko, prema CNN-u, „jedne od pet utakmica koje su promijenile svijet“ – one neodigrane između Dinama i Crvene zvezde 13. svibnja 1990.

Rat na Maksimiru

Incidenti na neodigranoj utakmici između Dinama i Crvene zvezde u Zagrebu 13. svibnja 1990. dogodili su se nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, na kojima je vlast osvojio HDZ. Prvi krug je bio 22. i 23. travnja, drugi 6. i 7. svibnja. Franjo Tuđman je inauguriran za predsjednika 30. svibnja, što znači da u vrijeme odigravanja utakmice 13. svibnja

³⁷⁹ VEJNOVIĆ 2014, 37.; ĐORĐEVIĆ 2015, 97.

³⁸⁰ MILLS 2018, 187.

³⁸¹ ČOLOVIĆ 2002, 423.

još nije bila izvršena primopredaja te je na vlasti još uvijek bila komunistička garnitura. Iako se HDZ formalno zalagao za konfederalno uređenje, zapravo su stvarne težnje bile usmjerene izlasku Hrvatske iz Jugoslavije, pri čemu su prvorazredni politički problem činili hrvatski Srbi, koji su bili protiv toga. Oni su već tijekom 1989., a posebno 1990. godine razvojem višestranačja i širenjem nacionalne euforije zazirali od „crnih“ scenarija iz razdoblja 1941. – 1945. godine aludirajući na zločine ustaškoga režima. Već su tada informacije crpili isključivo iz beogradskih medija pod kontrolom Miloševića, a utjecaj koji su među Srbima imali hrvatski komunisti u međuvremenu je u potpunosti nestao.³⁸² Tako se tijekom proljeća 1990. zaoštravala situacija između pripadnika srpske manjine i hrvatske nacionalne opcije, u svjetlu čega se trebao odigrati prvenstveni ogled između zagrebačkoga i beogradskoga kluba. Kao što je utvrđeno, hrvatske navijačke skupine su otvorenu podršku dale HDZ-u, stranci koja je u medijima predstavljana kao ona koja će najbolje štititi nacionalne interese. Navijači beogradskih klubova su u proljeće 1990. godine prestali podržavati Slobodana Miloševića te svoju naklonost uglavnom počeli poklanjati srpskim opozicijskim strankama i njihovim liderima Vuku Draškoviću i Vojislavu Šešelju.³⁸³

Najave utakmice između Dinama i Crvene zvezde nisu ukazivale na neki značajniji događaj. Naime, Beograđani su u dotadašnjem tijeku prvenstva već osigurali titulu prvaka države pa rezultat nije bio od osobitoga značaja. Ipak, sudeći po pisanju pojedinih medija, postojale su blage napetosti na republički suprotstavljenim relacijama. Dva dana pred utakmicu, 11. svibnja, u beogradskim *Večernjim novostima* je objavljen članak pod naslovom: „Majku ti četničku“. U njemu je opisan nasrtaj Davora Šukera, igrača zagrebačkoga kluba, na suca Stevana Radovića, kojega je opsovao na nacionalnoj osnovi tijekom utakmice Olimpije i Dinama odigrane tjedan prije maksimirskoga dvoboja 6. svibnja 1990.³⁸⁴ O incidentu su izvijestile jedino spomenute beogradske novine, dok sve ostale, uključujući i one hrvatske, sporni događaj uopće nisu spomenule. Isti je list dan pred maksimirsku utakmicu, 12. svibnja, prenio zabrinutost čelnika Dinama da se Bad Blue Boysi spremaju prekinuti utakmicu jer njihov klub nije postao prvakom, dok je beogradski *Sport* na naslovnici objavio bombastičan naslov: „BBB prete prekidom“.³⁸⁵ Takvi se napisi, međutim, nisu mogli primijetiti pregledom dnevnoga tiska iz Hrvatske. Generalni je dojam da su u proljeće 1990. godine manje-više svi

³⁸² GOLDSTEIN 2003, 380, 383.; Prema popisu iz 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo 78,1 % Hrvata, 12,2 % Srba, i oko 10 % ostalih nacija.

³⁸³ PERASOVIĆ 1995, 67.

³⁸⁴ „Majku ti četničku“, *Večernje novosti* (Beograd), 11. 5. 1990., 37.

³⁸⁵ „Neka nova konzerva“, *Večernje novosti* (Beograd), 12. 5. 1990., 40.; *Sport* (Beograd), 12. 5. 1990., naslovnica.

mediji bili pod kontrolom republičkih lidera u Hrvatskoj i u Srbiji. Prepucavanja preko novina su stvarala dojam podizanja napetosti u ionako već napetoj atmosferi, u kontekstu zamršenih političkih odnosa dviju najvećih republika.

Na sam dan utakmice je u gradu i oko stadiona došlo do niza tučnjava između zagrebačkih i beogradskih navijača. Vrata tribina su otvorena u 16 sati, a utakmica je trebala početi u 18 sati. Mediji su prenijeli da je na utakmici službeno angažirano 420 policajaca te još 170 nakon što su započeli incidenti, iako je iz službenih dokumenata vidljivo da je inicijalna brojka snaga sigurnosti bila 520 uz 161 naknadno angažiranih pripadnika policije.³⁸⁶ Pripadnici dviju navijačkih skupina su, čekajući početak utakmice, jedni drugima upućivali za to vrijeme tipične nacionalističke parole.³⁸⁷ Prema svjedočenju brojnih beogradskih navijača, tada su se prvi puta otvoreno pjevale četničke pjesme uz odsustvo policijske intervencije.³⁸⁸ Delije su prvi puta skandirale protiv Slobodana Miloševića pa su u jednom trenutku zajedno s Bad Blue Boysima simultano otpjevali „Slobo Srbine, čakija ti ne gine“. Naime, Zvezdaši su na ovoj utakmici podršku uputili prvom čovjeku srpske oporbe Vuku Draškoviću.³⁸⁹ Valja pridodati da je kao dio službene delegacije Crvene zvezde bio beogradski kriminalac Željko Ražnatović Arkan, koji je na klupi za rezervne igrače sjedio uz trenera Dragoslava Šekularca.

Na tribinama i terenu uskoro započinju nikad prije viđeni neredi te se utakmica nije ni održala. Zbog brutalne intervencije nad navijačima Dinama, a izostalog postupanja prema Delijama, igrač zagrebačkoga kluba Zvonimir Boban započinje svađu s pripadnicima policije. Ušao je najprije u verbalni, a zatim i fizički sukob s policajcem Refikom Ahmetovićem. Taj akt je izazvao erupciju oduševljenja na stadionu koji je jednoglasno skandirao „Bobane, Bobane“ te prema policiji: „Četnici, četnici“ i „Srpski cigani“.³⁹⁰

³⁸⁶ „Protiv rizika 600 milicionara“, *Večernje novosti* (Beograd), 14. 5. 1990., zadnja stranica; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Republički centar za obavještanje SRH, SSUP - UZSK (Osvrt na događaje 13.5.1990. na stadionu Maksimir povodom neodigrane utakmice Dinamo – Crvena zvezda).

³⁸⁷ Domaći su vikali: „Hrvatska, Hrvatska“, „Srbe na vrbe“, „Zajam za sirotinju“, „Srpski cigani“, „Ubice, ubice“, „Franjo, Franjo“, „Ustani bane“, „Ustala je Hrvatska“, „U boj, u boj, za narod svoj“, „Hrvatska do Zemuna“, „Kad si sretan razbij Srbina o pod...“, dok se s gostujuće strane čulo: „Srbija, Srbija“, „Srbija do Zagreba“, „Druže Tito, druže Tito tebe Srbi lažu, oni vole, oni vole đenerala Dražu“, „Mi smo četnici, najjači smo najjači“, „Od Topole, od Topole, pa do Ravne Gore, sve su straže, sve su straže đenerala Draže“, „Tamo daleko“, „Ubićemo Tuđmana“, „Srbija do Zagreba“ itd. Vidi: „Ja ti pišem pismo prijatelju moj“, *Sportske novosti* (Zagreb), 14. 5. 1990., 3.; PRNJAK 1997; MILLS 2018, 208.

³⁸⁸ „Događaj koji je izmenio istoriju“, *Pune tribine ludih navijača*, 2/1997., 25.; „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.

³⁸⁹ „Ja ti pišem pismo prijatelju moj“, *Sportske novosti* (Zagreb), 14. 5. 1990., 3.; „Eskalacija mržnje i nasilja“, *Sportske novosti* (Zagreb), 14. 5. 1990., 3.; PRNJAK 1997.; „Događaj koji je izmenio istoriju“, *Pune tribine ludih navijača*, 2/1997., 25.; „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.

³⁹⁰ „Maksimir sa ukusom vatre i krvi“, *Tempo* (Beograd), 16. 5. 1990., 9.

Incidenti su se sa stadiona proširili na ulice gdje je počinjena velika materijalna šteta. Skupine domaćih navijača su nakon utakmice razbile 17 tramvaja, nekoliko automobila beogradskih tablica, uključujući i službeno vozilo novinara *Borbe* te nekoliko izloga prodavaonica koje imaju sjedište u Srbiji: trgovinu obućom *Beograd*, *Jugodrvo* i *Centrotekstil*.³⁹¹ Oko 20:30 se skupina od oko 2000 Bad Blue Boysa okupila na središnjem zagrebačkom trgu gdje su uzvikivali i skandirali „Mi Hrvati“, „Franjo Tuđman“, „Četnička milicija“, „Ubice, ubice“ i druge parole. Iz te skupine, njih oko 400 je u 21:30 odšetalo do Trga Stjepana Radića pred zgradu Sabora gdje su skandirali slične parole te tražili da ih osobno primi Franjo Tuđman. Nakon toga su odšetali na željeznički kolodvor u nadi da će se obračunati s gostujućim navijačima prilikom njihova odlaska kući, no kako ih nisu pronašli, pomalo su se u kasnim noćnim satima razišli.³⁹² U jedan sat iza ponoći održano je izvanredno zasjedanje Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske. Prema prisjećanju djelatnika zagrebačke policije Mate Laušića bio je to skup „preplašenih ljudi koji su izgubili sve konce. Međusobno su se zapitkivali tko je došao svojim automobilom, jer su se bojali da će im ih razbiti gnjevni navijači. (...) Nisu se okupili u uobičajenoj dvorani za sjednice, već su je održali u Centru za obavješćivanje, s dvorišne strane. Neobrijana staračka lica, koja se brinu samo da im netko ne razbije automobil kojim su se dovezli“.³⁹³

Službena bilanca maksimirskoga sukoba je, prema novinskim izvješćima, bila 139 povrijeđenih, od čega 82 policajca te 56 navijača. Teško povrijeđeni su bili navijači domaće momčadi: jedan izboden nožem na južnoj tribini, dok je drugi propucan službenim pištoljem za vrijeme sukoba s policijom izvan stadiona.³⁹⁴ Uhićena su 132 navijača Crvene zvezde i 42 navijača Dinama. Oštećen je veliki broj tramvaja, civilnih i službenih policijskih vozila te je na samom stadionu počinjena znatna materijalna šteta.³⁹⁵

Sljedećih su dana mediji obilato izvještavali o nemilim događajima u Zagrebu, zauzevši naslovne stranice svih novina u zemlji. Analiziralo se zbog čega je došlo do incidenata, tko je odgovoran, tražili su se mogući krivci te je nastalo očekivano prepucavanje beogradskih i zagrebačkih dnevnih listova i televizijskih kuća o tome tko je prvi započeo. Splitska *Slobodna Dalmacija* donosi komentar da zbog izgreda navijača ratuju TV Zagreb i TV Beograd, komentirajući što sve mogu škare i montaža, u kontekstu dva različita kuta gledanja na

³⁹¹ MILLS 2018, 209.

³⁹² HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Veza nassa dep. br. gornji od 13. 5. 90.

³⁹³ BIRTIĆ 1997, 50.

³⁹⁴ „Poniženi u vlastitoj kući“, *Sportske novosti* (Zagreb), 15. 5. 1990., 4.

³⁹⁵ „Delegati jednoglasni, Jovo tjera svoje“, *Sportske novosti* (Zagreb), 16. 5. 1990., 3.

maksimirske događaje. Emisije *Svijet sporta*, koju je emitirala zagrebačka televizija te *Indirekt*, u izdanju TV Beograd, prikazale su različito gledanje na incidente.³⁹⁶ Zbog svega je došlo i do razmjene mišljenja zagrebačkih i beogradskih voditelja preko sredstava javnog informiranja gdje je svaki pokušao zaštititi profesionalnost svoje televizijske kuće.

Novine su u svojim ocjenama otišle korak dalje. Hrvatske *Sportske novosti* i *Vjesnik*, kao i uprava Dinama, za čitav su incident okrivili Delije, dok su beogradske dnevne novine, kao i uprava Crvene zvezde, okrivili zagrebačke navijače. *Sportske novosti* od 14. svibnja donose na naslovnoj stranici udarnu vijest: „Navijači Crvene zvezde svjesno izazvali najteži incident“,³⁹⁷ dok beogradska *Politika* 15. svibnja objavljuje naslov: „Navijači Dinama izveli planirani skandal“.³⁹⁸ Zagrebački *Vjesnik* u tekstu od 19. svibnja prenosi ocjenu Disciplinske komisije Nogometnog saveza Jugoslavije da su za incidente decidirano krivi navijači Crvene zvezde i milicija. U pogledu Zvonimira Bobana pisalo je da se zajedno s kolegom Vjekoslavom Škrinjarom nalazio na putu prema svlačionici kada mu je napadnut rođak pa se čin nasrtaja na pripadnika službe sigurnosti pravdao činjenicom da ga je policajac udario triput prije nego mu je Boban uzvatio. U tom smjeru autor članka pojašnjava da čelnici Dinama žele zaštititi svojega kapetana jer smatraju da je on najmanje kriv te da je napad na policajca bila čista reakcija na zbivanja na terenu.³⁹⁹ U istom listu od 15. svibnja autor teksta „Njihova i naša milicija“ komentira da bi prvo rješenje, ako ima pameti, bilo prekidanje prvenstva i odgoda finala Kupa Jugoslavije u kojem su se šest dana poslije trebali sastati Crvena zvezda i Hajduk.⁴⁰⁰

Beogradske *Večernje novosti* su objavile veliki naslov: „Počelo s istoka“, u kojem se uzima izjava zapovjednika osiguranja Milana Dupala da je sve počelo u 17:39, kada je počelo kamenovanje s istočne tribine prema navijačima Crvene zvezde.⁴⁰¹ Isti list je donio tekst o javljanju Stjepana Mesića, mandatora nove hrvatske Vlade, na Drugom programu TV Zagreb u ponoć s 13. na 14. svibnja, u kojem javno postavlja pitanje zbog čega organi reda nisu reagirali kada su beogradski navijači počeli trgati reklame. Također se navodi da je pozvao navijače da se vrate svojim domovima kako bi se što prije uspostavio red te je izjavio da upravo zasjeda Izvršno vijeće Sabora na čelu s Antom Milovićem. U beogradskom listu postavljaju pitanje zbog čega se javnosti obraća predstavnik HDZ-a, stranke koja jest pobjednik na izborima, ali još uvijek nije službeno preuzela vlast, a ne netko od službenih predstavnika vlasti, poput

³⁹⁶ „Kamere ljudskih osobina“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 17. 5. 1990, 25.

³⁹⁷ *Sportske novosti* (Zagreb), 14. 5. 1990., 1.

³⁹⁸ *Politika* (Beograd), 15. 5. 1990.

³⁹⁹ „Milicija je svemu kriva“, *Vjesnik* (Zagreb), 19. 5. 1990., 12.

⁴⁰⁰ „Njihova i naša milicija“, *Vjesnik* (Zagreb), 15. 5. 1990., 11.

⁴⁰¹ „Krenulo s istoka“, *Vjesnik* (Zagreb), 14. 5. 1990., 22.

partijskoga prvaka Ivice Račana, predsjednika predsjedništva Sabora SR Hrvatske Ive Latina ili nekoga trećeg.⁴⁰²

U tisku je objavljen stav novostvorenih hrvatskih stranaka u kojem se iznosi da je za incidente kriva isključivo policija. Hrvatska stranka prava je između ostaloga predlagala da Nogometni savez Hrvatske istupi iz Nogometnog saveza Jugoslavije te da formira vlastitu ligu. Još su izjavili da ponašanje policije nije bilo u skladu sa zakonom te su zahtijevali smjenu kompletnoga republičkog SUP-a na čelu sa sekretarom za unutrašnje poslove Vilimom Mulcom.⁴⁰³ Prema pisanju *Večernjih novosti* na ovoj je utakmici za Jugoslaviju „pukao čir” koji je posle toga primorao oko 25.000 gledalaca da prisustvuje 'sahrani' svog omiljenog sporta“,⁴⁰⁴ dok se reporter beogradskoga *Tempa* retorički upitao: „U sljedeću subotu bi trebalo da u Beogradu igraju Zvezda i Hajduk za srebrni pehar (Kup), u avgustu bi trebalo da počne novo prvenstvo Jugoslavije. Čemu i zašto? Ima li sve to više ikakvog smisla?“⁴⁰⁵

Kao što je vidljivo, maksimirski događaj je zbog političkoga konteksta predstavljao više od same utakmice. Mediji iz Srbije i Hrvatske su stajali na potpuno suprotstavljenim stranama, pri čemu je jedino zajedničko bilo samo načelna osuda nasilja. U danima nakon utakmice su imali svoj pozadinski sukob novinskim člancima i televizijskim reportažama.⁴⁰⁶ Srpski su mediji optuživali Dinamovu upravu i zagrebačku policiju zbog loše organizacije susreta te Bad Blue Boyse koji su započeli kamenovanjem Delija s istočne i južne tribine. Također su krivnju za „unaprijed izrežirane“ neredе svaljivali na HDZ koji je po njima želio pokazati da je aktualni policijski kadar u Hrvatskoj nesposoban održavati javni red i mir, kako bi izveli smjene te postavili lojalne ljude. Hrvatski su mediji listom za incident krivili navijače Crvene zvezde koji su na južnoj tribini trgali reklame i stolice te tukli malobrojne Dinamove navijače na tom dijelu stadiona. Žestoko se kritizirala i policija za čije su vodeće kadrove tražene ostavke i slično. Kao nikada dotada, mediji iz dviju najvećih jugoslavenskih republika stajali su na dijametralno suprotnim stranama.

Kada je u pitanju analiza samih događaja uoči, tijekom i nakon maksimirskih nereda, započet će se okolnostima vezanim za osiguranje utakmice. Početkom 1990. se u javnom prostoru glasno spekuliralo o nacionalnom sastavu policije u SR Hrvatskoj. Primjerice, povjesničarka Sabrina P. Ramet tvrdi da su još 1980. godine Srbi u njoj činili većinu. Također,

⁴⁰² „Odgovorni će odgovarati“, *Večernje novosti* (Beograd), 14. 5. 1990., 34.

⁴⁰³ „Predbacivanje miliciji“, *Sportske novosti* (Zagreb), 16. 5. 1990., 2.

⁴⁰⁴ „Milicioneri zakasnili“, *Večernje novosti* (Beograd), 14. 5. 1990., 3.

⁴⁰⁵ „Maksimir sa ukusom vatre i krvi“, *Tempo* (Beograd), 16. 5. 1990., 11.

⁴⁰⁶ ĐORĐEVIĆ 2015, 94.

povjesničar Ivo Goldstein ide korak dalje te u svojoj knjizi *Hrvatska povijest* iz 2003. tvrdi da se ta brojka kretala oko 67 %, ⁴⁰⁷ dok u svom novijem djelu *Dvadeset godina samostalne Hrvatske* iz 2010. izlazi s podatkom da je 1984. u tijelima unutarnjih poslova SR Hrvatske radilo 49,9 % Srba. ⁴⁰⁸ S ovim ocjenama se okvirno slaže i Božidar Spasić, dugogodišnji djelatnik savezne Službe državne sigurnosti, koji tvrdi da su oko 70 % uniformirane policije u Hrvatskoj činili Srbi iz Like i Korduna. Sličnoga je mišljenja i ondašnji šef republičkoga SUP-a Petar Đukić, osobno nazočan na maksimirskom stadionu 13. svibnja, kao i povjesničar Ante Nazor koji iznosi podatak da su Srbi i oni koji su se izjašnjavali Jugoslavenima činili oko 50 % policijskoga i rezervnoga sastava policije u SR Hrvatskoj. ⁴⁰⁹ Prema popisu iz 1991. godine Srba je u Hrvatskoj bilo oko 12,5 % te se dolazi do zaključka da su u policiji SR Hrvatske pripadnici službe srpske nacionalnosti doista bili nadzastupljeni u odnosu na ukupni udio u broju stanovništva.

Službene brojke angažiranih pripadnika osiguranja na Maksimiru se kreću od 420 do 520, uz dodatnih oko 170 policajaca iz okolnih gradova nakon što su se neredi oteli kontroli. No, postavlja se pitanje gdje su svi ti policajci bili tijekom trajanja maksimirskih incidenata. Pregledom sirove snimke vidljivo je da ih tijekom svih intervencija toga dana nije bilo više od stotinjak. Na istoku ih je bilo angažirano dvadesetak te na južnoj tribini, među Delijama, još svega nekoliko. Ostaje otvorenim pitanje zbog čega je u osjetljivom političkom trenutku, u napetoj i užarenoj atmosferi između navijača „velike četvorke“ iz različitih republika, bio angažiran tako mali broj pripadnika policije. Primjerice, godinu dana prije, tijekom ogleđa Dinama i Partizana, koji je analiziran u prethodnom poglavlju, bilo je angažirano čak 920 policajaca i gotovo 150 redara koji nisu uspjeli spriječiti nered. ⁴¹⁰ Sada je, 13. svibnja 1990., u atmosferi vrtoglavog uspona političke krize tijekom koje su navijači dodatno produbili svoja neprijateljstva, uključujući i ona na nacionalnoj osnovi, zagrebačka policija angažirala točno dvostruko manje policajaca. Pojedinim navijačima Crvene zvezde koji su u Zagreb doputovali ranojutarnjim vlakom je bilo neobično gotovo neprimjetno prisustvo policije. Tvrde da je grupica od njih nekoliko prošla pješke čitav grad bez da ih je itko i legitimirao. Na tragu toga, zagrebački policijski inspektor Mirsad Ganić tvrdi da je na sastanku policije uoči utakmice vidio da u dvorani nema ni polovice policajaca koji su najavljeni za izlazak na osiguranje

⁴⁰⁷ RAMET 1992, 203., preuzeto iz: MILLS 2018, 204.; GOLDSTEIN 2003, 379.

⁴⁰⁸ GOLDSTEIN 2010, 67.

⁴⁰⁹ „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.; NAZOR 2011, 18., preuzeto iz: GIBAČ, VUČUR 2018, 27.

⁴¹⁰ „Morali smo zaštititi Zvezdine navijače“, *Sportske novosti* (Zagreb), 15. 5. 1990., 2.

susreta. Smatra da su čak i sami policajci to primijetili i komentirali između sebe da ih neće biti dovoljan broj u slučaju problema. Policajac Refik Ahmetović, koji se na travnjaku sukobio sa Zvonimirom Bobanom, iznosi da je tek možda jedna trećina policajaca na terenu bila aktivna u djelovanju prema navijačima, dok su ostali stajali sa strane i gledali. Tvrdi čak i da je desetak njegovih kolega od straha pobjeglo u svlačionice, gdje su se zaključali te ondje čekali kraj sukoba.⁴¹¹

Na čelu policijskog osiguranja tog je dana bio Milan Dupalo, pomoćnik načelnika Sektora u sekretarijatu unutrašnjih poslova grada Zagreba, koji, prema nekim navodima, nije bio kvalificiran za taj zadatak, kao ni kompletna ekipa koju je taj dan imao na raspolaganju. Naime, prema riječima iskusnih policijskih dužnosnika Joška Morića i Mate Laušića, u zagrebačkoj su policiji u to vrijeme postojale dvije postave. „A“ tim na čelu s Mirkom Pećarom, načelnikom Sektora za operativne poslove u Gradskom sekretarijatu unutrašnjih poslova, nosio je najzahtjevnije zadatke visokoga sigurnosnog rizika. No, za utakmicu Dinamo – Crvena zvezda je zadužen Pećarov pomoćnik Dupalo, pa je na prvorazredni sigurnosni problem poslan manje kvalificirani, „B“ tim, što je, prema mišljenju dvojice policajaca, bilo pomalo neuobičajeno i neočekivano. Sve ove navode je pobio šef republičkoga SUP-a Petar Đukić, rekavši da takvih podjela u zagrebačkoj i hrvatskoj policiji nikad nije bilo.⁴¹²

Valja pripomenuti da je zapovjednik sektora jug, gdje su bile smještene beogradske Delije, bio policijski službenik Zdenko Lugonjić. Ondje je počinjena najveća pogreška. Policija nije pravodobno reagirala kako bi spriječila Dinamove navijače da s gornjega juga i istoka gađaju Zvezdaše kamenjem. Također, nije intervenirala kada su Delije trgale reklame i ogradu te se probili na gornju tribinu jug gdje su se obračunali s tamošnjim Dinamovcima. Nejasno je i zbog čega je na čitavoj južnoj tribini na početku incidenta bilo angažirano svega nekoliko policajaca koji su imali zadaću osiguravati oko 1000 gostujućih navijača. Zanimljivo je i opažanje da je policija toga dana intervenirala samo prema Bad Blue Boysima, dok prema Delijama nijednom.

Policija je u Hrvatskoj u tom razdoblju bila u previranjima zbog napete političke situacije. Tako su visoko rangirani zagrebački policajci, Vjekoslav Brajović, načelnik Odjela za javni red i mir, osiguranje i izvanredne mjere u tadašnjem Gradskom sekretarijatu unutrašnjih poslova (GSUP) Zagreb i Mate Laušić, načelnik Dežurne službe GSUP-a Zagreb, već u siječnju 1990. godine, uz znanje zamjenika sekretara unutrašnjih poslova SR Hrvatske Josipa Perkovića,

⁴¹¹ „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.

⁴¹² „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.; BIRTIĆ 1997, 36.

stupili u kontakt sa Stjepanom Mesićem i drugim članovima iz vodstva HDZ-a. Spomenuti je dvojac stajao i na čelu osiguranja prvoga općeg sabora HDZ-a u veljači 1990. na koji su došli i pripadnici „neprijateljske emigracije“, uključujući i budućega ministra obrane Gojka Šuška, koji nije imao vizu, a zajedno je s drugima pušten u zemlju.⁴¹³ Kako su sami izjavili, Brajović i Laušić ništa nisu mogli raditi bez znanja Josipa Perkovića, što pokazuje povezanost HDZ-a s vodstvom hrvatske policije već od samoga početka 1990. godine. Ta je povezanost zasigurno još više učvršćena u razdoblju oko prvih višetranačkih izbora te posebno u razdoblju nakon toga, kada je postalo jasno tko će u narednom razdoblju upravljati Hrvatskom.

U takvim je okolnostima dva dana uoči maksimirske utakmice održan kratki sastanak između policije, koju su predstavljali upravo Brajović i Laušić te dvojice predstavnika Bad Blue Boysa. Tijekom razgovora policajci su im u nekoliko navrata priopćili kako imaju spoznaje da je ograda na sjevernoj tribini prepiljena, odnosno da je nagrizenjena kiselinom, na što su se navijači čudili jer o tome nisu znali ništa. Policijski dvojac se toga razgovora ne sjeća, dok je Bruno Širok, jedan od nazočnih navijača na tom sastanku, detalje razgovora dobro zapamtio.⁴¹⁴ Zanimljivo je da se tijekom incidenta na stadionu dogodilo točno ono o čemu su govorili pripadnici zagrebačkoga SUP-a: pala je ograda na sjevernoj tribini i nekoliko stotina Dinamovaca je provalilo u teren. Sve to baca sumnju da je vodstvo zagrebačke policije bilo umiješano u okolnosti izbijanja najtežih nereda u dotadašnjoj povijesti jugoslavenske nogometne lige.

Ono što je također zanimljivo, jest i količina kamenja koja je taj dan bačena sa sjeverne i istočne tribine na travnjak, odnosno u smjeru Delija. Onodobni vođe Bad Blue Boysa pojašnjavaju kako su tribine maksimirskoga stadiona krajem 80-ih bile već veoma trošne te se lako moglo, mrdajući stupove lijevo-desno, čupati beton. Strogo odbijaju tezu da je kamenje organizirano dopremljeno na tribine.⁴¹⁵ S druge strane se među gostujućim navijačima i beogradskim medijima spekuliralo da je kamenje bilo unaprijed pripremljeno.⁴¹⁶ Analizom snimke doista je vidljivo da je travnjak po završetku nereda bio gotovo prekriven komadima betona sive boje i nejednakih veličina. Pretres je na ulazima, prema pričama navijača, bio rigorozan. No, s druge strane, pitanje je zašto i Delije nisu otkidale beton s „trošnog“ stadiona

⁴¹³ „Pročitajte u Nacionalu, feljton: Kako je Tuđman pomirio emigrante i udbaše“, <https://www.nacional.hr/procitajte-u-nacionalu-feljton-kako-je-tudman-pomirio-emigrante-i-udbase/>, pristup ostvaren 3. 2. 2021.

⁴¹⁴ „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.

⁴¹⁵ „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.

⁴¹⁶ MILLS 2018, 208.

i gađale svoje suparnike. Naime, s njihove tribine taj dan nije poletio gotovo nijedan kamen, izuzev onih komada kojima su oni gađani i koje su vraćali svojim suparnicima.

Jedna od važnijih rasprava u danima nakon utakmice po medijima te među samim navijačima bila je teorija da su maksimirski incidenti unaprijed organizirani. Očekivano, svaka od „sukobljenih“ strana imala je vlastiti „scenarij“. Prvi uključuje namjerno izazivanje kaosa i uvođenje izvanrednoga stanja u Hrvatskoj da bi se spriječilo HDZ i Franju Tuđmana u preuzimanju vlasti. Takvo su viđenje dali gotovo svi hrvatski mediji u danima nakon utakmice te sami navijači, koji smatraju da je „nekome“ odgovarao kaos u Zagrebu da bi vojska izišla na ulice i spriječila smjenu vlasti i konstituiranje prvoga demokratskog Sabora. Međutim, nejasno je tko bi bio nositelj i organizator ovakva koncepta. Spekuliralo se o saveznoj Službi državne sigurnosti, međutim njezin djelatnik Božidar Spasić je i sam izjavio da već potkraj 80-ih republički ogranci Službe u beogradsku direkciju više nisu slali važne informacije i da je sama centralna institucija pomalo gubila na važnosti. Srpska Služba državne sigurnosti nije imala nikakvih ingerencija u Hrvatskoj. Iako je u vodstvu hrvatske policije zbilja bio veliki udio Srba, oni su početkom 1990. godine sve više u drugom planu i marginalizirani. Konce su vukli Hrvati skloni nacionalnoj opciji predvođenoj HDZ-om, što se vidi iz navedenih primjera. Dakle, u Hrvatskoj nije bilo snage koja je mogla izvesti tako što na maksimirskom stadionu.

Drugi koncept nudi puno izgledniju tezu o izazivanju incidenata na maksimirskom stadionu u režiji najjače hrvatske stranke koja je pripremala teren za dolazak na vlast. Prema toj teoriji Tuđmanu je trebala lojalna policija, no bio je svjestan da mu na tom putu stoji (pre)velika zastupljenost Srba u njoj, zbog čega se moralo pokazati nesposobnost postojećega kadra. Na utakmici su snage sigurnosti uistinu doživjele *fijasko* pa zagrebačke *Sportske novosti* 15. svibnja velikim naslovom pozivaju da je „Vrijeme za ostavke“ u zagrebačkoj i hrvatskoj policiji. Nadalje komentiraju da je „ovo bila nogometna Petrova gora“, aludirajući na nedavno održani problematični miting hrvatskih Srba te prenose nezadovoljstvo uprave Dinama osiguranjem utakmice upečatljivim naslovom „A svakodnevno smo upozoravali“.⁴¹⁷ Tako se stvarala atmosfera javnoga linča pred koji su dovedeni vodeći ljudi zagrebačkoga i hrvatskoga SUP-a. Milan Dupalo, zapovjednik osiguranja na maksimirskom stadionu, po nacionalnosti Srbin, nakon utakmice je najprije suspendiran, a zatim i umirovljen. Jovica Ćuk, pomoćnik republičkoga sekretara unutrašnjih poslova, također Srbin, na vlastiti je zahtjev umirovljen. Petar Đukić, šef republičkoga SUP-a SR Hrvatske, također Srbin, je umirovljen. Zdenko

⁴¹⁷ „Vrijeme za ostavke“, *Sportske novosti* (Zagreb), 15. 5. 1990., 5.; „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.

Lugonjić, zapovjednik osiguranja na južnoj tribini gdje je počinjeno niz fatalnih pogrešaka koje su uzrokovale daljnje neredne, najprije je suspendiran, no ubrzo prebačen na druge dužnosti bez većih posljedica po karijeru.⁴¹⁸ Na koncu je nakon promjene vlasti krajem svibnja 1990. smijenjen i sam republički sekretar unutrašnjih poslova Vilim Mulc, po nacionalnosti Hrvat, kao nepodoban kadar. Na njegovo je mjesto za ministra unutrašnjih poslova Republike Hrvatske postavljen Josip Boljkovac, čovjek od Tuđmanova povjerenja. Na jednoj široj osnovi može se postaviti retoričko pitanje je li ovo bila čistka u vrhu hrvatske policije ili samo uobičajene i rutinske kadrovske promjene.

U kontekstu silazne putanje renomea policije u Hrvatskoj, „Akcija Stadion“, pokrenuta od hrvatske Službe državne sigurnosti s ciljem suzbijanja nacionalizma među nogometnom populacijom, ulaskom u 1990. godinu je naglo počela gubiti na važnosti, što je vidljivo po malom broju dokumentiranih slučajeva postupanja prema navijačima. Od travnja do prosinca 1989. Služba je izradila preko 1000 dokumenata, u čitavoj prvoj polovici 1990. svega šest dokumenata, dok o samim događajima u Maksimiru postoje dva vrlo štura spisa. To govori o kaosu unutar sigurnosnih službi u Hrvatskoj te činjenici da operativci više nisu bili sigurni jesu li u novim okolnostima navijači bili neprijatelji države kao dotada ili prijatelji koji na svoj način: pjesmama, skandiranjima i nacionalnim zastavama agitiraju za „novu stvar“. U smislu takvih previranja u vodećim strukturama i policija je na maksimirskom stadionu pokazala neorganiziranost i nespremnost odgovoriti na uobičajene sigurnosne izazove.

Bilo kako bilo, politička je situacija u Jugoslaviji tijekom prve polovice 1990. godine doista bila prilično usijana. U Hrvatskoj i Sloveniji su tijekom proljeća provedeni prvi višestranački izbori te se odvijao proces demokratizacije društva. Težilo se višem stupnju samostalnosti, bilo u vidu konfederalnoga ustroja ili potpunoga odcjepljenja od Jugoslavije. Nasuprot toga, srpsko je rukovodstvo iznosilo ideju federalizma, što je produbljivalo postojeću političku krizu. Hrvatska je u trenutku igranja maksimirske utakmice proživljavala odlazak komunističke garniture koja je na vlasti bila 45 godina te dolazak nove političke postave koja je obećavala promjene, što je izazivalo strah kod većega broja pripadnika srpske manjine. Splet okolnosti je pridonio tomu da se na neodigranoj utakmici 13. svibnja 1990. dogode incidenti nikad prije viđeni na jugoslavenskim stadionima. Čini se da navijači zbilja nisu mogli znati da će se neredi ovakvih razmjera dogoditi, što svjedoče obje strane. Beograđani su tvrdili da su se tada „svi delili na ustaše i četnike a Zvezdini navijači, nesvesni situacije, razmišljali o fudbalu, Zvezdi“ te da je to trebala biti još samo jedna u nizu utakmica klubova „velike četvorke“ i

⁴¹⁸ „Suspendirani Dupalo i Lugonjić“, *Sportske novosti* (Zagreb), 16. 5. 1990., 2.

„kruna svih tuča koje su se dešavale na gostovanjima u Hrvatskoj, ali se o tim tučama nije pisalo, da se ne razgrađuje bratstvo i jedinstvo“.⁴¹⁹ Prema svim dostupnim podacima čini se da su u takvom raspoloženju i došli u Zagreb toga svibnja 1990. godine. Na drugoj strani i Dinamovci slično pričaju da „tenzije jesu bile malo povišene, više radi cijelog tog nacionalnog naboja koji je u to vrijeme počeo bujati u Hrvatskoj i na tim mitinzima u Srbiji, ali da je nekakvih specijalnih priprema bilo i nije“.⁴²⁰

Iz svega dosada izrečenoga može se zaključiti da ova neodigrana utakmica ima upečatljivu političku dimenziju.⁴²¹ Neredi koji su se dogodili predstavljaju kulminaciju navijačko-nacionalističkih sukoba u socijalističkoj Jugoslaviji te su metaforički ukazivali na činjenicu da suživot dvaju najvećih naroda u federaciji više nije moguć. Na istom stadionu nisu mogli jedni pored drugih istovremeno stajati pripadnici navijačkih skupina iz Srbije i Hrvatske. Ti su događaji pokazali, također na simboličkoj razini, da će se država raspasti i da taj proces neće proći mirnim putem.⁴²² U tom smislu, socijalistička Jugoslavija pruža prvorazredni primjer klupskoga etno-nacionalizma.⁴²³ Bez obzira na prisutne sumnjive elemente u samoj organizaciji utakmice, koji otvaraju mogućnost kreiranja svakakvih teorija, sve to ne mijenja činjenicu da je najvažnija posljedica maksimirskih događanja smjena policijskoga kadra u Hrvatskoj, što je HDZ-u otvorilo prostor da policiju stavi pod svoju kontrolu. Već dan nakon maksimirske utakmice je Blagoje Adžić, načelnik Generalštaba oružanih snaga Jugoslavije, pokrenuo postupak oduzimanja oružja Teritorijalne obrane SR Hrvatske, što je formalno provedeno 23. svibnja 1990. Tijekom kolovoza počinje srpska pobuna u Hrvatskoj te će hrvatskim vlastima policija predstavljati jedinu oružanu formaciju kojom će raspolagati. A, ideja o lojalnim policijskim formacijama je realizirana upravo kao posljedica maksimirskih incidenata: pored spomenute „sječe“ kadrova srpske nacionalnosti, 5. kolovoza 1990. je postrojeno 1700 polaznika Tečaja za obuku policijskih službenika „Prvi hrvatski redarstvenik“, što je bila osnova stvaranja hrvatskih oružanih snaga.⁴²⁴ Sve to navijače stavlja među subjekte promjena koje su se na jugoslavenskom prostoru događale na prijelazu iz 80-ih u 90-e godine 20. stoljeća.

⁴¹⁹ „Događaj koji je izmenio istoriju“, *Pune tribine ludih navijača*, 2/1997., 24.; ĐORĐEVIĆ 2015, 148.

⁴²⁰ „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.

⁴²¹ ĐORĐEVIĆ 2015, 92.

⁴²² LALIĆ 2018, 164.; ĐORĐEVIĆ 2015, 220.

⁴²³ GIULIANOTTI 1999, 13.

⁴²⁴ NAZOR 2011, 18.

Nakon Maksimira – Arkan

Svega šest dana nakon neodigrane utakmice u Maksimiru, 19. svibnja 1990., održano je finale Kupa Jugoslavije na stadionu JNA između Crvene zvezde i Hajduka. „Nacija“ je zazirala od ponavljanja zagrebačkoga scenarija, no izjave čelnika nogometnih klubova bile su afirmativne. Generalni je sekretar Crvene zvezde Vladimir Cvetković za *Večernje novosti* izjavio da je „Torcida dobrodošla“ u Beograd, a direktor gostiju Zdravko Reić kako „Hajduk ostaje - jugoslavenski“ klub i da će se uprava uključiti u organizaciju putovanja navijača.⁴²⁵ Političari su, pak, imali drukčiji pogled na stvari. *Slobodna Dalmacija* je dva dana uoči utakmice objavila priopćenje splitskoga HDZ-a s naslovom „Ne idite u Beograd“, dok je istovremeno oporbeni *Srpski pokret obnove* Vuka Draškovića izdao proglas u kojem poziva Beograđane da Hajduk i njegove navijače „ugoste kao pravi srpski domaćini. Neka se i ovom prilikom uvjere da Srbi nisu narod mržnje, već ljubavi (...). Zato ničim ne uzvratimo na talase antisrpskog ludila koje plavi Hrvatsku (...)“.⁴²⁶

Prije, tijekom i nakon utakmice, izuzev verbalnih okršaja, sve je prošlo mirno, za što se pobrinulo dotada rekordnih 1100 policajaca te još oko njih 600 u pričuvu.⁴²⁷ Navijača Hajduka je doputovalo oko 2500 te su bili smješteni na sredini južne tribine okruženi posebno postavljenom žicom te brojnim pripadnicima osiguranja. Tijekom intoniranja državne himne „Hej Slaveni“ su okrenuvši leđa terenu otpjevali hrvatsku himnu „Lijepa naša domovino“ zbog čega su, očekivano, kritizirani u beogradskom tisku.⁴²⁸ Torcida je pjevala u slavu pobjednika prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj: „Oj Tuđmane, dobili smo izbore“, „Haj nek se čuje čuje, haj nek se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana“ te izvikivala popratne nacionalne slogane, na koje je otpadalo oko 20 % svih verbalnih parola toga dana. S druge strane su im Delije uzvraćale s „Umro je Tuđman“ i drugim onodobnim šovinističkim parolama, ali i „domišljatim“ sloganima: „Tajči je kurva“, „Hajde da ludujemo ove noći, hajde da vadimo Torcidi oči, hrvatska krv je kao čokolada, Srbija napada“ itd. Kao što je vidljivo, Delije su Hajdukovce, osim standardnim navijačkim repertoarom, vrijeđale i preko Tatjane Matejaš Tajči, Zagrepčanke, koja je pjesmom „Hajde da ludujemo“ dva tjedna prije predstavljala Jugoslaviju na Eurosongu. Vrijeđajući samu pjevačicu na osobnoj razini omalovažavalo se Hrvate u cjelini, dok se „reinterpretacijom“ stihova najpopularnije pjesme u Jugoslaviji 1990. trebalo pokazati mišljenje o „smrtnim neprijateljima našeg naroda“, u ovom slučaju – splitskoj Torcidi kao

⁴²⁵ „'Torcida' dobrodošla“, *Večernje novosti* (Beograd), 16. 5. 1990., 12.

⁴²⁶ „Beograđani“, letak *Srpskog pokreta obnove*, 17. 5. 1990.

⁴²⁷ „Milicija na konju“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 20. 5. 1990., 32.

⁴²⁸ „Popravljajte kišobrane“, *Večernje novosti* (Beograd), 20. 5. 1990., 30.; LALIĆ 1993, 205.

metafori za sve Hrvate. Na koncu, ukupno je oko 10 % repertoara navijača Crvene zvezde toga dana otpadalo na politički intonirane pjesme i povike.⁴²⁹ Na utakmici je bilo prisutno, već sasvim normalno za to vrijeme, veliki broj nacionalnih zastava s jedne i druge strane, nijedna s petokrakom već isključivo s „povijesnim“ simbolima.

Koncem mjeseca, na dan konstituiranja Sabora Republike Hrvatske 30. svibnja 1990., Hajduk odlazi na turneju po Australiji. Uprava je na put ponijela suvenire na kojima je bila inačica povijesnoga klupskog grba sa šahovnicom, dok je na dresovima još uvijek stajala službena verzija sa zvijezdom. Među igračima je, međutim, postojala snažna želja za promjenama te su uoči prve utakmice skinuli grbove s dresova te odigrali bez njih, na oduševljenje brojnih iseljenika. Igor Štimac, jedan od inicijatora, objasnio je da su igrači tim činom prenijeli upravi kluba njihovo viđenje Hajdukova grba u budućnosti.⁴³⁰ Po povratku s turneje su na splitskoj Pjaci pripadnici Torcide organizirali peticiju za povratak „povijesnog“ amblema, što je na koncu realizirano prihvaćanjem prijedloga od strane Skupštine kluba.⁴³¹ Valja pripomenuti da je do početka nove sezone, koncem srpnja 1991. godine, Dinamo također maknuo zvijezdu iz grba.⁴³²

Političko-nogometne turbulencije su nastavljene tijekom prijateljske utakmice između nacionalnih selekcija Jugoslavije i Nizozemske 3. lipnja 1990. na stadionu u Maksimiru. Zbog političke situacije u zemlji, svježih maksimirskih incidenata ni mjesec dana prije, kao i zbog suspenzije koju je Zvonimir Boban zaradio zbog napada na policajca, atmosfera je bila vrlo napeta. To se pokazalo još uoči početka susreta kada je državnu himnu izviždao cijeli stadion, paralelno pjevajući stihove „Lijepa naša domovino“. Igračima je bilo vidno neugodno, od kojih se dio, uključujući i izbornika Ivicu Osima, ironično smiješio, dok je reprezentativac Faruk Hadžibegić po završetku intonacije izjavio: „Ajmo! Nas 11 protiv njih 20.000“. Tijekom utakmice se s tribina uglavnom navijalo za gostujuću reprezentaciju, zviždalo i pogrдно skandiralo domaćim igračima te je bilo izvješeno i nekoliko nizozemskih zastava. Dejan Savićević je kasnije izjavio da je upravo na toj utakmici prvi puta primijetio da u državi nešto nije u redu i „da je vrag odnio šalu“.⁴³³ Jugoslavija je izgubila rezultatom 2 : 0 te su

⁴²⁹ LALIĆ 1993, 197, 202, 203, 207.; PRLAC 2020, 160.

⁴³⁰ KOVAČIĆ 2019, 323.; MILLS 2018, 229.; „Poslednji jugoslovenski fudbalski tim“, dokumentarni film, autor: Vuk Janić, M film Montenegro, Podgorica 2000.

⁴³¹ PRLAC 2020, 162.

⁴³² MILLS 2018, 233.

⁴³³ „Poslednji jugoslovenski fudbalski tim“, dokumentarni film, autor: Vuk Janić, M film Montenegro, Podgorica 2000.

reprezentativci u lošem ozračju otputovali na Svjetsko prvenstvo u Italiju, gdje su postigli solidan rezultat stigavši do četvrtfinala.⁴³⁴

Još je tijekom proljeća 1990. godine novinar TV Beograda Milan Mijailović u sklopu emisije *Umesto top liste* pripremao epizodu o navijačima te proveo anketu o tome tko će na Svjetskom prvenstvu navijati za reprezentaciju. Delije su izjavile da s Hrvatima nikada neće navijati zajedno, a Grobari da će u Italiji biti krvi: „Ima da se pobijemo prvo Srbi i Hrvati, staćemo mi i Cigani s jedne, Hrvati s druge strane“. Bad Blue Boysi, iako je intervjuirana sporedna navijačka ekipa, izjavili su da će na Svjetskom prvenstvu za reprezentaciju navijati zajedno Hrvati i Srbi.⁴³⁵ Raspoloženje se među njima nakon maksimirskih incidenata vjerojatno ponešto promijenilo, s obzirom na to da je u Italiji podrška srpskih i hrvatskih navijačkih skupina „plavima“ uglavnom izostala.

O nacionalnoj strukturi navijača u tom razdoblju postoji nekoliko istraživanja. Sociolog Dražen Lalić je proveo jedno takvo među pripadnicima splitske Torcide gdje je na uzorku od 108 navijača anketom utvrdio da su pripadnici ove navijačke skupine 98 % Hrvati, dok je preostalih 2% izjavilo da ne znaju što su.⁴³⁶ S obzirom na to da anketa nije egzaktno mjerilo, neprijeporno je da su među splitskim navijačima makar i u manjoj mjeri morali bili i pripadnici drugih vjera i nacija. Prema analizi policijskih struktura u SR Hrvatskoj, među pripadnicima zagrebačkih Bad Blue Boysa se koncem 80-ih nalazilo 90 % Hrvata te 10 % Srba, Muslimana i Jugoslavena.⁴³⁷ Analize drugih navijačkih skupina za to razdoblje ne postoje, no zabilježena je izjava jednoga od vođa navijača Partizana iz 1990. godine, Ćumeta, koji je na novinarski upit jesu li Grobari Srbi ili Jugoslaveni odgovorio: „Evo konkretno tu je i Gana, Gana je šiptar, Bilke je Hrvat, ja sam Srbin. Tako, ima dosta i Muslimana“.⁴³⁸ Ovu izjavu izvučenu iz konteksta ne treba shvatiti doslovno jer je po sloganima, pjesmama i ikonografiji prilično jasno da su veliku većinu navijača Partizana činili mladići srpske nacionalnosti. Na to upućuje i anketa koju je sociologinja Vera Marković provela 1989. godine također među Grobarima, u kojoj jedan njihov pripadnik tvrdi da bi „navijačima trebalo odati dužno priznanje jer su oni prvi podržali Srbiju u ovim promenama. Oduvek se znalo da su Zvezda i Partizan srpski timovi, a Hajduk i Dinamo hrvatski“.⁴³⁹ S ovime bi se mogle usporediti izjave navijača Hajduka u istom razdoblju:

⁴³⁴ „Da li će sve pokriti ruzmarin, trava i šaš?“, *Tempo* (Beograd), 6. 6. 1990., 2-3.; ANDJELIĆ 2014, 93.; ĐORĐEVIĆ 2015, 106.

⁴³⁵ „Umesto top liste“, urednik: Milan Mijailović, TV Beograd 1990.

⁴³⁶ LALIĆ 1993, 120.

⁴³⁷ BAKULA, VULAMA 1990, 92.

⁴³⁸ „Umesto top liste“, urednik: Milan Mijailović, TV Beograd 1990.

⁴³⁹ Anketa 8. svibnja 1989., preuzeto iz: ČOLOVIĆ 1996, 431.

„Mrzim Partizana i Zvezdu zato što su to srpski klubovi. Nosim hrvatsku zastavu da diže živce Srbima. A Srbe ne mogu ni vidit“, dok je drugi izjavio: „Ja osobno kroz Torcidu vidim borbu za slobodu. Kroz Torcidu mogla se buditi nacionalna svijest. Moj životni cilj je dočekati da imam svoju državu, svoju putovnicu, i da ne mrzim nikoga“. ⁴⁴⁰ O povezanosti politike i sporta treći pripadnik Torcide smatra da „do nasilja dolazi uglavnom zbog nacionalnih i političkih razlika. To je naš odgovor na određena politička zbivanja određenih nacija. Dok god bude ovakva politička atmosfera kod nas, bit će i ovakva nasilja. A, kada se suzbije nasilje u ekonomiji i politici, tada će se smanjiti nasilje među navijačima“. ⁴⁴¹ Jedan istaknutiji navijač Crvene zvezde, pak, smatra da se „nacionalizam nije rodio na stadionima. Nisi ti išao na koncerte kulturno-umetničkih društava da ispoljavaš nacionalizam. On se ispoljavao u svim sferama društva, ali kako ja to vidim najviše, najizraženije, najjavnije je bilo na utakmicama.“ ⁴⁴²

Na mišljenje pripadnika navijačkih skupina zasigurno je snažno utjecala dnevna retorika dvaju najmoćnijih političkih lidera u državi. Utjecaj Franje Tuđmana i HDZ-a među pripadnicima hrvatskih navijačkih skupina snažno se osjećao od početka 1990. godine i tijekom narednoga duljeg razdoblja. S druge je strane popularnost Slobodana Miloševića prema početku 1990. godine među srpskim navijačkim skupinama kopnila, a pozornost se, kao što je već rečeno, počela pridavati lideru oporbe Vuku Draškoviću te političaru krajnje ekstremnih stavova Vojislavu Šešelju. To je Miloševiću bio znak za uzbunu da stadione mora staviti pod svoju kontrolu. Vjerojatno posredstvom srpske Službe državne sigurnosti, među „neposlušne“ navijače šalje beogradskoga kriminalca Željka Ražnatovića Arkana. Početna faza njegova puta prema „preuzimanju“ Delija bile su „dužnosti“ u Crvenoj zvezdi. Prisustvovao je događajima na neodigranoj utakmici u Maksimiru 13. svibnja 1990. kao član službene delegacije beogradskoga kluba. Bivši pripadnik jugoslavenske (savezne) Službe državne bezbednosti Božidar Spasić tvrdi da su oni s Arkanom sve odnose prekinuli još 1983. godine te je njegove kolege začudilo da na Maksimiru sjedi na klupi Crvene zvezde do trenera Dragoslava Šekularca. S obzirom na to da je to bilo sumnjivo, pokrenuli su internu istragu te došli do saznanja kako Služba državne bezbednosti SR Srbije (republička) pokušava Arkanu nametnuti Delijama. ⁴⁴³ To se pokazalo točnim, s obzirom na to da je u kolovozu 1990. godine održao sastanak s vođama navijačke skupine u svojoj slastičarnici pokraj stadiona. Arkan je u to vrijeme bio etablirani kriminalac s neprikosnovenim autoritetom na „beogradskom asfaltu“,

⁴⁴⁰ LALIĆ 1993, 137, 202.

⁴⁴¹ LALIĆ 1993, 199.

⁴⁴² Izjavu dao Zoran Timić.

⁴⁴³ „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.

dok su pripadnici Delija, listom mlađi od njega desetak i više godina, bili gotovo bespogovorno spremni poslušati što im ima za reći. Kao rezultat „pregovora“ Delije, bar na prvi pogled i parcijalno, izbacuju politiku s tribine. Dogovor je bio da se kliče samo Crvenoj zvezdi, Beogradu i Srbiji, prestane vrijeđati Slobodana Miloševića te prekine podrška liderima oporbe Draškoviću i Šešelju. Oni kojima se to nije sviđalo, rastjerani su ili su otišli sami.⁴⁴⁴

S druge strane, mnogi su beogradski navijači u to vrijeme bili u privatnom osiguranju oporbenim političarima ili su kao članovi njihovih stranaka sudjelovali u političkim aktivnostima, u neku ruku postavši „kopča s tribinom“.⁴⁴⁵ Milošević je bio svjestan da će, prateći ritam promjena u Sloveniji i Hrvatskoj, morati raspisati višestranačke izbore. Shvaćao je da mu, pored političke, najmanje treba još i „stadionska“ oporba, čiji je glas na velikim utakmicama u ono vrijeme slušalo i do 80.000 ljudi uživo te višemilijunski auditorij pred televizijskim ekranima, tvoreći kritičnu masu potencijalnih birača. Zbog toga je u listopadu 1990. godine Arkan, nakon uspješnoga udaljavanja navijača od Draškovića, doslovno morao „čupati“ Delije iz okrilja Vojislava Šešelja i njegova *Srpskog četničkog pokreta* (SČP), između ostaloga prijetivši mu ubojstvom. Očito se Šešelj navijačima pokazao kao najspremniji i nejekstremniji borac za srpsku stvar, zbog čega ga je srpska policija, pod direktnom Miloševićevom kontrolom, bez valjanih dokaza i optužbe uhitila te je kratko vrijeme proveo u zatvoru.⁴⁴⁶ To je očito bilo dovoljno vremena Arkanu da Delije „vrati“ pod svoje okrilje, udalji od predizborne kampanje te ih počne pripremati za nadolazeće ratne okršaje. Na koncu je *Socijalistička partija Srbije* (SPS) na izborima u prosincu 1990. godine nadmoćno pobijedila te omogućila Miloševiću dugogodišnju vladavinu na čelu Srbije i tzv. krnje Jugoslavije. Svi ovi podaci demantiraju dosadašnje tvrdnje brojnih novinara, publicista, čak i ozbiljnih znanstvenika koji su o Arkanu pisali kao o vođi Delija.⁴⁴⁷ On nikada nije bio vođa, a nije bio ni navijač. Njegova je isključiva uloga bila temeljem statusa opasnoga kriminalca golom silom spriječiti skandiranje srpskih navijača protiv Slobodana Miloševića, a u korist oporbenih lidera u Srbiji

⁴⁴⁴ „Politika navijanja“,

<http://www.politika.rs/sr/clanak/50690/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%9A%D0%B0>, pristup ostvaren 17. 2. 2021.; Izjavu dao Zoran Timić.

⁴⁴⁵ „Balkanski rat severa i juga“, <http://m.pressonline.rs/zabava/life-style/53403/balkanski-rat-severa-i-juga.html>, pristup ostvaren 25. 1. 2021.

⁴⁴⁶ „Šešelj – Arkan mi preoteo Delije dok sam bio u zatvoru“,

<https://www.youtube.com/watch?v=P0CjoHbhgHw&t=214s>, pristup ostvaren 17. 2. 2021.; „Šešelj - Arkan nije dao Delije 9.9.2014.“, <https://www.youtube.com/watch?v=pq9Zqso1kMc&t=1s>, pristup ostvaren 17. 2. 2021.

⁴⁴⁷ Pisanje o Arkanu kao „vođi“ Zvezdinih navijača u profesionalnoj historiografiji, vidi: ANDJELIĆ 2014, 119.; BRENTIN 2013, 996.; SACK, SUSTAR 2000, 312.

tijekom druge polovice 1990. godine te da ih, kao „dragocen 'kapital mržnje' i dobrodošlo 'topovsko meso'“, kasnije iskoristi za nadolazeće ratove.⁴⁴⁸

Iz navedenoga se može zaključiti da su maksimirski incidenti samo objelodanili pandorinu kutiju latentno loših međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, prvenstveno Hrvata i Srba. Svi navedeni primjeri govore u prilog činjenici da su navijačke skupine bile pod jakim utjecajem, ako ne direktno političkih stranaka, onda nacionalnih politika koje su promovirane od strane onodobnih političkih lidera. S druge strane, među brojnim primjerima iz 1990. godine, situacija pokazuje da su i navijačke tribine, prije i ispred političara, bile važan faktor u širenju tih nacionalnih politika, koje su u svojoj srži bile programi novonastalih stranaka. Iz toga proizlazi da je međusobni utjecaj političkih stranaka i tribina jugoslavenskih stadiona bio dvosmjernan.

Paljenje jugoslavenske zastave

Nova je nogometna sezona 1990./1991. bila posljednja u kojoj se igrao zajednički nogomet u Jugoslaviji u punom sastavu. Započela je tijekom kolovoza 1990. kada u dijelovima Hrvatske nastanjenim srpskim stanovništvom dolazi do rasta političkih i nacionalnih napetosti. To se, pored raspada Saveza komunista Jugoslavije, latentne krize na Kosovu i verbalnoga sukoba Slovenije i Srbije 1990. godine pokazalo kao gorući politički problem u državi. Srbi su u Hrvatskoj, podržani od Miloševića, zahtijevali najprije autonomnu pokrajinu, nakon čega su ti zahtjevi radikalizirani do krajnjih granica.⁴⁴⁹ Tako u kolovozu 1990. započinje tzv. balvan revolucija – blokiranje magistrale kod Knina, koja je povezivala Zagreb s južnim krajevima republike, što je u svakodnevicu unosilo napetost i zebnju oko ishoda zahuktale političke krize. Barikade su priječile normalni protok željezničkoga i cestovnoga prometa, a srpska se manjina počinje naoružavati te izbijaju incidenti koji će vremenom eskalirati u ozbiljnu oružanu pobunu.⁴⁵⁰

U svjetlu takvih političkih okolnosti 26. rujna 1990. odigrana je prvenstvena nogometna utakmica u Splitu između Hajduka i Partizana. Mediji su uoči ove utakmice izvijestili o dogovoru uprave Hajduka s Torcidom da neće biti nereda pa beogradske *Večernje novosti* na dan utakmice donose naslov: „Poljud kao pozorište“.⁴⁵¹ Za razliku od susreta istih protivnika godinu dana prije, 18. studenoga 1989., kada je među pripadnicima splitske Torcide registrirano

⁴⁴⁸ Ovakvu formulaciju nudi srpski etnolog i kulturni antropolog Ivan Čolović, vidi: ČOLOVIĆ 2002, 476.

⁴⁴⁹ RAMET 2009, 443.

⁴⁵⁰ GIBAČ, VUČUR 2018.

⁴⁵¹ „Poljud kao pozorište“, *Večernje novosti* (Beograd), 26. 9. 1990., 40.

oko 300 zastava Hajduka i oko 35 zastava SR Hrvatske, ovoga je puta slika izgledala znatno drukčije: oko 300 barjaka Republike Hrvatske, sa šahovnicom umjesto zvijezde te svega oko 100 zastava Hajduka. S domaće tribine su dominirali nacionalni slogani uobičajeni za to vrijeme „upotpunjeni“ pjesmama: „O Suzana, jebeš Partizana, jebeš Zvezdu, jebeš Rada, jebeš Slobodana“, „Draškoviću kurvin sine, nećeš proći preko Drine“ i „Jebo vas Šešelji“. Tijekom jesenjega dijela tekućega prvenstva ime Franje Tuđmana se počinje spominjati nešto rjeđe te u prvi plan ulaze skandiranja članu radikalne struje HDZ-a Šimi Đodanu: „Haj nek se čuje čuje, haj nek se zna, mi smo vojska Šime Đodana“, što je trajalo do proljeća 1991. godine.⁴⁵²

Partizanovi se navijači u Splitu, srećom, nisu pojavili. Nakon vodstva gostiju od 2 : 0 u 72. Minuti, Torcida je sa sjeverne tribine u velikom broju provalila u teren i prekinula utakmicu, a gostujući igrači i suci su jedva uspjeli pobjeći u svlačionice pred naletom razularene mase. U tim se trenucima s tribina orilo „Hrvatska, Hrvatska“, „Odlazite cigani“, „Gotovo je gotovo“, „Hrvatska liga“, „O Hrvatska, nezavisna država“ i slični slogani. Dio je navijača po atletskoj stazi nosio zastavu Republike Hrvatske sa šahovnicom, među kojima i sliku Franje Tuđmana.⁴⁵³ Kada je masa stigla do prostora pokraj semafora, kod službenoga jarbola, s tribina se začulo skandiranje „Spalite zastavu“, nakon čega je jugoslavenska državna zastava skinuta, spaljena i ponovno vraćena na vrh jarbola izgorjevši do kraja. Kada su u navijačkom časopisu *Ćao Tifo* pripadnike Torcide upitali zbog čega su zapalili zastavu, odgovor je glasio: „Zato što njoj nije mjesto na Poljudu“.⁴⁵⁴ Drugi navijač je o istom problemu rekao: „Ja mislim da će paljenje jugoslavenske zastave biti u povijesti tretirano isto kao i svojevremeno paljenje mađarske zastave 1895. godine, mada mislim da postoji i jedna razlika. Paljenjem mađarske zastave zapaljena je, ipak svetinja jednog naroda, dok spaljivanje jugoslavenske zastave ne vrijeda apsolutno nikoga, jer niti Jugoslavija, niti Jugoslaveni, uopće, ne postoje“.⁴⁵⁵ Na Poljudskoj je visokorizičnoj utakmici, bar na stadionu, bilo prisutno svega dvadesetak pripadnika policije, koji su nijemo stajali na tartan-stazi na ulazu u svlačionice podno zapadne tribine, bez ikakve namjere da interveniraju.

Dan nakon susreta su beogradske *Večernje novosti* objavile velik broj članaka osude na prekid utakmice i paljenje državne zastave, a naslovi su bili: „Sramni čin“, „Korak do ludila“, „Kud plovi bijeli brod“, „Šahovnica zaustavila miliciju“, „Droga je za sve kriva“, „Energična istraga“, „Zamalo masakr“, „Ljaga za Split“ i drugi. U izdanju 28. rujna objavljen je članak pod

⁴⁵² LALIĆ 1993, 174, 201, 203.

⁴⁵³ Isto, 223.

⁴⁵⁴ „Balada balkanskih fajtera“, *Ćao Tifo* (Beograd), br. 8, januar 1991., 61.

⁴⁵⁵ „Godine koje su pojeli skakavci“, *Ćao Tifo* (Beograd), br. 8, januar 1991., 63.

naslovom „HDZ raspaljuje mržnju“, u kojem ovaj beogradski dnevni list prenosi izvještaje stranih agencija u kojima između ostaloga stoji da su: „Susreti beogradskih i hrvatskih klubova već tradicionalno obeleženi incidentima, koji su postali žešći od kada je u Hrvatskoj na vlasti nacionalistički HDZ“. Jednako tako je zabilježeno da je: „Rivalstvo između Srba i Hrvata dostiglo vrhunac dolaskom HDZ-a na vlast“.⁴⁵⁶ Vrlo kritično je, no s drugim motivima, pisala i splitska *Slobodna Dalmacija*. U njezinu izvještaju nereagirane policije i općenito incidenti na splitskom stadionu objašnjavani su na način da „Poslije prekida u Splitu pitanja izgledaju kao odgovori: treba li inzistirati na Prvoj saveznoj ligi, je li uopće moguće prirediti regularno prvenstvo i je li moguće garantirati sigurnost života na stadionima?“⁴⁵⁷ Na sljedećoj je stranici objavljen članak pod naslovom „Scenarij bio pripremljen“ u kojem stoji: „Međutim, previše se slučajnosti poklopilo da bi se sada isključivo moglo tvrditi kako je za sve kriva jedna grupica militantnih pripadnika Torcide, narkomana i alkoholičara“.⁴⁵⁸

Iako bi se u rujnu 1990. godine u novinama očekivala oprečna tumačenja ovih incidenata u hrvatskom i srpskom tisku, tada je to uglavnom izostalo. I jedna i druga strana su složne u ocjeni da su incidenti sramota za Hajduk i grad Split te da su vjerojatno izrežirani. Beogradski mediji su nedvosmisleno optužili HDZ, dok *Slobodna Dalmacija* „krivce“ ne proziva direktno, no objavom naslova „Scenarij bio pripremljen“ insinuira postojanje „odgovornih“ u redovima organizatora. S druge strane postavljanje pitanja treba li inzistirati na prvoj saveznoj ligi te je li moguće prirediti regularno prvenstvo i uopće jamčiti sigurnost života na stadionima ide u prilog stvaranju atmosfere da tako nešto više nije izvedivo i da se liga treba prekinuti. Ovakva se pitanja, iz neutralne pozicije, čine i pomalo apsurdnima jer bez obzira na političko stanje u državi, praksa je pokazala da je uz dovoljan broj policajaca moguće organizirati i one najrizičnije utakmice. Kroz nogometnu sezonu 1990./1991. se u Beogradu, Zagrebu, Splitu i drugim gradovima bez većih problema odigralo više desetaka susreta hrvatskih i srpskih klubova, iako su sektori za gostujuće navijače uglavnom bili prazni.

Na Splitskoj je utakmici indikativno nekoliko činjenica. Prva je ta da su, lošom organizacijom utakmice, klupske, gradske i republičke vlasti jasno pokazale da ne žele zajednički nogomet s klubovima iz Srbije. Tomu je naravno kao okidač služila napeta politička situacija te pobuna Srba u Kninu i okolici i blokiranje cestovne infrastrukture u Hrvatskoj. Tako je poljudsku utakmicu, umjesto nekoliko stotina, osiguravalo svega nekoliko desetaka

⁴⁵⁶ „HDZ raspaljuje mržnju“, *Večernje novosti* (Beograd), 28. 9. 1990., 38.

⁴⁵⁷ „Politika u prvom licu“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 28. 9. 1990., 17.; „Karnevalske svečanosti“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 28. 9. 1990., 15.

⁴⁵⁸ „Scenarij bio pripremljen“, *Slobodna Dalmacija* (Split), 28. 9. 1990., 16.

policajaca koji su bili nemoćni intervenirati kada je Torcida upala na teren, prekinula utakmicu, umalo linčovala igrače Partizana te na koncu zapalila državnu zastavu. To je bio jasan pokazatelj da policija više nije mogla ili željela preuzeti rizik odgovornosti za osiguravanje ovakvih utakmica. Zaključno, ako je kod maksimirskih incidenata četiri mjeseca prije i bilo sumnje u režiju nereda, u ovom najsvježijem splitskom to nije bio slučaj. Vlasti su u Hrvatskoj vodile nezaustavljiv proces razdruživanja s državnim institucijama i Jugoslavijom kao takvom, što se vrlo očito radilo i preko nogometa. Povici s poljudskih tribina „A sad adio, a sad adio, i tko zna gdje, i tko zna kad...“ bili su upućeni Jugoslaviji, a skandiranja „Hrvatska liga“ i „Hrvatska – nezavisna država“ jasna vodilja u kojem smjeru idu težnje Hrvata u još uvijek zajedničkoj državi.

U danima oko poljudske utakmice također nije bilo mirno na tribinama, u nizu događaja koji su za ishodište imali nasilje i nacionalizam. Tri dana prije, 23. rujna 1990., uoči susreta između Partizana i Sarajeva u tučnjavi su nožem izbodena dvojica Grobara, što je u to vrijeme bio presedan.⁴⁵⁹ Naime, navijači su se u Jugoslaviji klonili uporabe hladnoga oružja prilikom međusobnih razračunavanja. Na dan poljudskih incidenata 26. rujna su u Novom Sadu zadnji puta igrali Vojvodina i Dinamo. Zagrebačkih je tifoza doputovalo svega dvadesetak, koji su se po dolasku u grad odmah obračunali s domaćim fanovima, da bi nakon utakmice, zbog velike zainteresiranosti domaćih navijača za odmazdom, jedva napustili grad. U Rijeci je nekoliko dana poslije, 29. rujna 1990., gostovala Crvena zvezda uz podršku pedesetak lokalnih simpatizera. Domaća je Armada uz standardan navijački repertoar, s visokim udjelom nacionalnih i šovinističkih pjesama, nakon utakmice izvela masovan napad na gostujuće navijače izvan stadiona, bacivši i suzavac među njih, zbog čega Zvezdaši pronalaze spas na travnjaku riječke Kantride.⁴⁶⁰ Komentar novinara beogradskoga *Sporta* da su veći incidenti izbjegnuti jer je izostao veći broj beogradskih navijača je svakako bio na tragu činjenice da su „navijački vozovi ovoga puta bili prazni“.⁴⁶¹ Atmosferu u društvu jasno pokazuje činjenica da se čak ni navijači u „drugim“ republikama više nisu osjećali sigurno: posljednje „veliko“ gostovanje odradilo je stitinjak zagrebačkih Bad Blue Boysa na beogradskoj Marakani 18. studenoga 1990. Te su jeseni navijačke skupine prestale pohoditi gostovanja u drugim, njima neprijateljskim republikama, nakon čega Srbi kod Hrvata i obratno, uz manje iznimke, više nisu odlazili.

⁴⁵⁹ „Navijali noževima“, *Sport* (Beograd), 25. 9. 1990., 20.

⁴⁶⁰ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Službena bilješka (povodom utakmice Rijeka - Crvena zvezda odigrane 29. 9. 1990.)

⁴⁶¹ „Zvezda promašila drugi bod“, *Sport* (Beograd), 30. 9. 1990., 3.

Ako su događaji na Maksimiru u svibnju 1990. godine označili svojevrsan vrhunac navijačko-nacionalističkih sukoba na stadionima bivše Jugoslavije, onda je razdoblje neposredno nakon toga samo učvrstilo nacionalne podjele kao ogledalo onoga što se događalo na političkoj pozornici. Nacionalizam u svakodnevici postaje sasvim normalna stvar te se po novinama više nitko nije zgražao zbog tobožnjih uvredljivih parola na nogometnim utakmicama. Novo je pitanje, koje su promovorali uglavnom hrvatski mediji, dominiralo: mogu li se pojedine utakmice između hrvatskih i srpskih klubova uopće održavati u budućnosti. To nosi zaključak da institucije društva u općoj političkoj krizi s nacionalnim euforijama, stadionski nacionalizam počinju smatrati normalnim, sastavnim dijelom sportskih priredbi.

Knin kao „Staljingrad“ hrvatskim navijačima

Sljedeći korak prema razgradnji jugoslavenske federacije na sportskom polju, nakon maksimirskih incidenata i paljenja jugoslavenske zastave na Poljudu, odigrao se 17. listopada 1990. Tada je, formalno u sklopu ceremonije povratka spomenika banu Josipu Jelačiću na središnji zagrebački trg, reprezentacija Hrvatske odigrala službenu utakmicu u Zagrebu s nacionalnom selekcijom Sjedinjenih Američkih Država. Unatoč tome što je većina domaćih vrhunskih nogometaša, poput Zvonimira Bobana, Roberta Jarnija, Davora Šukera i Roberta Prosinečkog isti dan igrala za mladu reprezentaciju Jugoslavije protiv Sovjetskoga Saveza, Hrvatska je nastupila s igračima iz drugoga plana. To ne mijenja činjenicu da je jedna još uvijek punopravna sastavnica Jugoslavije, zaobilazeći vrhovna sportska tijela te njihov suverenitet i cjelovitost, pokazivala nepoštivanje prema institucijama savezne države, koja je i na sportskom polju bila sve manje funkcionalna. Ova se utakmica uzima kao prvi službeni nastup hrvatske reprezentacije, koja je nastupila u dresovima na crveno-bijele kockice.⁴⁶²

Usporedo s time, u nedostatku obračuna s gostujućim navijačima, zagrebački Bad Blue Boysi su međunarodnu utakmicu Dinama protiv Atalante iz Bergama također u listopadu 1990. iskoristili za obračun s – vojnom policijom. Naime, to je razdoblje kada redovita policija u Hrvatskoj ubrzano popunjava svoje redove mijenjajući nacionalni sastav, naziv i obilježja. Sada su u njezinim redovima Hrvati počeli odnositi brojčanu prevagu, služba se više nije zvala milicija već policija, više nije bio SUP – Sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske već MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske te na kapama više nisu stajale zvijezde već šahovnice.⁴⁶³ Privremeno se promijenio i odnos policije

⁴⁶² BARIŠA, MAGDIĆ 2006, 36-40., preuzeto iz: BUHIN 2011, 75.; ĐORĐEVIĆ 2015, 124.

⁴⁶³ GOLDSTEIN 2010, 82.

prema navijačima. Konkretno na spomenutoj utakmici s talijanskim klubom su zagrebačkim navijačima dijelili cigarete, častili ih pivom te pojedinci u uniformama aktivno navijali za Dinamo. I odnos navijača prema njima se, također privremeno, promijenio. Sada su pripadnike MUP-a, jedinu legalno naoružanu formaciju u republici, gledali kao na „svoju hrvatsku policiju“ s kojom više nema razloga za sukob.⁴⁶⁴ Zato se Bad Blue Boysi uoči utakmice s Atalantom nisu tukli s njima već s vojnom policijom, koju su u Zagrebu, kao dio Jugoslavenske narodne armije, očito već u listopadu 1990., smatrali tuđom i neprijateljskom.

Slično su razmišljali i pripadnici Torcide i drugih navijačkih skupina. Prema svjedočanstvu jednoga Hajdukovca do ljeta 1990. su za splitsku policiju smatrali da su to sve uglavnom „Srbi, i to iz Knina. Namjerno ili nenamjerno, i inspektori su uglavnom Srbi, dovedeni iz Knina. Ti inspektori, ne da te mrze, nego bi te najrađe satrali. On mene vodi u stanicu, a tamo - slike Zvijezdinih igrača. Šta ja s njim imam pričat“.⁴⁶⁵ Situacija se u tom smislu mijenja nakon prvih višestranačkih izbora. Tako već 19. prosinca 1990., povodom odigravanja utakmice između domaćega Hajduka i Crvene zvezde, kada je jedan od vođa htio povesti navijanje protiv policije, ostali su ga članovi jezgre Torcide upozorili riječima: „Nemoj to vikati. To više nije ona milicija od ranije. Sad je to stvarno naša, hrvatska policija“. Sve to ipak, svega nekoliko mjeseci kasnije, nakon susreta Hajduka i Dinama 27. travnja 1991. nije spriječilo žestoki obračun oko 1500 Torcidaša, koji su pokušali napasti Bad Blue Boyse, s nekoliko stotina pripadnika specijalne policije, koji je trajao oko sat vremena.⁴⁶⁶

Funkcioniranje MUP-a ipak dolazi u pitanje s početkom pobune u dijelovima Hrvatske s velikim udjelom srpskoga stanovništva od ljeta 1990. godine nadalje. Policajci srpske nacionalnosti u tim krajevima odbijaju nositi nova hrvatska obilježja, zbog čega dolazi do napetosti na relaciji s direkcijom u Zagrebu. S time u vezi, Knin, odakle je počela srpska pobuna, u razdoblju od 1989. do 1991. godine hrvatskim navijačima počinje predstavljati problematičnu točku putovanja. Ondje se nalazila brojna podružnica navijača Crvene zvezde, koji su nerijetko u kombinaciji s lokalnom policijom pravili odbor za doček Hajdukovcima na proputovanju prema Zagrebu i drugdje te Dinamovcima prema Splitu. Vlakovi su, naime, u tom važnom željezničkom čvorištu stajali oko pola sata, radi presjedanja putnika. Kninski je SUP, slično nacionalnoj strukturi grada, bio popunjen gotovo isključivo policajcima srpske nacionalnosti, koji su često pokazivali naklonost stajući u obranu navijača Crvene zvezde i

⁴⁶⁴ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Sigurnosna saznanja povodom utakmice Dinamo – Atalanta 3. 10. 1990.

⁴⁶⁵ LALIĆ 1993, 209.

⁴⁶⁶ LALIĆ 1993, 210.

Partizana, istovremeno se agresivno ophodeći prema Bad Blue Boysima i Torcidi. To je kod potonjih stvaralo „sliku potlačenosti i neravnopravnosti hrvatskog identiteta spram srpskome“.⁴⁶⁷

Iako je sitnijih turbulencija bilo i prijašnjih godina, prvi su se ozbiljniji problemi počeli naslućivati kada je Služba državne sigurnosti SR Hrvatske u svom izvješću iznijela procjenu da će splitsku Torcidu tijekom odlaska u Zagreb na derbi s Dinamom 17. rujna 1989. napasti pripadnici kninskih Delija. To je trebalo poslužiti kao osveta za razbijanje autobusa i sukob dviju grupacija od 9. rujna iste godine uoči susreta Hajduka i Crvene zvezde na splitskoj Rivi, što je bilo predmetom prethodnih poglavlja.⁴⁶⁸ Sociolog Dražen Lalić je tijekom opserviranja splitske navijačke skupine detaljno opisao jedan od prolazaka Torcide kroz Knin. Vlak su čekali pripadnici policije te stotinjak mještana, vjerojatno lokalnih Delija pjesmom: „Marjane, Marjane, zapamtićeš večno sve Beograđane, nemoj barjak kriti, jer ću ga spaliti“. Torcida im je uzvratila povicima: „Cigani, cigani“, nakon čega Zvezdaši vlak zasipaju kamenjem, a Torcida istrčava na peron i među njima započinje tučnjava. Nakon toga, prema Lalićevu izvadku iz dnevnika promatranja, „iz milicijske stanice trkom izlazi desetak milicionara, koji udaranjem palicama pokušavaju okončati sukob. Kninjani bježe s perona, a torcidaši pokušavaju što prije ući u vagon. Milicionari privode desetak navijača Hajduka, a nijednoga Kninjana. Ulaze u vagon i zapovijedaju da se zatvore svi prozori. Potom izlaze iz vlaka, a nekoliko torcidaša ipak otvara prozore na vagonu da bi odgovorili na verbalna izazivanja svojih protivnika, sada udaljenih tridesetak metara. Supovci s perona tuku palicama po prozorima, pri čemu udarce dobiva nekoliko mladića. Vlak konačno kreće. Pri samom izlasku s perona nekoliko kninskih momaka baca kamenje na vlak i bježi prema središtu mjesta. Milicionari ih ne slijede“.⁴⁶⁹ Generalno je mržnja prema kninskim Srbima među pripadnicima hrvatskih navijačkih skupina bila vrlo izražena, kao i obrnuto. Naime, pjesma „Mi Hrvati ne pijemo vina, već pijemo krvi Srbima iz Knina“ često je izvikivana među navijačima Hajduka u posljednjoj cjelovitoj nogometnoj sezoni 1990./1991.⁴⁷⁰

Nešto grublji tretman su prilikom prolazaka kroz Knin imali navijači Dinama. Prvi puta u ožujku 1990. tijekom odlaska na derbi u Split, kada su zbog razbijanja u kupeima lokalni policajci izveli nekoliko navijača iz vlaka, tukli ih na peronu i u kolodvorskoj stanici policije

⁴⁶⁷ PERASOVIĆ 1995, 64.; PRNJAK 1997, 62.-63.

⁴⁶⁸ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, OI „Stadion“ saznanja (povodom predstojeće utakmice Dinamo – Hajduk 17. 9. 1989.), 1.

⁴⁶⁹ LALIĆ 1993, 233.

⁴⁷⁰ Isto, 198.

nazivajući ih „ustašama“, prijeteći im da „ne znaju gdje su došli“ i obraćajući im se riječima: „Čekali smo vas, nećete ni vidjeti Split“. Dio navijača, pretučenih, među kojima je jedan nakon „obrade“ ostao i bez obuće, vratili su za Zagreb.⁴⁷¹ Još jedno traumatično iskustvo doživjeli su i godinu dana poslije, kada su političke napetosti između hrvatskih Srba i Hrvata bile neusporedivo izraženije. Prema interpretaciji zagrebačkih navijača, 27. travnja 1991. se njih oko pet stotina uputilo u Split na derbi s Hajdukom. Najprije su zaustavljeni u Bosanskoj Krupi, gdje je vlak stajao 291 minutu, od 0:42 do 6:00. Lokalna policija, pojačana s kolegama iz Cazina i Prijedora je, zbog navodnoga nereda u vagonima, intervenirala te je najmanje 50 navijača pretučeno. Dežurni dispečer je utvrdio da su demolirani svi vagoni te željeznička kompozicija zbog velikih oštećenja nije mogla nastaviti put. No, pristigavši u Split dežurni su željezničari utvrdili da je razbijeno tek jedno staklo u WC-u te da pristigli opis ne odgovara činjeničnom stanju. Vlak je nakon Bosanske Krupe nastavio dalje te je imao polusatnu pauzu u Kninu. Ondje u vagone, prema svjedočenju navijača, ulazi nekoliko desetaka policajaca, navodno „pojačanih“ s civilima, za koje su Zagrepčani sumnjali da su, prema izvikivanim sloganima, pripadnici kninskih Delija, te započinje grubi pretres. Svaka riječ suprotstavljanja značila je „posezanje za pendrekom“ te su uniformirani policajci psovali, prijetili i vrijeđali Dinamovce na klupskoj i nacionalnoj osnovi. Također, navodno su im otimali jakne, novac i druge vrijednosti te je „krvi bilo i po vagonima i peronu“. Neki su od navijača od straha pobjegli s vlaka te se uputili prema središtu Knina gdje su bili fizički napadani od „spontano okupljenih“ lokalnih Zvezdaša. Drugi pak navijači Dinama, koji su bili zadržani u kninskoj policijskoj stanici, stigli su u Split idućim vlakom, također – pretučeni i opljačkani.⁴⁷²

Kao što je i vidljivo, slično Vinkovcima u prvoj polovici 80-ih, koji su predstavljali „Staljingrad“ navijačima iz Srbije, na prijelomu u 90-e Knin postaje mjesto traume hrvatskim navijačima i na koncu, zbog političke dimenzije, hrvatskom društvu u cjelini. Nesporazumi su započeli iz čisto „navijačkih“ razloga. Naime, cjelonoćna putovanja u druge gradove su uključivala razbijanje inventara te povremena maltretiranja ostalih putnika i osoblja vlakova od strane alkoholiziranih navijača, zbog čega je policija nerijetko morala intervenirati da bi ih smirila. To se događalo i u Kninu tijekom 80-ih godina. No, zaoštavanje političke situacije i neizvjesnost koju su za hrvatske Srbe nosili prvi višestranački izbori u proljeće 1990. godine proizvelo je dodatne napetosti između kninskih policajaca i pripadnika hrvatskih navijačkih skupina. U nedostatku rješenja svojih političkih i nacionalnih problema s centralnim vlastima

⁴⁷¹ PRNJAK 1997, 63.; MILLS 2018, 205.

⁴⁷² PRNJAK 1997, 84-85.; „The mystic Old School Hools“, forumska rasprava, <http://www.hrhb.info/printthread.php?t=7&pp=40&page=115>, pristup ostvaren 24. 3. 2021.

u Zagrebu, policija je u Kninu pojačano trenirala strogoću nad navijačima, jedinim Hrvatima koji su u tom trenutku prolazili kroz grad. To je stvaralo dodatne napetosti, što je osjećaj neprijateljstva između Hrvata i Srba podizalo na razinu više.

Iz svega možemo zaključiti da svi ovi događaji na prijelomu iz 80-ih u 90-e idu u prilog činjenici da se Jugoslavija, promatrajući je u ovom slučaju prvenstveno kroz prizmu sportskoga polja, ubrzanim tempom dezintegrirala. Nisu je poštivali navijači, što je vidljivo kroz dulje razdoblje druge polovice 80-ih, ni nogometne institucije, što je posebno primjetno na primjeru odigravanja utakmice „republičke“ reprezentacije Hrvatske s jednom neovisnom i suverenom državom: Sjedinjenim Američkim Državama. Sve je to u okvirima Jugoslavije dotada bilo nezamislivo. Povrh svega se u domeni navijača „nakalemio“ i „unutarnji“ međunacionalni sukob Srba i Hrvata, na primjeru Knina, koji je savršeno zrcalio političke obračune u domeni svakodnevnice politike.

Konačni slom

Kao što je napomenuto, ulaskom u 1990. godinu pomalo se kao gorući problem na razini čitave Jugoslavije pokazao položaj Srba u Hrvatskoj, koji su se u okvirima socijalističke Jugoslavije osjećali osobno i kolektivno sigurnima. Kada je država počela s razgradnjom te su se pojavile nacionalne opcije suprotnoga predznaka koje im nisu jamčile opstanak, što je s njihova gledišta bila pojava HDZ-a, prigrlili su Miloševićev nacionalizam te se počeli oslanjati na jedinu postojeću saveznu instituciju – Jugoslavensku narodnu armiju. Mitinzi, koji su u Srbiji počeli 1988., u Hrvatsku su se prelili naredne godine. U veljači 1989. održan je masovni skup protiv podrške hrvatskoga rukovodstva kosovskim rudarima, a nastavilo se u srpnju iste godine obilježavanjem okrugle obljetnice Kosovske bitke, što se pretvorilo u velikosrpske demonstracije. Sljedeći su izazov predstavljali prvi višestranački izbori u travnju i svibnju 1990., uoči kojih su se Srbi organizirali u *Srpsku demokratsku stranku* pod vodstvom Jovana Raškovića, šibenskoga psihijatra. U njezinu se programu isticalo da regionalna podjela Hrvatske ne odgovara realnim zahtjevima i povijesnim interesima srpskoga naroda te se za područja s njihovom većinom tražila autonomija. Nakon izbora dolazi do radikalizacije stavova pripadnika srpske zajednice u dijelovima gdje su činili većinu, dok je s druge strane krajnjoj desnici HDZ-a, koja je bila sastavljena u znatnom dijelu od Hrvata netom pristiglih iz emigracije, odgovarala takva politika jer su u njoj vidjeli izlaz Hrvatske iz Jugoslavije. Tako dolazimo do konfrontacije dvaju ekstremnih nacionalizama, a srpsko se pitanje dodatno radikaliziralo tijekom 1991. godine s nizom političkih i oružanih incidenata koje je teško i pobrojiti. Na „Krvavi Uskrs“ 31. ožujka 1991. je u sukobu lokalnih Srba sa hrvatskom

specijalnom policijom na Plitvičkim jezerima stradao po jedan sudionik s obje strane, što stvara povećani stupanj nesigurnosti te dolazi do još jačega političkog polariziranja. Hrvatske vlasti ustrojavaju preteču službene vojske – Zbor narodne garde (ZNG), koja je javnosti predstavljena na paradi 15. travnja 1991. na stadionu NK Zagreba u Kranjčevićevoj ulici.⁴⁷³

U takvoj političkoj psihozi trebalo je igrati nogomet u još uvijek zajedničkoj nogometnoj ligi. Kao što je spomenuto, gostovanja hrvatskih i srpskih navijačkih skupina u „neprijateljske“ republike prestaju koncem 1990. godine. Izuzetak čini gostovanje desetak pripadnika riječke Armade u Zemunu u ožujku 1991. godine.⁴⁷⁴ Političke poruke s tribina su se zaoštrile do krajnjih granica pa se tijekom 1991. osim klasičnih nacionalnih parola, već spomenutih u prethodnim dijelovima, u velikoj mjeri izvikuju ekstremni slogani podrške ustaškom i četničkom pokretu te njihovim liderima Anti Paveliću i Draži Mihajloviću.⁴⁷⁵ Hrvatski navijači su pored ostaloga pjevali „Boj se bije, bije, ustaški se barjak vije, za slobodu i za dom, Hrvatski dom“, „Tko to kaže, jebo li ga ćaća, da se Crna legija ne vraća“, što je bilo upotpunjeno parolama „Srpska vojsko pakuj se i seli, Hrvatska se od Srbije dijeli“ te „Kiša pada, Srbija propada, vjetar piri, Hrvatska se širi“.⁴⁷⁶ S druge strane se orilo: „Drma mi se, drma mi se, na šajkači cveće, ubićemo, zaklaćemo, ko za Zvezdu neće“, „Spremite se spremte Grobari, silna će borba da bude, padaće glave junačke, klaćemo braću ustaše“ (varijacija na pjesmu: Spremite se spremte četnici...), „Zagrebom se, Zagrebom se, srpska vojska kreće, ubićemo, zaklaćemo, ko sa nama neće“ itd.⁴⁷⁷

Među navijačima Hajduka je u lipnju 1991. na utakmici protiv Croatije iz Toronta blizu 50 % svih skandiranja otpadalo na nacionalne i političke sadržaje, kao nikada dotada.⁴⁷⁸ Istovremeno s rastom političkog ekstremizma na tribinama, bilo je i pripadnika navijačkih skupina kojima je, unatoč svemu, navijanje i dalje bilo na prvom mjestu. Tako ondašnji vođa navijača Partizana – Čegi, u intervjuu časopisu *Ćao Tifo* iz prosinca 1990. na pitanje novinara hoće li se iduće godine nastaviti prvenstvo odgovara: „Pa ne znam. To je politika, a o tome ne želim da govorim. Ja bih voleo da se prvenstvo nastavi i da bude kao i do sada. Inače, (u suprotnom, op. a.) mislim da bi propao navijački pokret totalno, i ovi časopisi i sve ostalo“.⁴⁷⁹

⁴⁷³ GOLDSTEIN 2010, 65-93.

⁴⁷⁴ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Službena zabilješka 22. 2. 1991. (saznanja prikupljena prisluškovanjem telefona Zorana Miletića).

⁴⁷⁵ ANDJELIC 2014, 118.

⁴⁷⁶ LALIĆ 1993, 204, 206, 266.

⁴⁷⁷ ČOLOVIĆ 1996.

⁴⁷⁸ LALIĆ 1993, 208.

⁴⁷⁹ *Ćao Tifo* (Beograd), 7/1990., 12.

Krah institucija se ogledao i kroz Službu državne sigurnosti (SDS) i policiju u Hrvatskoj. Operativno istraživanje „Stadion“, pokrenuto početkom 1989. godine, svedeno je na svega nekoliko dokumenata 1991. godine: jedno splitske i sedam riječke ispostave SDS-a. U tom izoliranom splitskom dokumentu pripadnike Torcide se povezivalo s osnutkom *Hrvatske ustaške stranke* u Splitu, na čijoj se osnivačkoj skupštini 10. ožujka 1991. razgovaralo da Hrvatsku treba „osloboditi Srba i četnika, ako ne mirnim onda oružanim putem“.⁴⁸⁰ U preostalim sedam spisa riječkoga SDS-a dominira promatranje jednoga od vođa Armade – Ćore, nad kojim se osim prisluškiivanja telefonskih razgovora primjenjivala i mjera tajnoga praćenja. Promatrao se njegov navijački angažman, kontakti s vodećim Delijama, Bad Blue Boysima i drugim navijačkim skupinama, poslovne i kriminalne aktivnosti te povezanost s politikom. Naime, bio je članom riječkoga HDZ-a, gdje je bio angažiran kao pripadnik osiguranja stranke.⁴⁸¹ Riječki se SDS bavio i trzavicama između domaće Armade i riječkih Delija povodom njihova odlaska u Beograd na međunarodnu utakmicu Crvene zvezde protiv Dinama iz Dresdena.⁴⁸² Iz svega se može zaključiti da je Služba u datim okolnostima bila potpuno nezainteresirana za aktivnosti hrvatskih navijačkih skupina. Ako nakon maksimirskih incidenata sredinom 1990. i nisu bili sigurni što sa šovinizmom na stadionima, odsustvo bilo kakve akcije tijekom prve polovice 1991. godine govori u prilog činjenici da navijači više nisu predstavljali sigurnosni problem te da borba protiv nacionalizma među njima više nije od nikakve važnosti. Od „neprijatelja države“ oni postaju poželjnim partnerom u neizvjesnim političkim i društvenim odnosima u društvu koje kliže prema ratnom sukobu i čija bi im „ratobornost“ u budućnosti mogla biti od koristi.

U međuvremenu se kroz proljeće 1991. psihoza političke krize počela prenositi na mjesta gdje je dotada u okvirima sporta uglavnom nije bilo – među nogometne klubove. To se počelo osjećati na susretu posljednjega finala Kupa Jugoslavije 8. svibnja 1991. u Beogradu između Crvene zvezde i Hajduka odigranoga pred svega 7000 gledatelja. Ovu je utakmicu dodatno opterećivala činjenica što je svega šest dana prije u Borovu u sukobu s lokalnim Srbima

⁴⁸⁰ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija broj 16, 21. 3. 1991., OI Stadion, Aktivnosti usmjerene na poduzimanje općeopasnih radnji i akata nasilja, 1-2.

⁴⁸¹ HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija br. 29, 19. 8. 1991.; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Službena zabilješka 22. 2. 1991.; Informacija br. 4, 15. 1. 1991.; HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Predmet: OI Stadion (operativna saznanja o Zoranu Miletiću).

⁴⁸² HR – HDA – 1561 – Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske, dokumenti kodnog naziva „Akcija Stadion“, Informacija broj 47, 6. 3. 1991.

stradalo 12 hrvatskih policajaca, zbog čega su igrači Hajduka na travnjak stadiona JNA istrčali s crnim florom na rukavima. Ondašnji direktor kluba Zdravko Reić je izjavio kako su zbog toga događaja mnogi iz političkoga i sportskoga miljea Splita bili protiv odlaska Hajduka u Beograd, no da su Tuđman i Mesić inzistirali na putovanju na utakmicu. Službena delegacija Hajduka je, s obzirom na to da su civilni letovi bili prekinuti, putovala vojnim avionom.⁴⁸³

Iako se većina ponašala korektno, utakmicu je obilježio sukob dvojice igrača. Nakon gruboga prekršaja nad Grgicom Kovačem, Siniši Mihajloviću je Igor Štimac odbrusio: „Da bog da ti pobili sve u Borovu“, aludirajući na obitelj Zvezdinog igrača koji je podrijetlom iz toga slavonskog mjesta. Također, trener gostiju Josip Skoblar je s klupe psovao i provocirao suca i domaće igrače na nacionalnoj osnovi.⁴⁸⁴ Oko mjesec dana nakon toga, 5. lipnja 1991. isti su se protivnici susreli i na prvenstvenoj utakmici u Beogradu, kada je nakon jednoga od prekršaja došlo do žestokoga naguravanja među igračima. Tada je domaći nogometaš Dragiša Binić, ne znajući da na klupi gostiju više nema Skoblara, udario šakom u glavu novoga trenera Hajduka Stanka Poklepovića. Sudac utakmice, Slovenac Miroљjub Ausec, nakon susreta se „požalio“ da je „to bio rat između Srba i Hrvata na terenu“.⁴⁸⁵

Unatoč svemu, iako je država bila u završnoj fazi razgradnje, jugoslavenski je sport pokazivao superiornost na europskom planu. Crvena zvezda je u Bariju 29. svibnja 1991. odigrala povijesno finale Kupa prvaka protiv Olimpiquea iz Marseja postavši jedini klub s ovih prostora koji je osvojio najprestižnije europsko klupsko natjecanje. Sastav beogradskoga kluba je bio Jugoslavija „u malom“, sačinjen od igrača srpske nacionalnosti, ali uz Makedonce Darka Pančeva i Iliju Najdoskog, Bošnjaka Refika Šabanadžovića te Hrvate Roberta Prosinečkog i na klupi Gorana Jurića. Iako se podrijetlo igrača od strane Delija ni u jednom trenutku nije propitivalo, s tribina su se orile srpske nacionalne i četničke pjesme te izvikivalo ime jedine države koja je za njih bila legitimna – Srbije. Tako se i u Bariju na njihovoj tribini zavijorila velika srpska zastava s nacionalnim simbolom: ćirilčno četiri „S“.⁴⁸⁶ Tu se otvara retoričko pitanje, je li Crvena zvezda u tom trenutku predstavljala uspjeh srpskoga nogometa, kako je govorio kolorit i verbalna ekspresija na njezinim tribinama, ili jugoslavenskoga, što je nalagalo njezino ime i tradicija u okvirima, premda umiruće, još uvijek zajedničke jugoslavenske države.

⁴⁸³ „Hajdukov ratni trofej“, dokumentarni film, autori: Alen Orlić, Blaž Duplančić, Split 2011.; LALIĆ 2018, 166.

⁴⁸⁴ „Hajdukov ratni trofej“, dokumentarni film, autori: Alen Orlić, Blaž Duplančić, Split 2011.; LALIĆ 2018, 166.

⁴⁸⁵ „Istorija se ponovila: prvo Karasi, pa Binić...“, <http://www.strategija.org/istorija-se-ponovila-prvo-karasi-pa-binic/>, pristup ostvaren 31. 5. 2018.

⁴⁸⁶ ĐORĐEVIĆ 2015, 107.

Pored uspjeha u nogometu i drugi su sportovi pokazivali iznimne rezultate. Primjerice u košarci je splitski POP '84 (Jugoplastika) 1991. godine treći put zaredom osvojio najprestižnije europsko klupsko natjecanje. Proizlazi da su dva generalno najpopularnija sporta 1991. godine dala prvake Europe iz Jugoslavije, paradoksalno, države koja je jedva postojala. No, izuzev sportskih uspjeha te se godine i nije imalo što slaviti. Ekonomska, društvena te politička kriza doživljavale su svoj vrhunac te je u nastaloj situaciji sport izgubio svoje mjesto u društvenom i kulturnom životu ljudi.

U takvim političkim i sportskim okolnostima su igrači iz svih republika i dalje nastupali za reprezentaciju Jugoslavije. Hrvatski su reprezentativci zadnju utakmicu odigrali protiv Farskih otoka 17. svibnja, iako je zadnja službena utakmica „nacionalne“ selekcije odigrana 13. studenoga 1991. protiv Austrije u Beču.⁴⁸⁷ To je, u principu, bio i kraj reprezentacije, s obzirom na to da se država raspala, a „krnjoj“ Jugoslaviji Savjet sigurnosti UN-a zabranio nastup na Europskom prvenstvu u Švedskoj 1992. godine.

U Sloveniji i Hrvatskoj su tijekom svibnja 1991. godine provedeni referendum, na kojima se velika većina građana odlučila za samostalnost svojih republika. Skupština Slovenije i hrvatski Sabor donijeli su 25. lipnja 1991. deklaracije kojom se Republika Slovenija i Republika Hrvatska proglašavaju samostalnim i suverenim državama.⁴⁸⁸ Zbog novonastale situacije, Jugoslavenska narodna armija (JNA) je u Sloveniji imala neuspjelu intervenciju u okvirima Desetodnevnoga rata, kada slovenska teritorijalna obrana odnosi pobjedu, a vojska raspoređuje ostatak svojih snaga po drugim dijelovima Jugoslavije. Nakon ovoga, sva je pozornost javnosti bila usmjerena na sve zaoštreniju situaciju u Hrvatskoj, gdje su od ljeta do jeseni 1991. godine oružani sukobi između pobunjenih Srba i hrvatske policije te vojske u formiranju prerasli u pravi rat.

⁴⁸⁷ BLASIUS 2015, 114.

⁴⁸⁸ MATKOVIĆ 1998, 412.

5) ZAKLJUČAK

Sprega sporta i politike je, pored drugih društvenih čimbenika, bila jedna od značajnih simboličkih obilježja raspada Jugoslavije. Nogomet je više od 30 godina služio za izgradnju, a onda u zadnjem desetljeću za razgradnju jugoslavenskoga socijalizma. Uglavnom ga nisu razgrađivali sami sportaši već sportska publika, odnosno u drugoj polovici 80-ih godina 20. stoljeća već formirane navijačke skupine. Parcijalni šovinistički ispadi na tribinama su se događali i u ranijim razdobljima. Počelo je s „rubno“ problematičnim političkim kontekstom stvaranja Torcida na utakmici Hajduka i Crvene zvezde 1950. godine i povremenim manjim šovinističkim ispadima s tribina tijekom 60-ih godina na međusobnim utakmicama hrvatskih i srpskih klubova. Nastavilo se za javnost uznemirujućim nacionalnim parolama nakon utakmice Hajduka i OFK Beograda 1970. godine, u kontekstu napete političke atmosfere u jeku hrvatskoga proljeća (MASPOK-a). Tijekom 70-ih godina 20. stoljeća, što je razdoblje stvaranja prvih „glasnijih“ navijačkih tribina, nije zabilježen rast šovinističkih manifestacija na stadionima socijalističke Jugoslavije, što može biti povezano s političkim čistkama „proljećara“ u Hrvatskoj i „liberala“ u Srbiji te ekonomski iznimno stabilnom situacijom u državi. Čitavo je spomenuto razdoblje ondašnja vlast, pod snažnim autoritetom Josipa Broza Tita, nastojala održati ravnotežu te na svaku potencijalno opasnu situaciju reagirala represivnim metodama (npr. kriza s Informbiroom 1948., afera s Rankovićem 1966., hrvatsko proljeće / MASPOK 1971.), zbog čega ni poremećaji na sportskom polju nisu mogli uhvatiti dubljega korijena. No, sve se mijenja ulaskom u osamdesete zbog popuštanja represivnih mjera te čitavoga niza promjena, kako u političkoj i društvenoj sferi, tako i u sportu te među sportskom publikom.

Smrt Josipa Broza Tita bila je prijelomnica koja je naciji objavljena između ostaloga i pred 50.000 posjetitelja i višemilijunskom auditoriju u direktnom TV-prijenosu utakmice između Hajduka i Crvene zvezde 4. svibnja 1980. Unatoč fizičkom obračunu Hajdukovaca i Zvezdaša uoči samoga početka utakmice, koji je u službenom diskursu u potpunosti prešućen, uplakana i tužna lica igrača i drugih aktera na terenu, masovno pjevanje koračnice „Druže Tito mi ti se kunemo“ s tribina te iznošenje brojnih transparenata sućuti jugoslavenskom lideru na drugim stadionima, bili su pokazatelji naizgled skladnoga stanja međunacionalnih odnosa u ondašnjoj državi. Prvi veći pokazatelj krhkosti jugoslavenskoga političkog sustava su bili nasilni prosvjedi na Kosovu u proljeće 1981., kada su demonstranti zahtijevali teritorijalno odvajanje od Srbije s tendencijom izlaska iz Jugoslavije i priključenje Albaniji. Na sportskom se polju to odrazilo na utakmicama Prištine masovnim skandiranjem slogana „E-HO“ u podršku albanskom predsjedniku Enveru Hodži. Sve se to događalo na podlozi duboke ekonomske krize, a pitanje Kosova je otvorilo i njezinu političku dimenziju. Ubrzo je uslijedila i društvena kriza u vidu snažne kritike režima od koje nije bio pošteđen ni sam Tito. Represivni aparat više nije

imao toliko snage kao u prethodnim razdobljima te se počinju otvarati „zabranjene“ teme, uključujući i pitanje nacionalnih odnosa što je, pokazat će se, bila jugoslavenska pandorina kutija. Nacionalne trzavice su se osjetile na području gospodarstva, kulture, književnosti te znanosti i umjetnosti, no čini se najjavnije i najmasovnije na tribinama sportskih terena, koje su bile potencirane od strane nogometnih navijača prvenstveno iz Hrvatske i Srbije. Oni svoje nacionalne antagonizme početkom 80-ih nisu konfrontirali direktno na nacionalnoj osnovi već onoj – vjerskoj (Isus, Marija, Hajdukova armija / Neka splitska riva čuje da je peder sv. Duje). To se može objasniti činjenicom da religije i popratni simboli nisu bili „popularni“ među komunističkim strukturama, u čemu su navijači pronašli prihvatljiv okvir za međusobno vrijeđanje i iskazivanje vlastitoga nacionalnog stava bez težih posljedica. U Vinkovcima, navijačkim „Staljingradom“ za Srbe, i Zvezdaši i Partizanovci su doživljavali brojne fizičke obračune s domaćim stanovništvom na klupskoj i nacionalnoj osnovi, kao i u razdoblju koje je uslijedilo. Incidenti su se događali samo prilikom odigravanja utakmica vinkovačkoga prvoligaša sa srpskim klubovima, dok su izostali pri gostovanjima onih hrvatskih.

Godine 1984. godine na stadionima dolazi do širenja „nacionalističkoga“ repertoara s vjerskoga „žargona“ na domoljubne pjesme („Marjane, Marjane“/„Igrale se Delije na sred zemlje Srbije“), koje su izricane također isključivo tijekom međusobnih ogleđa klubova iz Srbije i Hrvatske. Tada je započeo i trend nošenja službenih republičkih zastava, koje u rukama navijača postaju „opasnost“ po državu, posebice tijekom međusobnih utakmica klubova iz dvaju najvećih jugoslavenskih republika. To sve ozbiljno počinje zabrinjavati političke forume, sigurnosne službe i širu javnost te se po službenim partijskim sastancima i medijima već učestalo govori o problemu nacionalizma na sportskim susretima. No, izuzev pojedinačnih primjera maltretiranja navijača (šamaranje, pendrečenje, vrijeđanje, povremeno privođenje) sveobuhvatnija reakcija vlasti i policije je izostala, što se može objasniti činjenicom da je partijska stega nakon Titove smrti kopnila te su mladi navijači, kao vjesnici promjena, instinktivno prepoznali urušavanje institucija ondašnje države te počeli s provokativnim parolama za koje ih nitko nije adekvatno kažnjavao. Mali vrhunac nacionalističkih ispada na jugoslavenskim stadionima, a prije zahuktavanja ozbiljne političke krize koja će rasformirati jugoslavensku federaciju, dogodio se 1985. i 1986. godine. To je razdoblje gdje se na podlozi sveprisutne ekonomske i društvene krize zaoštravalo i „srpsko pitanje“ na Kosovu potencirano od strane beogradskih intelektualaca, što je remetilo sliku idiličnih nacionalnih odnosa u državi. U takvoj se atmosferi dogodilo premlaćivanje vojnih pitomaca srpske nacionalnosti u Splitu nakon utakmice Hajduka i Crvene zvezde u listopadu 1985. godine te batinanje Albanaca – prodavača kukuruza i sjemenki, od strane Zvezdaša u Beogradu u kolovozu 1986. godine nakon

utakmice kupa njihova kluba s OFK Beogradom. Sudionici oba incidenata su bili uhićeni zbog nacionalne i vjerske nesnošljivosti te osuđeni na višemjesečne zatvorske kazne, iz čega je vidljivo da se država po prvi, a čini se i zadnji puta, obračunala s nacionalizmom na sportskim terenima. Ta je akcija imala snažan, ali kratkotrajan efekt, što je vidljivo usporedivši spomenuto razdoblje s 1987., koju se, bar kad su u pitanju stadioni, s razlogom može nazvati godinom „zatišja pred buru“, tijekom koje se nije dogodio gotovo nijedan incident nacionalnoga predznaka, no uz primjetan rast onih međunavijačkih nasilničkih.

Uzimajući sve u obzir, može se zaključiti da od Titove smrti 1980. do 1987. godine na nogometnim terenima te oko njih počinje, za razliku od prethodnoga razdoblja, kontinuirano izražavanje nacionalnih osjećaja umjerenoga intenziteta u kombinaciji s rijetkim šovinističkim ispadima. To je ukazivalo na činjenicu da su nacionalne trzavice bile itekako prisutne u jugoslavenskom društvu te su se u ovom razdoblju snažno pokazivale na jednoj po prirodi nepolitičkoj platformi, u sportu i oko njega. Iako se može smatrati da su nacionalne parole i fizički ispadi s tribina bili posljedicom višedesetljetnoga potiskivanja nacionalnih osjećaja, ali i političkoga, društvenoga i ekonomskoga stanja u državi, oni u tom razdoblju uglavnom nisu bili povezani s nekim određenim događajima iz svakodnevice socijalističke federacije već su odražavali stanje generalne svijesti. Na toj su podlozi nogometni navijači izvikivali parole koje su „ležale“ u društvenoj pozadini i to ih, u ovom razdoblju, uglavnom čini objektima političkih gibanja, što se može uklopiti u širu sliku procesa probijanja nacionalizma u *mainstream* jugoslavenskoga društva. Sve to pokazuje da se upravo u domeni sporta zrcalilo sve ono što nije smjelo biti rečeno u domeni službene politike te društvene svakodnevice.

Informacije o problematičnim događajima s tribina u prvoj polovici 80-ih samo su implicitno bile prenošene u javnim glasilima. Mediji su, kao katalizatori društvene stvarnosti, od 1980. do 1987. godine bili ideološki jedinstveni na razini čitave države u osudi nasilničkih i nacionalističkih ispada mladih navijača, ali umanjujući „problematične“ događaje i broj sudionika te izbjegavajući eksplicitno pisati sadržaje verbalnih poruka, sakrivajući takve detalje od javnosti. U tom se razdoblju na stadionima vjerojatno vikalo još štošta, ostajući izvan domašaja medijskih izvješća i dokumenata te samim time i znanja šire publike. Jugoslavenski komunistički sustav je tako funkcionirao desetljećima: kombinacijom represije, u prethodnim slučajevima lokaliziranim policijskim postupanjem s ciljem suzbijanja nacionalne i vjerske nesnošljivosti, te cenzure, kada su se javnosti dozirano puštale informacije o „nemilim“ događajima. Vlast je vjerovala da će sakrivanjem eksplicitnih detalja, čak i u slučajevima kada su izgređnici bili uhićeni te procesuirani, uspjeti prikriti osjećaj vlastite nemoći te spriječiti širenje nepoželjnih tema i ideja u druge društvene sfere. Zbog straha, nesnalaženja, nedostatka

odlučnosti i političke volje, nije bila spremna ni na potpunu represiju ni na potpuno puštanje. Već prema drugoj polovici 80-ih takva je politika ionako izgubila svaku perspektivu i smisao te se pokazala kao potpuni promašaj.

Paralelno s procesom intenzivnijega proboja nacionalizma na tribine najvećih jugoslavenskih stadiona teklo je stvaranje navijačkih grupa. Početkom 80-ih su ih formirali navijači Hajduka i Partizana, od sredine 80-ih i navijači Crvene zvezde i Dinama, dok su od 1987./1988. vlastite skupine masovno počeli pokretati i gotovo svi drugi navijači prvoligaških klubova. Kako je vrijeme prolazilo, Srbi i Hrvati su u sve većoj mjeri uvrštavali nacionalizam u svoj repertoar i navijačke rituale. Publika koja je pratila utakmice 60-ih i 70-ih godina ne bi izricala provokativne i nacionalne parole kakve su kreirali pripadnici navijačkih skupina 80-ih. Oni su, s čvrstom hijerarhijom, imali sve predispozicije za organizirano djelovanje: vlastite vođe, pjesme, transparente i zastave, šalove te je svaka grupacija funkcionirala pod jedinstvenim nazivom. Kada su u repertoar pored standardnih klupskih pjesama uvrstili nacionalne slogane, uvrede na račun pripadnika skupina iz drugih sredina te republičke zastave, postali su *par excellence* primjerom, u najširem smislu riječi, malobrojne društvene oporbe, s obzirom na to da masovne organizacije s takvim eksplicitno problematičnim sadržajima nisu postojale niti su bile dopuštene. Platforma je bila stvorena te je nedostajao „sadržaj“, koji se počeo puniti najprije erupcijom nasilničkih ispada 1988. godine, što je bio tek prvi korak prema eskalaciji žestokih verbalnih obračuna na nacionalnoj osnovi u razdoblju koje je slijedilo.

Nacionalizam je, kao što je već spomenuto, bio najizraženiji među pripadnicima srpskih i hrvatskih navijačkih skupina. Dok su navijači Crvene zvezde već 1986. pjevali ne samo srpske nacionalne već i otvoreno četničke pjesme, gotovo istovremeno im nije predstavljao problem na međunarodnim utakmicama vlastitoga kluba nositi jugoslavenske zastave i pjevati jugoslavensku himnu. Ovi primjeri pokazuju da Srbima, iako jakoga nacionalnog zanosa, ideja Jugoslavije nije bila neprihvatljiva. Gledali su na nju i u Kraljevini Jugoslaviji, potom u socijalizmu, kao okvir držanja svih drugih nacija na okupu i, u simboličnom smislu, kontrole nad njima. S druge strane, tijekom istraživanja nije ustanovljen sličan primjer pokazivanja jugoslavenskih osjećaja i simbola među hrvatskim navijačkim skupinama. Novoformirani Bad Blue Boysi su već u proljeće 1987. pored klupskih bili opskrbljeni isključivo s nekoliko desetaka hrvatskih republičkih zastava, pjevajući himnu SR Hrvatske „Lijepa naša domovino“. Među navijačima Hajduka je zabilježena slična tendencija, također bez verbalnih i vizualnih obilježja Jugoslavije. Dio odgovora zasigurno leži u činjenici što su Hrvati na integraciju i u Kraljevini Jugoslaviji i poslije u socijalizmu u određenoj mjeri gledali s negativnim predznakom tražeći priliku za viši stupanj neovisnosti (Banovina Hrvatska, hrvatsko proljeće /

MASPOK) ili čak potpunu neovisnost. Tako su se na stadionima sukobile dvije oprečne nacionalističke ideje: (veliko)srpska koja se, suptilno, želi nametnuti drugima te hrvatska koja želi odvajanje vlastite nacije putem samostalnosti, sve vrlo jasno u sportskim okvirima, što je bila preslika aktualnih političkih tendencija na prijelomu iz 80-ih u 90-e. S otprilike takvom premisom su navijačke skupine ušle u završno razdoblje raspada Jugoslavije.

Slobodan Milošević je 1988. godine tijekom procesa „rješavanja“ kosovskoga pitanja pokrenuo niz mitinga raspirujući nacionalizam među širim masama u Srbiji. Neovisno o tome, na stadionima je te godine, unatoč turbulentnoj situaciji na dnevno-političkoj razini, nasilje među navijačkim skupinama postalo učestalije, no izuzev iznošenja manjega broja republičkih zastava, izvikivanja imena republika te pokoje šovinističke parole, politički intonirani ispadi su te godine još uvijek bili relativno umjereni. Eksplozija nacionalizama dogodila se početkom proljetnoga dijela sezone 1988./1989., odnosno u veljači 1989., nakon čega se više nije mogla održati utakmica između hrvatskoga i srpskoga kluba a da na tribinama nije bilo gruboga vrijeđanja na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Za razliku od prve polovice 80-ih, kada su se stadionska događanja odvijala prema nekom svom ritmu kao odraz aktualne društvene situacije općenito, sada je ta dinamika bila direktnom posljedicom događaja iz sfere politike. Tu se prvenstveno možemo referirati na „antibirokratsku“ revoluciju na prijelomu iz 1988. u 1989. godinu, odnosno stavljanje Kosova, Vojvodine i Crne Gore pod direktnu kontrolu beogradskih vlasti te druge onodobne politički turbulentne situacije, što je dovelo do žestoke političke krize i nesigurnosti. Ostatak države se homogenizirao, pri čemu Slovenci preuzimaju palicu oponiranja srpskom lideru, no bez žustrijega i odlučnijega odgovora iz drugih dijelova države, koji se prvenstveno očekivao iz Hrvatske. Zbog izostanka čvršćega odgovora hrvatskoga republičkog vodstva na rastući nacionalizam iz Srbije, navijači iz Hrvatske pomalo počinju preuzimati ulogu oponiranja, zbog čega uskoro i sami postaju glasnicima galopirajućega hrvatskog nacionalizma.

U takvoj situaciji se na tribinama početkom 1989. (možda i koncem 1988.) počinje skandirati političarima iz komunističke garniture: u Srbiji Slobodanu Miloševiću kao „zaštitniku“ srpskih nacionalnih interesa te u Hrvatskoj Stipi Šuvaru koji se jedini suprotstavio Miloševićevoj politici, no ne na nacionalnoj već ideološkoj osnovi. Bez obzira na to što je bio ortodokсни komunist, to je bilo dovoljno da ga i građani i navijači u Hrvatskoj dožive kao „svog“ predstavnika. Osim podrške političarima početak 1989. donosi i druge ekstreme: smišljaju se nove uvredljive pjesme nabijene nacionalnom mržnjom, koje hrvatski i srpski navijači izmjenjuju s velikim žarom i, kako je vrijeme odmicalo, sa sve većim udjelom u repertoaru. Politika je stupila u sve pore društva, a napetost se preselila na stadione koji su bili svojevrsno

ogledalo društvenih prilika te stvarni indikator promjena u odnosima i načinu razmišljanja. Promjene su se mogle opaziti i kroz pisanje medija, koji od početka 1989. godine prestaju na jedinstven način izvještavati o nasilničkim i šovinističkim ispadima navijača te počinju optužbe na račun onih „drugih“, čime kreće „rat“ beogradskih i zagrebačkih medijskih kuća, što se zadržalo do raspada države.

Gradaciju nacionalizma na jugoslavenskim stadionima može se pratiti i kroz nastavljeno pružanje podrške političarima, no sada onima izvan komunističkoga miljea. U proljeće 1990. godine se na tribinama u Srbiji prestaje skandirati Miloševiću te počinje pružati podrška lideru oporbe Vuku Draškoviću, deklariranom nacionalistu, dok istovremeno u Hrvatskoj nakon prestanka davanja podrške Šuvaru u prvi plan izbija Franjo Tuđman na čelu HDZ-a s izrazitim nacionalnim programom. Nešto kasnije te se godine u Srbiji počinje pružati podrška ekstremistu Vojislavu Šešelju a u Hrvatskoj Šimi Đodanu, pripadniku krajnje desnice unutar HDZ-a, što je bio jasan znak da su pripadnicima navijačkih skupina odgovarali radikalni pobornici vlastitih nacionalnih opcija. Slični primjeri u ostalim republikama nisu zabilježeni, uz iznimku Bosne i Hercegovine, gdje se tek u proljeće 1991. navijačke skupine sporadično okreću nacionalnim strankama, no bez većega odjeka na širu društvenu stvarnost te se njihov intenzitet nikako ne može uspoređivati s jačinom nacionalizma u Hrvatskoj i Srbiji.

Gotovo su sve utakmice između hrvatskih i srpskih klubova od 1989. godine nadalje predstavljale glasne demonstracije na otvorenom s vrlo problematičnim porukama, koje su pratili dobro popunjeni stadioni te promatrači pred televizijskim ekranima. Takve parole su se pred tolikim brojem ljudi mogle čuti jedino na Miloševićevim mitinzima od 1988. nadalje i Tuđmanovim izbornim skupovima 1990. godine. Kako bi se shvatila važnost ove usporedbe, politička okupljanja su se održavala jednom u više mjeseci, dok su utakmice odigravane u ritmu jednom tjedno, u čemu se ogleda njihova važnost kao čimbenika učinkovitoga prenošenja političkih poruka širokim masama. Oporbeni politički lideri u Srbiji, Vuk Drašković i Vojislav Šešelj, su istaknute navijače uzimali za privatno osiguranje te koketirali s njima s ciljem pridobivanja naklonosti i podrške te stvaranja šire biračke baze za nadolazeće prve višestranačke izbore. Slično tomu, u Hrvatskoj je politika motivirala pripadnike navijačkih skupina da transparentima izraze otvorenu podršku „najnacionalnijoj“ hrvatskoj političkoj opciji (BBB za HDZ, Torcida za HDZ itd.).

Sve ovo ukazuje na činjenicu da su navijači potkraj 80-ih i posebno početkom 90-ih godina pored objekata postali i subjektima širenja nacionalizma u Jugoslaviji. Svjesno su tijekom nogometnih utakmica, u ekstremnoj varijanti od veljače 1989. godine, veličali političare iz vlastitih sredina mahom desnoga političkog spektra, skandirali imena republika te

od proljeća 1990. iznosili republičke zastave, ali ovoga puta ne sa socijalističkim već s tradicionalnim nacionalnim obilježjima. Pjevali su i domoljubne i šovinističke pjesme i parole i to sve pred nekoliko desetaka tisuća gledatelja na samim stadionima, što je posredstvom televizijskoga prijenosa dopiralo do višemilijunskog auditorija najpopularnijega sporta u državi. Zbog svega toga su nogometni navijači bili aktivnim sukreatorom javnoga mnijenja i važan čimbenik stvaranja društvenih praksi s ciljem širenja popularnosti nacionalnih ideologija te političkih stranaka i njihovih čelnika na prijelomu iz 80-ih u 90-e, a ne samo puki objekt dnevne politike. U prilog toj tezi prvenstveno govore brojni dokumenti republičkih Saveza komunista i njihovih društvenih organizacija u kojima se navijači spominju kao problematični ne samo vezano uz nasilje već i za raspirivanje šovinizma i politički nekorektnih poruka. Time su se istovremeno masovno bavili i onodobni mediji te zvučnim naslovima kritizirali pripadnike navijačkih skupina.

Također, da nogometni navijači nisu bili tek puki objekt društvenih previranja već i subjekt koji direktno utječe na društvena gibanja, govori pokretanje „Akcije Stadion“ u travnju 1989. od strane Službe državne sigurnosti SUP-a SR Hrvatske, kojoj je bio cilj sprječavanje nacionalističkoga i kleronacionalističkoga istupanja na sportskim manifestacijama. Operacija je djelovala unutar odjela „Unutrašnji neprijatelj“, gdje su tretirani najveći onodobni „problemi“ društva, poput proljećara Vlade Gotovca, Franje Tuđmana i Marka Veselice te Katoličke crkve i političke oporbe koja je bila u procesima formiranja. Iz toga proizlazi da je vlast kasnih 80-ih pripadnike hrvatskih navijačkih skupina stavljala u kategoriju iznimno opasnih po državu. Valja nadodati da je spomenuta akcija jenjala i prije prvih višetranačkih izbora, odnosno prije smjene vodećih ljudi policije SR Hrvatske još tijekom zime i proljeća 1990. godine. Policijske i obavještajne strukture su uvidjele da se spremaju promjene te više nisu imale čvrsto uporište i smjer kojim bi se vodili, a dio njih se i otvoreno priklonio novoj nacionalnoj opciji, HDZ-u. Tako navijači više nisu predstavljali „neprijatelje“ već partnere novim hrvatskim vlastima, a nacionalizam poželjnim faktorom u procesu „dosezanja“ neovisnosti.

U Srbiji je situacija sa sigurnosnim službama, koje su u naznačenom razdoblju već pod presudnim utjecajem Slobodana Miloševića, bila još manje suptilna u procesu stavljanja navijača u službu politike. To je bilo utjelovljeno instaliranjem etabliranoga kriminalca Željka Ražnatovića Arkana od strane srpske Službe državne bezbednosti među navijače Crvene zvezde. On im je tijekom ljeta i jeseni 1990. otvoreno zabranio suradnju s liderima srpske oporbe i skandiranje protiv Slobodana Miloševića te ih tijekom 1991. godine doslovno regrutirao za nadolazeći rat. Svi ovi primjeri i u Hrvatskoj i u Srbiji upućuju na zaključak da su navijači bili važan faktor u političkim procesima te su predstavljali značajnu i nadasve glasnu

društvenu snagu u promjenama koje su pogodile jugoslavensku federaciju na prijelomu iz 80-ih u 90-e godine 20. stoljeća.

Na kraju, valjalo bi reći da neodigrana utakmica između Dinama i Crvene zvezde predstavlja jedan od vidljivijih markera međunacionalnih trzavica u čitavoj povijesti socijalističke Jugoslavije. Dogodila se nakon dva kruga prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj na kojima je trijumfirao HDZ, ali prije službenoga čina preuzimanja vlasti od komunista na odlasku. Maksimirski neredi su pokazali nemoć policije u Hrvatskoj, nadproporcionalno zastupljene milicajcima srpske nacionalnosti. To su nove hrvatske vlasti iskoristile za smjenu kadrova na svim razinama zbog čega se posljedično mijenja struktura službe u kojoj do jeseni 1990. počinju prevladavati policajci hrvatske nacionalnosti. S obzirom na to da je Generalštab JNA samo dan nakon maksimirskih nereda donio odluku o zapljeni svojega oružja hrvatske Teritorijalne obrane te da u kolovozu 1990. balvan revolucijom započinje pobuna hrvatskih Srba, novoj je političkoj garnituri, predvođenoj Franjom Tuđmanom, u trenutku povećanih tenzija lojalna policija predstavljala jedinu oružanu silu sposobnu odgovoriti na nadolazeće izazove. Tijekom 1991. se iz policije stvorio najprije Zbor narodne garde pa regularna Hrvatska vojska, iz čega je jasno vidljivo da su na čitav proces legitimnih promjena u sigurnosno-obavještajnim strukturama u Hrvatskoj maksimirski incidenti utjecali izravno.

Vezano uz to, neodigrana maksimirska utakmica predstavlja prvi veliki javni pokazatelj da je situacija u državi posve izmaknula kontroli na jednoj, po prirodi, nepolitičkoj pozornici. Prema nekim navijačima označila je početak rata u Hrvatskoj, što je duboko dvojbeno, no takva bi se interpretacija eventualno mogla prihvatiti u strogo simboličkom smislu. No, bila je primjer metafore povezanosti nogometa, politike i raspada države, odnosno svojevrsni finale onoga što se, daleko od očiju šire javnosti, događalo na stadionima socijalističke Jugoslavije od početka 80-ih. Bila je zlosretni indikator svega što će se odigrati početkom 90-ih godina u najekstremnijoj varijanti: rata, razaranja te velikoga broja poginulih, ranjenih i raseljenih. Događaji iz rujna 1990. tijekom utakmice između Hajduka i Partizana, kada je utakmica prekinuta te je spaljena jugoslavenska zastava na službenom jarbolu, bili su jasan pokazatelj da Srbi i Hrvati ne mogu više zajedno boraviti na istom stadionu ni igrati nogomet u zajedničkoj ligi, što je samo bila metafora nemogućnosti zajedničkoga života u istoj državi.

Poput Vinkovaca u prvoj polovici 80-ih godina, koji su predstavljali „Staljingrad“ navijačima iz Srbije, na prijelomu u 90-e Knin preuzima stigmu „Staljingrada“ hrvatskim navijačima. Bad Blue Boysi i Torcida su na proputovanju kroz ovo željezničko čvorište od strane lokalne policije te mještana-navijača srpske nacionalnosti doživljavali brojne neugodnosti na nacionalnoj osnovi, zbog čega on postaje mjesto traume hrvatskim navijačkim

skupinama i na koncu, zbog političke dimenzije te pokretanja pobune hrvatskih Srba upravo odande, hrvatskom društvu u cjelini. U toj su se posljednjoj nogometnoj sezoni, koja je usprkos svemu privedena kraju, nogometaši prvi puta počeli sukobljavati na terenu po nacionalnoj osnovi, dok su navijači prestali odlaziti na gostovanja u druge republike osjećajući se (životno) ugroženima. Njihove su poruke, poput političke situacije u zemlji, postale zaoštrene do ekstrema.

Provokativne parole, kamenje, cigle, letve i boce, čime su se pripadnici navijačkih skupina dotada obračunavali, nakon nogometne sezone 1990./1991. zamijenile su puške, bombe i topovi.

Bibliografija

IZVORI

Neobjavljeni dokumenti

- Hrvatski državni arhiv, CK Saveza komunista Hrvatske, Agitprop
- Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske
- Arhiv Srbije, Centralni komitet Saveza komunista Srbije
- Arhiv Srbije, Savez socijalističke omladine Srbije
- Arhiv Srbije, Socijalistički savez radnog naroda Srbije
- Arhiv Jugoslavije, Savez komunista Jugoslavije
- Arhiv Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije
- Arhiv Jugoslavije, Fudbalski savez Jugoslavije
- Pismohrana Zoran Timić, Sudska presuda navijačima Crvene zvezde povodom nacionalističkih ispada nakon utakmice Crvena zvezda – OFK Beograd 13. kolovoza 1986. godine

Objavljeni dokumenti

- Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952., sv. 2 (prir. Branislava Vojnović), Zagreb 2006.

Tisak

- Armada 1987-1997., 10 godina riječke navijačke skupine, bilten navijača Rijeke, Rijeka 1997.
- Borba (Beograd) [dnevni list], 1950., 1970., 1987.
- Čao Tifo (Beograd) [jugoslavenski navijački časopis], 1991.
- Daj gol (Beograd) [fanzin navijača Partizana], 1996.
- NON - Nove omladinske novine (Beograd) [tjednik za mlade], 1985., 1986., 1987., 1988., 1989.
- Omladinska Iskra (Split) [tjednik za mlade], 1989.
- Politika (Beograd) [dnevni list], 1985., 1990.
- Pune tribine ludih navijača (Beograd) [fanzin navijača Crvene zvezde], 1997.
- Reporter (Beograd) [tjednik za razonodu], 1985.
- Slobodna Dalmacija (Split) [dnevni list], 1980., 1982., 1985., 1986., 1990.

- Sport (Beograd) [sportski dnevni list], 1982., 1985., 1990.
- Sportske novosti (Zagreb) [sportski dnevni list], 1985., 1990.
- Srpski navijač (Beograd) [srpski navijački časopis], 2007.
- Tempo (Beograd) [sportski tjednik], 1980., 1983., 1985., 1989., 1990.
- Tifo magazin (Zagreb) [hrvatski navijački časopis], 1996.
- Večernje novosti (Beograd) [dnevni list], 1980., 1982., 1985., 1986., 1989., 1990.
- Vjesnik (Zagreb) [dnevni list], 1950., 1970., 1980., 1982., 1985., 1989., 1990.
- Vjesnik u srijedu (Zagreb) [politički tjednik], 1968.

TV emisije, dokumentarci, ostali video materijali

- „Delije 80-tih, TV priloz i amaterski snimci I“, <https://www.youtube.com/watch?v=Kn15zoGVOkY>, pristup ostvaren 2.10.2020.
- „Dinamo - Crvena zvezda. Domovinski rat je počeo na Maksimiru“, dokumentarni film, scenarist i redatelj: Miljenko Manjkas, Zagreb 2014.
- „Dosad neprikazani video o počecima BBB“, <https://www.youtube.com/watch?v=6M-jav7bYq0>, pristup ostvaren 6.10.2020.
- „Dosije navijači, 40 godina bodrenja u Srbiji“, dokumentarni film, autori: Nenad Zorić, Milan Popović, RTS-TVB, Beograd, 2007.
- „Fudbal, nogomet i još ponešto“, dokumentarni film, redatelj: Igor Stoimenov, Absinthe production, Beograd, 2007.
- „Hajdukov ratni trofej“, dokumentarni film, autori: Alen Orlić, Blaž Duplančić, Split 2011.
- „Nedjelja 13.“, dokumentarni film, autor: Igor Grahovac, B produkcija, Zagreb 2015.
- Razne amaterske video snimke navijača (Bad Blue Boys, Torcida, Delije, Grobari), 1988-1991.
- „Poslednji jugoslovenski fudbalski tim“, dokumentarni film, autor: Vuk Janić, M film Montenegro, Podgorica 2000.
- „Smrt Jugoslavije“, dokumentarni film, urednik: Dawn Griffiths, BBC, London, 1995.
- „Umesto top liste“, emisija za mlade, urednik: Milan Mijailović, TV Beograd 1990.

Internet

- „Afera JBTZ“, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0_%D0%88%D0%91%D0%A2%D0%97, pristup ostvaren 28.12.2020.

- „Balkanski rat severa i juga“, <http://m.pressonline.rs/zabava/life-style/53403/balkanski-rat-severa-i-juga.html>, pristup ostvaren 25.1.2021.
- „Crvena Zvezda - AC Milan 1:0 / prekinuta zbog magle u 64. minutu“, <https://www.youtube.com/watch?v=RqH3TSzz08Q>, pristup ostvaren 5.1.2021.
- „Delije u Splitu“, <https://www.youtube.com/watch?v=vfXFNRUADCA>, pristup ostvaren 14.1.2021.
- „Umjesto na naturalnu, ja u Split na utakmicu!“, <https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/sport/nogomet/clanak/id/468539/umjesto-na-naturalnu-ja-u-split-na-utakmicu>, pristup ostvaren 5.7.2018.
- „Istorija se ponovila: prvo Karasi, pa Binić...“, <http://www.strategija.org/istorija-se-ponovila-prvo-karasi-pa-binic/>, pristup ostvaren 31.5.2018.
- „Navijači Slavonca“, http://www.gradiste.com/komentar.asp?id_vij=178, pristup ostvaren 17.08.2020.
- „Politika navijanja“, <http://www.politika.rs/sr/clanak/50690/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%9A%D0%B0>, pristup ostvaren 17.2.2021.
- „Pročitajte u Nacionalu, feljton: Kako je Tuđman pomirio emigrante i udbaše“, <https://www.nacional.hr/procitajte-u-nacionalu-feljton-kako-je-tudman-pomirio-emigrante-i-udbase/>, pristup ostvaren 3.2.2021.
- „Šešelj - Arkan nije dao Delije 9.9.2014.“, <https://www.youtube.com/watch?v=pq9Zqso1kMc&t=1s>, pristup ostvaren 17.2.2021.
- „Šešelj - Arkan mi preteo Delije dok sam bio u zatvoru“, <https://www.youtube.com/watch?v=P0CjoHbhgHw&t=214s>, pristup ostvaren 17.2.2021.;
- „The mystic Old School Hools, forumska rasprava, <http://www.hrhb.info/archive/index.php/t-7-p-2.html>, pristup ostvaren 27.9.2020.
- „Torcida zviždi rudarima 19.11.1989.“, https://www.youtube.com/watch?v=yqW85L7Y_xY, pristup ostvaren 15.1.2021.

Usmeni izvori

- Petri, Petar, rođen 1933. u Zemunu, Beograd, Republika Srbija, umirovljenik, izjavu dao Ivanu Žagaru 15.3.2009. u Beogradu.

- Timić, Zoran, rođen 1964. u Beogradu, Republika Srbija, navijač Crvene zvezde, izjavu dao Ivanu Žagaru 20.3.2009. u Beogradu.
- Todorović, Igor, rođen 1974. u Novom Sadu, Republika Srbija, navijač Partizana, izjavu dao Ivanu Žagaru 10.8.2009. u Novom Sadu

LITERATURA

- Alborghetti, Igor 2019: *Mračni dosjei iz sefa udbe. Od Torcide i BBB-a do vrha HDZ-a*, Zagreb.
- Allison, Lincoln 2000: „Sport and Nationalism“, *The Handbook of Sports Studies* (eds. Coakley Jay, Dunning Eric), SAGE, London, 344–355.
- Anderson, Benedict 1990: *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb.
- Andjelić, Neven 2014: „The Rise and Fall of Yugoslavia: Politics and Football in the Service of Nation(s)“, *Südosteuropa*, vol. 62, no. 2, 99–125.
- Archetti, Eduardo P. 1999: *Masculinities: Football, Polo and the Tango in Argentina*, Berg Publishers, Oxford, UK, New York, Berg.
- Bačmaga, Ivan 2015: „Bojkot Olimpijskih igara u Moskvi 1980. godine“, *Historijski zbornik*, vol. 68, no. 1, 107–139.
- Bakula, Stjepan, Vulama, Gordana 1990: „Ponašanje sportske publike 'Bad Blue Boys' i drugih ekstremnih navijača na području grada Zagreba“, *Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova*, vol. 1, 87–98.
- Bairner, Alan 2001: *Sport, Nationalism and Globalization: European and North American Perspectives*, University of New York, Albany.
- Bariša, Mladen, Magdić, Zvonimir 2006: *Vatrometina: priča o hrvatskoj nogometnoj reprezentaciji (i još ponešto) 1940–2006.*, Zagreb.
- Bilandžić, Dušan 1986: *Jugoslavija poslije Tita: 1980–1985.*, Zagreb.
- Billig, Michael 2009: *Banalni nacionalizam*, Beograd.
- Birtić, Tomislav 1997: *Krvavo plavo*, Zagreb.
- Biti, Ozren 2005: „Sport između nacije i globalizacije“, *Quorum*, vol. 21, no. 4, 142–148.
- Biti, Ozren 2012: *Nadzor nad tijelom. Vrhunski sport iz kulturološke perspektive*, Zagreb.
- Biti, Ozren 2014: „Sport, nacija i pupčana vrpca. Usporedba slovenskog skijanja u 1980-ima s hrvatskim skijanjem u 2000-ima“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 46, no. 3, 555–576.

- Biti, Ozren 2016: „Hrvatska fanovska scena. Nogomet u televizijskim reklamama za pivo“, *Fudbal u antropologiji i drugim humanističkim naukama*, vol. 64, no. 2, 273–288.
- Blasius, Martin 2015: „Fußball, nationale Repräsentationen und Gesellschaft: die Fußballnationalmannschaft im Jugoslawien der 1980er Jahre“ [Football, national representations, and society: the national football team in Yugoslavia during the 1980s], *Südosteuropäische Hefte*, vol. 4, no. 1, 87–126.
- Blasius, Martin 2017: „FC Red Star Belgrade and the Multiplicity of Social Identifications in Socialist Yugoslavia: Representative Dimensions of the ‘Big Four’ Football Clubs“, *The International Journal of the History of Sport*, vol. 34, no. 9, 783–799.
- Bodin, Dominique, Robene, Luc, Heas, Stephane 2007: *Sport i nasilje u Europi*, Zagreb.
- Brentin, Dario 2013: „‘A lofty battle for the nation’: the social roles of sport in Tudjman's Croatia“, *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, vol. 16, no. 8, 993–1008.
- Brentin, Dario et al. 2014 a: Introduction: Football and Society, *Südosteuropa* 62, vol. 2, 95–98.
- Brentin, Dario 2014 b: „‘Now You See Who is a Friend and Who an Enemy’ – Sport as an Ethnopolitical Identity Tool in Post-socialist Croatia“, *Südosteuropa*, vol. 62, no. 2, 187–207.
- Brentin, Dario, Cooley, Laurence 2016: „Nationalism and sport. A review of the literature“, *Studies on National Movements*, vol. 3, dostupno na: <https://snm.nise.eu/index.php/studies/article/view/0306s>, pristup ostvaren 12.3.2021.
- Brentin, Dario, Zec, Dejan 2017: „From the Concept of the Communist ‘New Man’ to Nationalist Hooliganism: Research Perspectives on Sport in Socialist Yugoslavia“, *The International Journal of the History of Sport*, vol. 34, no. 9, 713–728.
- Brentin, Dario 2018 a: The ‘Maksimir Myth’: 25 Years Since the ‘Symbolic Dissolution’ of Socialist Yugoslavia, <http://balkanist.net/the-maksimir-myth-25-years-since-the-symbolic-dissolution-of-socialist-yugoslavia/>, pristup ostvaren 18.6.2018.
- Brentin, Dario, Zec, Dejan (ur.) 2018 b: *Sport in Socialist Yugoslavia*, Routledge, London.
- Buhin, Anita 2011, *Kulturna povijest nogometa u socijalističkoj Hrvatskoj*, diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula.
- Buzov, Željko, Magdalenić, Ivan, Perasović, Benjamin, Radin, Furio 1989: *Navijačko pleme*, Zagreb.
- Clarke, John 1978: „Football and Working Class Fans: Tradition and Change“, *Football Hooliganism, The Wider Context* (ed. Roger Ingham), Inter-Action Inprint, London.

- Čolović, Ivan 1996: „Fudbal, huligani i rat”, Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (ur. Nebojša Popov), Beograd, 419–444.
- Delaney, Tim, Madigan, Tim 2009: *The sociology of sports: an introduction*, N. C., McFarland & Co, Jefferson.
- Delanty, Gerard, Kumar, Krishan (eds.) 2006: *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, SAGE Publishing, Newbury Park.
- Dennis, Mike 2006: „Soccer hooliganism in the German Democratic Republic“, *German Football. History, Culture, Society* (eds. Alan Tomlinson, Christopher Young), Routledge, Taylor and Francis Group, London, New York.
- Dimić, Ljubodrag 1996: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. I–III*, Beograd.
- Dizdarević, Raif 1999: *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: Svjedočenja*, Sarajevo.
- Dobrivojević, Ivana 2013: „Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945–1955.“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula–Zagreb.
- Dota, Franko 2010: *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb.
- Doupona Topič, Mojca, Coakley, Jay 2010: „Complicating the Relationship between Sport and National Identity: The Case of Post-Socialist Slovenia”, *Sociology of Sport Journal*, vol. 27, no. 4, 371–389.
- Dragović Soso, Jasna 2002: *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London.
- Duda, Igor 2005: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb.
- Dunning, Eric, Murphy, Patrick, Williams, John 1989: *The roots of football hooliganism*, Routledge & Kegan Paul, London, New York.
- Đorđević, Ivan 2006: „Sport i nacionalni identitet. Fudbalska priča 'nepostojeće nacije““, *Antropologija*, vol. 1, 22–34.
- Đorđević, Ivan 2009: "Umeju li antropolozi da igraju fudbal? Sport i identitet u savremenoj Srbiji", *Antropologija*, vol. 9, 89–103.
- Đorđević, Ivan 2015: *Antropolog među navijačima*, Beograd.
- Đorđević, Ivan 2016 a: „Fudbal u antropologiji i drugim humanističkim naukama“, *Glasnik etnografskog instituta SANU*, vol. 64, no. 2, 211–216.

- Đorđević, Ivan 2016 b: „The role of Red Star football club in the construction of Serbian national identity“, *Traditiones*, vol. 45, no. 1., 117–132.
- Đorić, Marija 2012: *Huliganizam. Nasilje i sport*. Beograd.
- Eriksen, Thomas Hylland 2004: *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd.
- Eriksen, Thomas Hylland 2010: *Etnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, London.
- Fanuko, Nenad i dr. 1991: *Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu* (priredio: Furio Radin), Zagreb.
- Fijačko, Marko 2017: *Uloga navijačkih skupina u rušenju Jugoslavije i Domovinskom ratu*, diplomski rad, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb.
- Gačanović, Ivana 2013: „O decentriranju navijačkih identiteta: ima li romantike u navijanju?“, *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu* (ur. Danijel Sinani), Beograd, 173–196.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford.
- Gellner, Ernest 1998: *Nacije i nacionalizam*, Zagreb.
- Gerc, Sergej 1982: *Crna strana YU nogometa*, Gospić.
- Gibač, Janja Sekula, Vučur, Ilija 2018: „Služba unutarnjih poslova i policajci srpske nacionalnosti na pobunom zahvaćenom području u sjevernoj Dalmaciji, Lici i na Banovini 1990. godine“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, vol. 42, no. 21, 13–46.
- Giulianotti, Richard 1999: *Football – A Sociology of the Global Game*, Blackwell Publishers Ltd., Malden.
- Giulianotti, Richard 2005: *Sport: A Critical Sociology*, Oxford, Malden Polity.
- Goldstein, Ivo 2003: *Hrvatska povijest*, Zagreb.
- Goldstein, Ivo 2010: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb.
- Hobsbawm, Eric 1989: *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hobsbawm, Eric 1993: *Nacije i nacionalizam*, Zagreb.
- Houlihan, Barrie 2000: „Politics and Sport“, *The Handbook of Sports Studies* (eds. Coakley Jay, Dunning Eric), SAGE, London, 213–227.
- Hughson, John, Skillen, Fiona (eds.) 2014: *Football in Southeastern Europe: From Ethnic Homogenization to Reconciliation*, Routledge, London.

- Ivančić, Jana Dora 2019: Hrvatsko proljeće ili MASPOK?, <https://www.obnova.com.hr/radovi/autori/117-hrvatsko-proljece-ili-maspok>, pristup ostvaren 31. ožujka 2020.
- Jakovina, Tvrtko 2012: „Mozaik hrvatskoga reformskog pokreta“, Hrvatsko proljeće 40 godina poslije (ur. Tvrtko Jakovina), Zagreb.
- Jansen, Stef 2016: „First as Tragedy, Then as Teleology. The Politics/People Dichotomy in the Ethnography of Post-Yugoslav Nationalization“, *Conflict and Society: Advances in Research*, vol. 2., 164–180.
- Jones, Rhys, Merriman, Peter 2009: „Hot, banal and everyday nationalism: Bilingual road signs in Wales“, *Political Geography*, vol. 28, 164–173.
- Jašanica, Daut 1985: „Četrdeset godina Saveza za fizičku kulturu“, *Povijest sporta*, vol. 66, Zagreb
- Kajtezovic, Adnan 2015: The disintegration of Yugoslavia and football, diplomski rad, University of Northern Iowa, <https://scholarworks.uni.edu/etd/220>, pristupio 24.4.2018.
- Katunarić, Vjeran 2003: Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu, Zagreb.
- Kedourie, Elie 2000: Nacionalizam, CID, Podgorica.
- Kerže, Petar, Vladović, Zoran 2016: „Godina 1914. i zamiranje sportskih društava u Osijeku“, *Cris: časopis povijesnog društva Križevci*, vol. 18, 161–169.
- King, Anthony 2006: „Nationalism and Sport“, *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (eds. Gerard Delanty, Krishan Kumar), SAGE Publishing, Newbury Park, 249–273.
- Kisić, Kolanović, Nada 2003: „Historiografija i postmoderna teorija pripovjedaanja: Hayden White i Dominic LaCapra“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 35, no. 1, 217–233.
- Klasić, Hrvoje 2012: Jugoslavija i svijet 1968., Zagreb.
- Klasić, Hrvoje 2016: „The Tito-Stalin Football War“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 48., 387–404.
- Klasić, Hrvoje 2017 a: „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945–1952.“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (ur. Igor Duda), Zagreb.
- Klasić, Hrvoje 2017 b: „How Falcons became Partizans“, *The International Journal of the History of Sport*, vol. 34, no. 9, 832–847.
- Klasić, Hrvoje 2019: Mika Špiljak. Revolucionar i državnik, Zagreb.
- Koković, Dragan 1986: Sport bez igre, Podgorica.

- Koković, Dragan 2004: Sport i mediji, Novi Sad.
- Kovačević, Ivan 1987: „Fudbalski ritual“, Gledišta, vol. 5–6, 71–82.
- Kovačević, Ivan, Žikić, Bojan 2014 a: „Antropologija fudbala“, Etnoantropološki problemi, vol. 9, no. 3, 783–803.
- Kovačević, Ivan, Žikić, Bojan (ur.) 2014 b: Antropologija fudbala. Nova srpska antropologija, Beograd.
- Kovačić, Davor 2016: „Nogometni profesionalci u udruženom radu“, Časopis za suvremenu povijest, vol. 48, no. 1, 67–95.
- Kovačić, Davor 2017: „Jugoslavenski nogomet od završetka Drugog svjetskog rata do kraja 1950-ih – romantičan početak dekadencije“, Historijski zbornik, vol. 62, no. 1, 141–163.
- Kovačić, Davor 2019: Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala, Zagreb.
- Kragujević, Gabrijela 2008: „Sokolstvo u Srbiji (1918–1941.)“, Telesno vežbanje i sport u Srbiji (1857–2007.) (ur. Stefan Ilić), Beograd.
- Lalić, Dražen 1993: Torcida: pogled iznutra, Zagreb.
- Lalić, Dražen, Biti, Ozren 2008: „Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj“, Politička misao, vol. 45, no. 3–4, 247–272.
- Lalić, Dražen 2018: Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj, Zagreb.
- Lee Jung, Woo, Bairner, Alan 2009: „The Difficult Dialogue. Communism, Nationalism, and Political Propaganda in North Korean Sport“, Journal of Sport and Social Issues, vol. 33, no. 4, 390–410.
- Luketić, Ana, Ribičić, Dominik 2015: „Nogometni rat“, Essehlist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, vol. 7, 117–123.
- Macclancy, Jeremy (ed.) 1996: Sport, identity and ethnicity, Oxford.
- Marković, Vera 1988: Ponašanje sportske publike, Beograd.
- Murphy, Patrick, Williams, John, Dunning, Eric 1990: Football on trial, Routledge, London, New York.
- Marsh, Peter, Rosser, Elisabeth, Harre, Rom 1980: The Rules of Disorder, Routledge and Kegan Paul, London, New York.
- Marsh, Peter 1982: „Social Order on the British Soccer Terraces“, International Social Science Journal, vol. 34, no. 2, 247–256.
- Matković, Hrvoje 1998: Povijest Jugoslavije: 1918–1991., hrvatski pogled, Zagreb.

- Mihailović, Srećko 1997: „Rat je počeo 13. maja 1990.“, Rat je počeo na Maksimiru. Govor mržnje u medijima (ur. Slapšak Svetlana, Štajner Hari), Beograd, 77–124.
- Mills, Richard 2009: „'It All Ended in an Unsporting Way': Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006“, International Journal of the History of Sport, vol. 26, no. 9, 1187–1217.
- Mills, Richard 2010: „Velež Mostar Football Club and the Demise of 'Brotherhood and Unity' in Yugoslavia, 1922–2009, Europe-Asia Studies, vol. 62, no. 7, 1107–1133.
- Mills, Richard 2012: „Commemorating a Disputed Past: Football Club and Supporters' Group War Memorials in the Former Yugoslavia“, History: The Journal of the Historical Association, vol. 97, no. 328, 540–577.
- Mills, Richard 2016 a: „Cold War Football: Soviet Defence and Yugoslav Attack following the Tito–Stalin Split of 1948“, Europe-Asia Studies, vol. 68, no. 10, 1737–1741.
- Mills, Richard 2016 b: „'The pitch itself was no man's land': Siege, Željeznica Sarajevo Football Club and the Grbavica Stadium“, Nationalities papers, vol. 44., no. 6, 877–903.
- Mills, Richard 2017: „Laying the Foundations of Physical Culture: The Stadium Revolution in Socialist Yugoslavia“, The International Journal of the History of Sport, vol. 34, no. 9, 729–752.
- Mills, Richard 2018: The Politics of Football in Yugoslavia. Sport, Nationalism and the State, I. B. Tauris, London.
- Mills, Richard 2019: Nogomet i politika u Jugoslaviji: sport, nacionalizam i država. Zagreb.
- Miljan, Goran 2014: „Fašizam, sport i mladež - ideja i uloga tjelesnoga odgoja i sporta u odgoju i organizaciji Ustaške mladeži, 1941–1945.“, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 46, no. 1, 361–382.
- Mišćević, Nenad 2001: Nationalism and Beyond: Introducing Moral Debate about Values, CEU Press, Budapest–New York.
- Mlinarić, Ivan 2017: „Naletjeli smo na mali povijesni ekskluziv: Hajduk je 1980. htio da se Poljud nazove po Titu“, <https://www.telegram.hr/price/iskopali-smo-mali-povijesni-ekskluziv-poljud-se-1980-trebao-preimenovati-u-stadion-tito/>, pristup ostvaren 5.4.2020.
- Mlinarić, Ivan 2020: „Nikad viđeni dokumenti: kako je Udba špijunirala najveće neprijatelje komunističke partije, hrvatske navijače“, <https://www.telegram.hr/price/nikad-videni-dokumenti-kako-je-udba-spijunirala-najvece-neprijatelje-komunisticke-partije-hrvatske-navijace/>, pristup ostvaren 5.4.2020.
- Moranjak, Zlatko 2006: Rijeka nogometa 1873–1948., Rijeka.

- Mudražija, Tin 2016: Zgodovina nogometa v Kraljevini SHS-Jugoslaviji in v času okupacije, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Mariboru, Maribor.
- Munck, Ronaldo 1986: The difficult dialogue. Marxism and nationalism, Zed Books, London.
- Nazor, Ante 2011: „Pregled stvaranje suvremene hrvatske države i borba za njezinu cjelovitost“, Hrvatska policija u Domovinskom ratu (ur. Borovec Krunoslav), Zagreb.
- Pedrotty, Kate Meehan 2013: „Jugoslavensko jedinstvo i olimpijska ideologija na Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine“, Sunčana strana Jugoslavije (ur. Grandits Hannes, Taylor Karin), Zagreb, 343–369.
- Perasović, Benjamin 1995: „Navijačko pleme - do nacije i natrag“, Erasmus, vol. 11, 61–67.
- Perasović, Benjamin 2001: Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj, Zagreb.
- Perasović, Benjamin, Bartoluci, Sunčica 2007: „Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu“, Sociologija i prostor, vol. 45, no. 1, 105–119.
- Perica, Vjekoslav 2002: Balkan Idols - Religion and Nationalism in Yugoslav States, Oxford University Press, Oxford.
- Perić, Ivan 2005: Nacionalizam na prostoru bivše Jugoslavije, Zagreb.
- Petrović, Duško 2006: „Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta“, Etnološka istraživanja, vol. 1, 209–233.
- Previšić, Martin, Mlinarić, Ivan 2020: „Služba državne sigurnosti Hrvatske protiv nogometnih navijača 1989-1991.“, Istorija 20. veka, vol. 38, no. 1, 163–184.
- Prlac, Tonći 2020: Torcida - vaša vira, vaš spas, Split.
- Prnjak, Hrvoje 1997: Bad Blue Boys: prvih deset godina, Zagreb.
- Radelić, Zdenko 2006: Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza, Zagreb.
- Radin, Furio 1991: „Navijači u svom prirodnom okruženju“, Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu (priredio: Furio Radin), Zagreb, 67–96.
- Ramet, Sabrina P. 1992: Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991, Bloomington.
- Ramet, Sabrina P. 2009: Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918–2005., Zagreb.
- Raschke, Holger 2015: Jugoslawien in der Kurve: Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawiens als politischer Bestandteil der Fußballfankultur im (post-) jugoslawischen Raum, Südosteuropäische Hefte, vol. 4, no. 1, 66–86.
- Riordan, James 1999: „The impact of communism on sport“, The international politics of sport in the 20th century (ed. Riordan James and Kruger Arnd), E & FN Spon, Routledge, London, New York, 48–66.

- Ršumović, Ljubivoje, Stanojević, Radoje, Tomić, Milan 1986: Monografija Crvena zvezda, Beograd.
- Sack, Allen, Suster, Zeljan 2000: „Soccer and Croatian Nationalism. A Prelude to War“, *Journal of Sport & Social Issues*, vol. 24, no. 3, 305–320.
- Sijić, Milorad 2009: Fudbal u Kraljevini Jugoslaviji, Kruševac.
- Simić, Marina 2004: „Konstrukcija identiteta jednog fudbalskog kluba na primeru FK Obilića“, *Glasnik Etnografskog institut SANU*, vol. 52, 67–80.
- Skembler, Grejem 2007: Sport i društvo. Istorija, moć, kultura, Beograd.
- Smith, Anthony David 2003: Nacionalizam i modernizam, Zagreb.
- Stanić, Igor 2017: „Sport za svakoga. Sportske aktivnosti radničke klase u Hrvatskoj od 1945. do početka 1960-ih“, *Historijski zbornik*, vol. 69, no. 1, 121–139.
- Šafarič, Aleš 2008: Od navijaštva do vojne v Jugoslaviji, diplomski rad, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Šaponja, Igor 2003: Supkultura i ekstremna desnica u Velikoj Britaniji s kratkim osvrtom na ostale dijelove Europe u drugoj polovici 20. stoljeća, diplomski rad, Filozofski fakultet u Puli, Pula.
- Taylor, Ian 1982: „Class, Violence and Sport. The Case of Soccer Hooliganism in Britain“, *Sport, Culture and Modern State* (eds. Contelon Hart, Gruneau Richard), University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.
- Taylor, Karin, Grandits, Hannes 2013: „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (gl. ur. Grandits Hannes, Taylor Karin), Zagreb, 23–51.
- Tirnanić, Bogdan 1983: Beograd za početnike, Beograd.
- Todorović, Igor 2010: Ex - yu navijači, <http://blog.dnevnik.hr/spam/2010/10/1628332915/ex-yu-navijaci.html>, pristup ostvaren 2.8.2018.
- Tripalo, Miko 2001: Hrvatsko proljeće, Zagreb.
- Van Dijk, Teun A. 2006: Ideologija. Multidisciplinarni pristup, Zagreb.
- Vasiljević, Jelena 2011: „Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine“, *Filozofija i društvo*, vol. 22, no. 4, 63–83.
- Vejnović, Duško 2014: Nasilje i sport: uzroci, posljedice i strategije prevazilaženja, Banja Luka.
- Vrcan, Srđan 1990: Sport i nasilje danas u nas, Zagreb.
- Vrcan, Srđan 2003: Nogomet, politika, nasilje. Ogledi iz sociologije nogometa, Zagreb.

- Wehler, Hans-Ulrich 2005: Nacionalizam. Povijest, oblici, posljedice, Zagreb.
- Williams, John, Dunning, Eric, Murphy, Patrick 1985, Hooligans Abroad, Routledge, London, New York.
- Whannel, Garry 2000: „Sport and the Media“, The Handbook of Sports Studies (eds. Coakley Jay, Dunning Eric), SAGE, London, 291–308.
- Zec, Dejan 2010: „The Origin of Soccer in Serbia“, Serbian Studies: The Journal of the North American Society for Serbian Studies, vol. 24, no. 1–2, 137–159.
- Zec, Dejan, Paunović, Miloš 2015: „Football’s Positive Influence on Integration in Diverse Societies: The Case Study of Yugoslavia“, Soccer & Society, vol. 16, no. 2–3, 236–237.
- Zec, Dejan 2012, „Oaza normalnosti ili tužna slika stvarnosti? Fudbal u okupiranoj Srbiji (1941-1944)“, Godišnjak za društvenu istoriju, vol. 18, no. 3, 49–70.
- Zec, Dejan 2013: „Sport kao nova tema u srpskoj historiografiji“, Humanizacija univerziteta: tematski zbornik (ur. Bojana Dimitrijević), Niš, 488–498.
- Zec, Dejan 2016 a: „Kratak osvrt na pojavu fudbalskih navijača u Kraljevini SHS/Jugoslaviji“, Glasnik etnografskog instituta SANU, vol. 64, no. 2.
- Zec, Dejan 2016 b: „Soutenir l’équipe ou se batter entre nous? Le supportérisme envers l’équipe de Yougoslavie lors de la Coupe du Monde de 1990 en Italie“, Soutenir l’équipe nationale de football: Enjeux politiques et identitaires (eds. Jean-Michel De Waele and Frédéric Louault), Bruxelles: Université libre de Bruxelles, 130–134.
- Zekić, Jasenko 2007: „Univerzijada ‘87. – drugi ilirski preporod“, Časopis za suvremenu povijest, vol. 39, no. 2, 299–318.
- Zekić, Jasenko 2016: „Meditranske igre u Splitu – odrazi političke dimenzije u tiskanim medijima“, Časopis za suvremenu povijest, vol. 48, no. 1, 97–117.
- Zidić, Igor 2017: „Upravna tijela Matice hrvatske, odnos snaga i društvo u previranja u razdoblju 1966-1971.“, Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971. (ur. Igor Zidić), Zagreb.
- Zundhauzen, Holm 2007: Istorija Srbije od 19 do 21. veka, Beograd.
- Žagar, Ivan 2021: „Sport i nogomet u historiografiji i humanističkim znanostima u Jugoslaviji i postjugoslavenskom prostoru“, Historijski zbornik, vol. 74, no. 1, 137–147.
- Žikić, Bojan 2004: „Gest u egzotičnom kontekstu“, Glasnik Etnografskog instituta SANU, vol. 52, 17–28.
- Žikić, Bojan 2012: Misao, kultura, identitet, Beograd.
- Žutić, Nikola 1991: Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941., Beograd.

- Žugić, Zoran 1991: „Mladi, sport i navijanje“, Zagrebački nogometni navijači: Grupni portret s BBB u središtu (priredio: Furio Radin), Zagreb, 53–65.
- Žugić, Zoran 1996: Uvod u sociologiju sporta, Zagreb.
- Žugić, Zoran 2000: Sociologija sporta, Zagreb.

Životopis autora

Ivan Žagar (1979.) profesor je povijesti i latinskoga jezika i rimske književnosti. Dosada je objavio dvije monografije u suautorstvu te više znanstvenih radova, prikaza knjiga, zbornika sa znanstvenih skupova, novinskih članaka povijesne i putopisne tematike te enciklopedijskih natuknica. Sudjelovao je na desetak znanstvenih skupova, održao nekoliko javnih predavanja te sudjelovao u radu većega broja okruglih stolova, javnih tribina i predstavljanja knjiga. Član je Hrvatskoga nacionalnog odbora za povijesne znanosti te Istarskoga povijesnog društva, u kojemu je vodio projekte „Digitalizacija historiografske literature“, „Predstavljanje povijesnih izdanja“ i „Organizacija okruglih stolova i tribina“. Za spomenute projekte je 2016. godine dobio nagradu „Vjekoslav Klaić“ za popularizaciju povijesti koju dodjeljuju Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti (HNOPZ) i Društvo za hrvatsku povjesnicu, krovne organizacije za historijsku znanost u Republici Hrvatskoj. Zaposlen je u Medicinskoj školi Pula na mjestu ravnatelja, a živi u Puli.

Bibliografija

- 1) „Utjecaj politike na sport u socijalističkoj Hrvatskoj (1947.- 1952.)“, *Četvrti kongres hrvatskih povjesničara*, Zagreb, 1. – 5. listopada 2012.
- 2) *Turizam Novigrada. Povijesni razvoj novigradskog turizma od 19. stoljeća do danas*, Novigrad 2018. (suautorstvo)
- 3) „'A u mjestu samo jedna gostionica, neugledna i vlažna i – ništa više': O razvojnom putu turizma i participaciji u gospodarstvu pojedinih mjesta Puljštine (1970.-1990.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46/2014., br. 3, 475-494.
- 4) „Participacija turizma u gospodarstvu pojedinih mjesta južne Istre te promjene pejzaža od konca 19. stoljeća do 1930-ih godina“, *Ekonomska i ekohistorija*, 12/2016., br. 1, 58-64.
- 5) „Dražen Lalić, Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj, Fraktura, Zagreb 2018., str. 448.“, *Historijski zbornik*, 71/2018, no. 2, 505-509. (prikaz)
- 6) „Sport i nogomet na (post)jugoslavenskom prostoru u historiografiji i humanistici“, *Historijski zbornik*, u postupku objave.